

Neerlandica extra Muros. Jaargang 2001

bron

Neerlandica extra Muros. Jaargang 2001. J. van In, Lier 2001

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_nee005200101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

[Neerlandica extra Muros - februari 2001]

Over Nederlandstalige literatuur in Rusland

Irina Michajlova (St. Petersburg)

Als vertaalster van Nederlandstalige literatuur in het Russisch wordt mij vaak gevraagd of men in Rusland belangstelling heeft voor de Nederlandse letteren. Soms zeg ik ja, soms zeg ik nee, het is allebei waar. Om een genuanceerd antwoord te geven op deze vraag zou men er een diepgaande studie van moeten maken in de geest van de ‘Manipulatiegroep’⁽¹⁾: Russen van verschillende sociale groepen enquêteren, met mensen op straat praten, gesprekken voeren met Russische uitgevers en literaire critici, een vergelijkend onderzoek doen van de Nederlandse, Vlaamse en Russische mentaliteit en, ten slotte, de kwaliteit van de gepubliceerde vertalingen analyseren. Hoewel ik dit allemaal nog niet heb gedaan, durf ik op basis van mijn decennialange ervaring als docent Nederlandse letterkunde zeven stellingen te formuleren over de receptie van de Nederlandstalige literatuur in Rusland. Ik zal ze met voorbeelden illustreren.

1. De Nederlandstalige literatuur is nog steeds - onverdiend - weinig bekend in Rusland; de gepubliceerde vertalingen blijven grotendeels in de periferie van de Russische cultuur.
2. De belangstelling voor de Nederlandstalige literatuur ontstaat meestal als gevolg van de belangstelling voor andere facetten van het leven in de Lage Landen.
3. De meeste Nederlandse boektitels en schrijversnamen die in de Russische cultuur zijn ingeburgerd en voor geletterde Russen een begrip vormen, behoren niet tot de Nederlandse literatuur in engere zin.
4. Als een Rus de literatuur van de Lage Landen eenmaal ontdekt heeft, is hij nooit teleurgesteld, hij heeft wél andere voorkeuren dan de Nederlanders.
5. Na de perestrojka is de Russische maatschappij drastisch veranderd. Dat vindt ook zijn weerslag in de publicatiemogelijkheden van vertalingen.
6. De Russische geschiedenis heeft periodes gekend van grotere belangstelling voor de Nederlandstalige literatuur; zo zijn de vertalingen uit de eerste helft van de negentiende eeuw en van rond 1900 volop vertegenwoordigd in Russische bibliotheken.
7. Het hangt in hoge mate af van vertalers en van andere kenners van de Nederlandstalige literatuur of vertalingen uit het Nederlands dichterbij het centrum van de Russische cultuur gebracht kunnen worden.

Als ik aan de eerstejaarsstudenten Nederlands van de Universiteit van St. Petersburg vraag waarom zij Nederlands zijn gaan studeren, krijg ik verschillende antwoorden: ‘Omdat niemand van mijn klasgenoten van het bestaan van zo'n taal bleek af te weten. Ik wil een taal leren die niemand kent. 't Is zo romantisch!’ - of: ‘Ik hou erg veel van de Nederlandse en Vlaamse schilderkunst, ik wil de taal van Rembrandt en Rubens leren.’ - of: ‘Mijn oom doet zaken met Nederlanders.’

Er zit perspectief in, zegt hij.’ - of: ‘Een kennis van mijn ouders heeft Nederlands gestudeerd; hij zegt dat het zo'n interessante studie is...’ Maar ik heb nog nooit gehoord dat iemand student Nederlands is geworden om Multatuli en Guido Gezelle in originele versie te kunnen lezen, terwijl je van Nederlandse slavisten heel vaak hoort dat hun belangstelling voor het Russisch met Tolstoj, Dostojevski en Tsjechov is begonnen.

In de jaren tachtig liep ik eens door de Nederlandse zalen van de Hermitage. Voor een stilleven van Willem Kalff stonden mensen die door Perepjolkin werden rondgeleid: Perepjolkin was een diepzinnige en universele kunsthistoricus die niet door de sovjetautoriteiten erkend werd. Hij hield in zijn hand het pas verschenen boek *Uit de Nederlandse poëzie van de 17e eeuw*⁽²⁾ waaruit hij het gedicht van Jacob Cats ‘Lof op de Hollandse boter’ voorlas. Toen zei hij triomfantelijk: ‘Eindelijk! Eindelijk kunnen we deze gedichten lezen, eindelijk leren we de literaire tegenhanger kennen van de grote Nederlandse schilderkunst!’

Dat men zich aan de hand van de gepubliceerde Russische vertalingen een boeiend (hoewel uiteraard incompleet) beeld kan vormen van de Nederlandstalige literatuur, begreep ik uit de essays van de deelnemers aan de wedstrijd ‘Venster op de Nederlandse literatuur’. De wedstrijd werd in juni 1999 uitgeschreven door het Nederlandse consulaat in St. Petersburg en ik was lid van de jury. De eerste prijs werd toegekend aan een musicoloog die nooit Nederlands had geleerd, maar heel goed op de hoogte bleek te zijn. Zijn essay ging over Max Havelaar⁽³⁾: hij vergeleek zijn indruk van dit boek in de sovjettijd en nu, in de ‘postsovjetijd’. In zijn essay verwees hij ook naar ander werk van Multatuli, met name naar diens *Minnebrieven* (Russische vertaling uit 1911⁽⁴⁾) die hij als een soort ‘fantastische romantiek’ - heel gedurfd, maar ook terecht - met verhalen van Belcampo⁽⁵⁾ vergeleek. Als motto koos onze musicoloog de beroemde regel uit Martinus Nijhoff ‘Lees maar, er staat niet wat er staat’. In het voorbijgaan noemde hij in zijn essay nog een aantal belangrijke schrijvers. Ik was blij verrast dat een ‘toevallige’ Rus zich zo goed in de Nederlandse literatuur had verdiept. Maar achteraf hoorde ik dat zijn zoon in Nederland woonde. Dus dient het mooie essay van de musicoloog als illustratie van mijn stellingen 4 en 2.

Multatuli behoort overigens tot de namen die ‘elke geletterde Rus’ moet kennen, je zou je eigenlijk moeten schamen als je die naam nooit gehoord hebt. Tegenwoordig, in het chaotische leven van alledag, bestaat het begrip ‘bon ton’ nauwelijks, maar in mijn jeugd, in de jaren '60-'70, was dit begrip wel degelijk belangrijk: het had zowel te maken met tafelmanieren als met de kennis van de wereldcultuur. Men diende ook op de hoogte te zijn van een aantal Nederlandse namen en titels: *Het dagboek van Anne Frank*⁽⁶⁾ (zoals het in het Russisch heet), *de brieven van Van Gogh*⁽⁷⁾, *Tijl Uylenspiegel* en *Lamme Goedzak*⁽⁸⁾; *Op hoop van zegen*⁽⁹⁾ (alleen als titel: de moeilijke naam *Heijermans* hoefde je niet te onthouden), *Erasmus van Rotterdam*⁽¹⁰⁾ (het was helemaal chic als je wist dat het niet zomaar een voornaam en een achternaam waren, dat je niet mocht schrijven *E. van Rotterdam*, hetgeen vaak gebeurde). Minder ‘verplicht’, maar wel veel gelezen was *Rembrandt* van Theun de Vries⁽¹¹⁾. Nog meer gelezen en bewonderd werd het oude kinderboek van de Amerikaanse schrijfster

Mary Mapes Dodge *De zilveren schaatsen*⁽¹²⁾ over Nederlandse kinderen; niemand vroeg zich af in welke taal het oorspronkelijk was geschreven.

Deze bizarre lijst van namen verdient nadere uitleg.

Wat meteen opvalt is dat het voor driekwart boeken zijn die niet tot de Nederlandse literatuur in engere zin behoren: een groot deel is niet eens in het Nederlands geschreven, andere wel in het Nederlands, maar niet door literaire auteurs; het toneelstuk *Op hoop van zegen* is niet als boek, maar dankzij toneelvoorstellingen bekend geworden. - Het merkwaardige is dat van de tientallen Nederlandstalige auteurs die tussen 1970 en 2000 in Rusland verschenen (van Simon Vestdijk⁽¹³⁾ en Willem Elsschot⁽¹⁴⁾ tot Hubert Lampo⁽¹⁵⁾ en Simon Carmiggelt⁽¹⁶⁾) er maar een is die nu 'door elke Russische intellectueel' wordt gelezen; deze ene hoort alweer maar gedeeltelijk bij de Nederlandse literatuur, want het is de historicus: Johan Huizinga⁽¹⁷⁾.

Ten tweede is het overduidelijk dat het succes van de bovengenoemde boeken in het Rusland van de twintigste eeuw allesbehalve toevallig is. Aan de hand van deze boeken kunnen we zien welke aspecten van de Nederlandse literatuur weerklank vonden (en nog steeds vinden) in de Russische harten. Daarbij moeten we niet vergeten dat het succes van het een of andere cultuurverschijnsel in de loop van bijna de hele twintigste eeuw in Rusland door twee factoren werd bepaald, namelijk of het door de sovjetautoriteiten goedgekeurd en gepropageerd was en hoe de lezers erop reageerden. Onze literaire voorkeuren van vandaag zijn ook geboren uit die situatie.

Het succes van Multatuli, Heijermans en Charles de Coster stamt uit de eerste vijftien jaar van de twintigste eeuw, d.w.z. uit het pre-revolutionaire tijdperk. Uit de naïeve en opgetogen voorwoorden bij de Russische publicaties van bijvoorbeeld Multatuli⁽¹⁸⁾ wordt duidelijk dat de pathos van de strijd tegen sociaal onrecht toen oprecht, ongeveinsd bewonderd werd. Na de Oktober-revolutie van 1917 werden Multatuli en Charles de Coster als 'revolutionaire schrijvers' regelmatig herdrukt en - vooral 'Tijl Uylenspiegel' - veel gelezen. *Het achterhuis* van Anne Frank werd in de Sovjet-Unie in 1960 gepubliceerd om dezelfde, d.w.z. politieke reden, als document tegen de verslagen vijand en tegen antisemitisme. Het jaar 1960: de tijd van 'destalinisatie'. Voor die tijd wilden de sovjetautoriteiten *Het achterhuis* niet uitgeven, want in de naoorlogse Sovjet-Unie onder Stalin, vooral in het begin van de jaren '50, heerste antisemitisme en werd verzwegen dat de joden ook onder Hitler vervolgd waren. Van de grote indruk die *Het achterhuis* toen op de Russen maakte getuigen de gedichten van Semjon Lipkin en J. Jevtoesjenko⁽¹⁹⁾. In het gedicht *Babij Jar* (1961) identificeert de dichter zich met Anne Frank als het slachtoffer van antisemitisme; dit gedicht van Jevtoesjenko is beroemd geworden doordat Sjostakovitsj er in zijn dertiende symfonie (1962) gebruik van heeft gemaakt. Ook Erasmus werd in de sovjettijd in grote mate om politieke en ideologische redenen gepropageerd: bijna uitsluitend zijn *Lof der Zotheid* als 'antiklerikale satire'.

Het andere facet van vertaalde literatuur dat in alle tijden door de Russische lezers zeer op prijs werd gesteld, is de 'couleur locale'. In het grote en chaotische

Rusland hebben we een romantisch beeld van Nederland als van een gezellig paradijs: het hele land is een grote tuin met tulpen en molens - of met kroegen en fietsen - waar men goed kan werken en zijn problemen praktisch weet op te lossen⁽²⁰⁾ in plaats van ze op te blazen tot de afmetingen van taiga en toendra, wat we in Rusland meestal doen. Dit idyllische beeld van Nederland vindt men terug in de uit het Engels vertaalde *Zilveren schaatsen*. Ik denk dat de bijzondere charme van de uit het Frans vertaalde *Tijl Uylenspiegel* niet zozeer in het revolutionaire pathos, maar vooral in de Vlaamse 'couleur locale' ligt. De Nederlandse woordjes waarmee De Coster zijn tekst doorspekt, zijn in de Russische vertaling gewoon blijven staan; het waren ook de eerste Nederlandse woorden die ik in mijn leven tegenkwam en ze hadden een magische uitwerking op mij. Waarschijnlijk is het logisch dat het Russische hart juist op dit soort boeken reageert: omdat ze niet in het Nederlands zijn geschreven, is de Nederlandse sfeer erin wat aangedikt en geïdealiseerd. A propos, ik vind het verschrikkelijk jammer dat wij als neerlandici ons tot de Nederlandstalige literatuur beperken, zodat we de Franstalige Belgische schrijvers die zo nauw met de Vlaamse bodem verbonden zijn en zoveel hebben gedaan voor de propaganda van de oude Nederlandstalige cultuur, vaak vergeten. Waar kun je in het Russisch lezen over Heer Halewijn? - Alleen in de *Vlaamse legenden* van Charles de Coster⁽²¹⁾. Nog een voorbeeld: toen ik lang geleden een verwijzing naar Jan van Ruusbroek in een boek van de interessantste Russische theoloog uit de sovjetijd Aleksandr Men' vond, kon ik niet begrijpen hoe Men' aan Ruusbroek was gekomen. Pas in verband met mijn studie van Russische vertalingen uit het Nederlands rond 1900 ontdekte ik dat er in 1903 een Russische vertaling (zeker via het Frans) van *De geestelijke bruiloft* van Ruusbroek was verschenen met een tachtig (!) bladzijden tellend voorwoord van Maurice Maeterlinck.⁽²²⁾

Het derde onderwerp waarover wij, Russen, graag in Nederlandse boeken willen lezen, is - hoe kan het ook anders? - de schilderkunst. Nederlandse schilders van binnenuit gezien. Door de schilder zelf geschreven (in het geval van Van Gogh) of door een landgenoot (in het geval van Theun de Vries). Het spreekt vanzelf dat Theun de Vries in het Russisch werd vertaald omdat hij communist was (nadat hij afscheid had genomen van de CPN, mocht je zijn naam niet eens meer noemen), maar wij lezen zijn *Rembrandt* vooral uit liefde voor Rembrandt. Zijn andere boek in Russische vertaling, *Het meisje met het rode haar*⁽²³⁾, hoe boeiend ook, had minder succes.

Zoals ik hierboven gezegd heb, zijn we nu getuige van de niet te evenaren populariteit van Johan Huizinga. Er zijn kort na elkaar vijf boeken van hem verschenen (o.a. *Homo Ludens* in twee verschillende vertalingen)⁽²⁴⁾, er was een serie uitzendingen over *Herfsttij der Middeleeuwen* op de radio, er zijn twee dissertaties over hem geschreven⁽²⁵⁾, zijn naam komt voor in een gedicht van een Russische dichter⁽²⁶⁾. Vooral *Homo Ludens* wordt elke dag te pas en te onpas geciteerd. Ik denk dat Huizinga juist in onze troebele tijd een weg naar het Russische hart heeft gevonden omdat hij met zijn heldere Nederlandse geest de chaos van de geschiedenis weet te bedwingen: door hem te lezen krijgen de

Russische lezers het gevoel dat wij niet de eersten zijn die in zo'n overgangperiode leven en dat wij, historisch gezien, een heel interessante en zinvolle tijd meemaken.

Tot nu toe heb ik over boeken gesproken die min of meer diep wortel hebben geschoten in Russische bodem. Bovendien zijn er in de jaren zeventig en vooral in de jaren tachtig en negentig tamelijk veel vertalingen verschenen waarvan ik helaas niet weet (hoewel ik in sommige gevallen wel vermoedens heb) of ze door iemand anders dan door mijn studenten, kennissen, burens en familie worden gelezen. Daarom denk ik dat die vertalingen hoofdzakelijk in de periferie zijn gebleven. Ook al is de situatie op de boekenmarkt en het lezersgedrag van mijn landgenoten in het begin van de jaren '90 (het jaar 1992 markeerde de overgang tot de markteconomie) drastisch veranderd.

Vóór die verandering, d.w.z. aan het eind van de sovjettijd, toen de inertie ervan nog bestond, was de situatie helder. Er werden tamelijk weinig titels gepubliceerd (voorzover ik weet, vijf in de jaren '70 en veertien in de jaren '80 en in de eerste twee jaar van de jaren '90); ze waren allemaal goedgekeurd door de staat, ze verschenen uitsluitend (op één boek na⁽²⁷⁾) in Moskou, bij dezelfde uitgeverij ('Progress', later tot 'Radoega' omgedoopt; daar werkte Joeri Sidorin, een kenner van Nederlandstalige literatuur). De oplagen waren heel groot, de prijzen heel laag, de boeken gingen als warme broodjes over de toonbank en waren daarna gewoon uitverkocht: het was modieus boeken te kopen en te hebben. Het waren allemaal bijzonder mooie dikke boekdelen. In de zeer prestigieuze serie *Meesters van het moderne proza* werden werken van S. Vestdijk, W. Elsschot en H. Claus⁽²⁸⁾ uitgegeven. Nog mooier, met uitvoerig commentaar, en met een prachtig voor- en een uitstekend nawoord, zagen de treurspelen van Vondel het licht in de serie *Literaire monumenten* (in de schitterende vertaling van Je. Vitkovsky)⁽²⁹⁾. Als aparte boeken verschenen de vertalingen van Belcampo, L.-P. Boon, S. Carniggelt, M. 't Hart, H. Lampo, M. Minco, W. Ruyslinck, J. Vandelloo,⁽³⁰⁾ er verschenen enkele bundels verhalen en gedichten van Nederlandse en Belgische (zowel Frans- en Nederlandstalige) schrijvers en dichters⁽³¹⁾. Poëzie verscheen vooral in series⁽³²⁾ die in de Sovjet-Unie waren gestart om de sovjetburgers in kennis te stellen van de wereldliteratuur. Bovendien werden van tijd tot tijd (tamelijk toevallig gekozen) Nederlandstalige auteurs in het tijdschrift *Inostrannaja literatura (Buitenlandse literatuur)*⁽³³⁾ gepubliceerd dat in miljoenen exemplaren gedrukt werd.

In de jaren '90, toen in Rusland de markteconomie ontstond en de censuur verdween, zijn zowel de situatie op de boekenmarkt als het gedrag van de lezers drastisch veranderd.

Laat ik met de lezers beginnen. In de sovjettijd las men 'goede' boeken aan de ene kant omdat het 'bon ton' was en omdat de autoriteiten het lezen van de door de Staat goedgekeurde boeken stimuleerden, aan de andere kant omdat men door lezen zijn eigen beperkte sovjetleven verrijkte. Men las vertaalde boeken uit nieuwsgierigheid: hoe leefde men daar, aan gene zijde van het IJzeren Gordijn? (Op het lezen van verboden lectuur ga ik niet in, want het had niets te maken met Nederlandstalige auteurs, Karel van het Reve bestond alleen in het Nederlands.) Tegenwoordig is ons eigen Russische leven zo avontuurlijk

geworden (van financiële crisissen, zinkende onderzeeërs en brandende televisietorens tot criminaliteit op elke straathoek) dat er maar weinig plaats overblijft voor nieuwsgierigheid. Bovendien is het IJzeren Gordijn weg, tv-kijkers worden overspoeld met westerse producten, iedereen die zin, tijd en geld heeft, kan zelf naar Amsterdam en Parijs reizen. De autoriteiten bemoeien zich zo goed als niet meer met de cultuur, er bestaat geen censuur meer. Het begrip 'bon ton' is in hoge mate getransformeerd in het probleem hoe je in de zielige economische situatie van vandaag aan de kost kunt komen. Men leest vooral voor de ontspanning: eindeloos detectives, thrillers, primitieve liefdesromans. Om verkocht te worden moeten 'goede' boeken vaak primitieve kleren aantrekken: de Russische vertaling van *De aanslag* van Harry Mulisch verscheen in de goedkope paperbackserie *Onderwerp voor mannen*⁽³⁴⁾, *Eerst grijs, dan wit, dan blauw* van Margriet de Moor verscheen in de serie *Liefde kan zo verschillend zijn*⁽³⁵⁾.

Hoewel het aantal titels in de jaren '90 ongeveer op hetzelfde niveau is gebleven (laat ik meteen een paar belangrijke namen noemen - alfabetisch - Hella Haasse 1998, A.F.Th. van der Heijden 1999, Tessa de Loo 1996, Margriet de Moor 1996, Harry Mulisch 1998, Martinus Nijhoff 1998-2000, Cees Nooteboom 2000, Connie Palmen 2000, Gerard Reve 1999, A.M.G. Schmidt 1993, 1996 en 1997, Leon de Winter 2000)⁽³⁶⁾ is de situatie op de boekenmarkt voor vertalingen uit het Nederlands in de jaren '90 in vijf opzichten veranderd. Nu worden de vertalingen niet alleen door het Moskouse 'Radoega', maar ook door kleinere uitgeverij, zowel in Moskou als in andere steden gepubliceerd. Naast boeken voor volwassenen verschijnen nu ook boeken voor kinderen (naast A.M.G. Schmidt ook Paul Biegel)⁽³⁷⁾. Tegenwoordig is het uitgeven van boeken uitsluitend een kwestie van geld geworden (wie had het twintig jaar geleden kunnen dromen!), wat betekent dat je goed naar geld moet zoeken en bij allerlei fondsen en stichtingen, zowel Russische als buitenlandse (wat tot voor kort gewoon niet mocht) aankloppen. Hoewel er nu meer paperbacks zijn, zijn de prijzen veel hoger geworden: vroeger kostte een boek grofweg eenhonderdste van het maandsalaris van bijv. een universitair docent, nu kost het ruwweg een-dertigste. De oplagen van vertalingen uit het Nederlands zijn veel kleiner geworden (Harry Mulisch 15.000; Margriet de Moor, Cees Nooteboom, Connie Palmen en *Minoes* van A.M.G. Schmidt 5.000, Gerard Reve en A.F.Th. van der Heijden 2.000 exemplaren - wat we mogen vergelijken met de 100.000 exemplaren van L.-P. Boon in 1980 en Jos Vandelloo in 1983 en de 50.000 exemplaren van Maarten 't Hart in 1985, Marga Minco in 1989, Vondel in 1988. Ik vraag me af of Vondel inderdaad tienmaal zo populair is als Connie Palmen en of Jos Vandelloo vijftigmaal zoveel lezers heeft gevonden in Rusland als Gerard Reve) en toch blijven de boeken een hele poos in de winkels liggen.

Mijn vermoeden dat de vertalingen uit de periode 1970-2000 hoofdzakelijk in de periferie van de Russische cultuur blijven, is op twee overwegingen gebaseerd. Ten eerste is er van elke auteur (op vier uitzonderingen na) niet meer dan één boek verschenen dat niet herdrukt wordt hetgeen nauwelijks van de

grote belangstelling van de lezers kan getuigen. De uitzonderingen zijn A.M.G. Schmidt met drie boeken, Cees Noteboom en Connie Palmén: van de twee laatsten verscheen er eerst een publicatie in het tijdschrift *Inostrannaja literatura*⁽³⁸⁾ en daarna aparte boeken - wat ook niet zoveel is als je het vergelijkt met de tientallen publicaties van Multatuli en Heijermans in het Rusland rond de vorige eeuwwisseling. Op de vierde uitzondering (Kees Verheul) kom ik wat later terug. Ten tweede heb ik nog niemand ontmoet die de vertalingen uit de laatste dertig jaar uit pure belangstelling voor het Europese literaire proces heeft gelezen, en dat geldt ook voor de specialisten in de moderne Europese literatuur.

Onze studenten Nederlands moeten al die vertalingen wel lezen, en dan is hun reactie in veel opzichten onverwacht. De schrijver die het meest wordt bewonderd is Willem Elsschot. Men leest hem met tranen in de ogen. Tegenwoordig vindt hij nog meer bewonderaars dan twintig jaar geleden, want toen kon men in de Sovjet-Unie, waar geen zakenleven bestond, de problemen van Laarmans niet eens begrijpen. Verder leest men graag minder realistische auteurs, zoals Belcampo en Hubert Lampo die zo aantrekkelijk zijn door hun fantasie en geheimzinnigheid. De humor van Carmiggelt kan men niet altijd begrijpen (wat waarschijnlijk gedeeltelijk aan de vertaling ligt). Door Gerard Reve worden de meeste studenten gechoqueerd, door A.F.Th. van der Heijden en Cees Nooteboom, als de studenten ze thuis in het Russisch lezen, in slaap gewiegd.

Eigenlijk begon men in Petersburg vooral Nederlandse vertalingen te publiceren na de grote actie van het Nederlandse Literair Productie- en Vertalingenfonds in 1996, toen in de Russisch-Nederlandse wereld de 300ste verjaardag van het verblijf van Peter de Grote in Nederland gevierd werd. De actie begon met het uitnodigen van een aantal Petersburgse schrijvers en uitgevers naar Nederland. Daarna reisden Nederlandse schrijvers naar Petersburg: H. Mulisch en M. de Moor als prozaïsten, Gerrit Kouwenaar, R. Kopland en Esther Jansma als dichters, Imme Dros, Harry Geelen en Sjoerd Kuijper als kinderboekenschrijvers en Kees Verheul als belangrijkste schakel tussen de Nederlandse en de Russische literatuur. Zij traden allemaal op tijdens vier literaire avonden in het Achmatovamuseum.

Het was het grootste feest van de Nederlandse letteren in Petersburg tot dan toe. Voor de Petersburgse 'literaire wereld' was dat een eerste stap in de ontdekking van de moderne Nederlandse literatuur. Er stonden hele mooie, haast lyrische interviews met de schrijvers in de kranten. Maar wat op mij de meeste indruk maakte, was de spontane uitwisseling van meningen in het publiek, ongedwongen gesprekken waar ik gretig naar luisterde, bijna afluisterde. Een van die gesprekken durf ik nu te verklappen. Na de poëzieavond kwam een redacteur van een groot literair tijdschrift naar me toe en zei: 'Ik zat maar te luisteren en voelde op een gegeven moment dat ik daar een Groot Dichter voor me zie, buiten de beperkingen van nationaliteit en tijd. Denk je dat hij het prettig vindt als ik het hem zeg? Wil je het voor hem vertalen?' Naast ons stond net een Russische dichteres die zijn woorden hoorde en zei: 'Ja, zo'n gevoel heb ik ook. Ik loop met jullie mee naar hem toe.' En ze liepen verschillende kanten op:

één startte in de richting van Kouwenaar, de andere in de richting van Kopland. Toen ze het misverstand ontdekten, lachten ze en kwamen tot de conclusie dat de twee Nederlandse dichters allebei Grote Dichters waren.

Een ander belangrijk resultaat van die actie van het NLPVF was, dat Petersburgse uitgevers het systeem van vertaalsubsidies ontdekten. Meteen na die Week van de Nederlandse literatuur in Petersburg lukte het mij een uitgever te vinden voor mijn vertaling van A.F.Th. van der Heijdens *De slag om de Blauwbrug*.

Hierboven heb ik onze tijd ‘troebel’ genoemd, maar deze troebelheid vind ik duizendmaal beter dan de gestagneerde helderheid van de sovjetperiode. Zoals bekend, is het goed vissen in troebel water, en dat probeer ik dan ook. Om goed te kunnen vissen moet je a) de gewoontes van de vis bestuderen, b) een net vinden dat geschikt is voor deze soort vis, c) je inspannen het net ver in zee te gooien. Ik probeer zoveel mogelijk landgenoten in het net van de Nederlandstalige literatuur te vangen, want het lijkt me onrechtvaardig dat die literatuur zo weinig bekend is in Rusland.

Aan wat ik hierboven gezegd heb over onze gewoontes als lezers, wil ik nog een paar dingen toevoegen. Ons huidige gebrek aan pure (kinderlijke, academische) nieuwsgierigheid voor het leven in andere landen leidt ertoe dat wij in boeken vooral een antwoord willen vinden op onze vragen, een oplossing voor onze problemen. Wij willen dat de schrijver ons leert hoe we moeten leven, dat zijn we na Leo Tolstoj gewoon gewend. Een puur esthetisch gevoel is ons zo goed als onbekend. Omdat we willen dat ons iets wordt geleerd, moeten we de schrijver vertrouwen, moeten we nog voordat we het boek ter hand nemen, zeker weten dat de auteur een betrouwbaar persoon is, dat hij ons niet zal misleiden. Dus moet het een bekende schrijver zijn (liefst een Nobelprijswinnaar), op zijn minst een modieuze: mode doet wonderen. Als lezers zijn we bovendien heel preuts (Gerard Reve lezen we uitsluitend stiekem om daarna ‘Wat erg!’ te zeggen) en, ten slotte, zijn we nogal jaloers op het Westen waar de problemen waar wij ons leven lang mee geconfronteerd worden, al opgelost zijn. Wij geloven nauwelijks dat andere problemen de moeite waard kunnen zijn. Kortom, we staan niet open voor de Nederlandstalige literatuur. Er is een extra zetje voor nodig. Dat kun je ook een bruggetje noemen tussen de twee werelden.

Dat is een van de geheimen, denk ik, van het grote succes in Rusland van *Villa Bermond* door Kees Verheul⁽³⁹⁾. Deze roman gaat over de Russische dichter Tutschev: Kees Verheul kent Tutschevs leven en werken perfect, geen enkele Russische Tutschevkenner kan er iets op aanmerken. Voor de Russische lezer is dat meteen het bewijs dat de auteur betrouwbaar is, bovendien neemt de schrijver iedereen voor zich in door zijn diepe respect voor onze cultuur, zodat alle achterdocht voor deze onbekende Nederlander op slag weg is. En zelfs de puur-Nederlandse, autobiografische hoofdstukken van *Villa Bermond* lezen wij ademloos, alsof het allemaal over onszelf gaat. Dat is niet alleen mijn reactie op Verheuls roman, maar ook die van andere mensen, dat weet ik o.a. uit de vele essays die ik in het kader van de bovengenoemde wedstrijd ‘Venster op de Nederlandse literatuur’ moest lezen. Er waren essays van professionele literatoren,

leraren en zelfs ingenieurs bij. Ik wil nóg vier bewijzen geven van het succes van deze roman in Rusland: a) hij stond eerst in een tijdschrift en nu, na twee jaar, verschijnt hij als een apart boek; b) voor *Villa Bermond* ontving Kees Verheul in 1999 - als eerste Nederlander - een Russische literaire prijs (de Vjazemskiprijs)⁽⁴⁰⁾; c) er stonden lovende recensies in de pers⁽⁴¹⁾; d) er is een gedicht geschreven door een Russische dichteres die onder de indruk was van deze roman⁽⁴²⁾; e) hij wordt heel graag gelezen door onze studenten.

Een andere brug tussen de Nederlandse en de Russische literatuur die wij met vereende krachten proberen te bouwen, is ons vertaalproject van Martinus Nijhoff. Nee, de associaties met de brug in Zaltbommel in 'De moeder de vrouw' hebben er niets mee te maken. Er zijn drie speciale redenen (behalve het feit dat Nijhoff een schitterende dichter is) waarom wij juist hem consequent zijn gaan vertalen. Puur formeel - omdat er rijm is in zijn gedichten. Want dit is een heel opvallend punt van discussie tussen de moderne Nederlandse en Russische poëzie: de meeste Russische dichters en lezers willen poëzie zonder rijm nog steeds niet erkennen. Inhoudelijk hebben Nijhoffs werken ook iets Russisch⁽⁴³⁾, tenminste, Nijhoff heeft meer aandacht besteed aan Rusland dan andere Nederlandse dichters van formaat: niet voor niets vertaalde hij de tekst bij Stravinski's door en door Russische muziekstukken *De geschiedenis van den soldaat* en *Het verhaal van den vos*; in het Nederlands en droeg zijn Rattenvanger in *De pen op papier* een Russisch overhemd! Ten derde heeft de Russische (en gedeeltelijk Amerikaanse) dichter Joseph Brodsky, die Nobelprijswinnaar was (wat voor ons een bewijs van betrouwbaarheid is), schitterende reclame gemaakt voor Nijhoff door hem als enige Nederlander in zijn lijst van belangrijkste Europese dichters van de twintigste eeuw te noemen, van Rilke en Kavafis tot Mandelstam en Tsvetajeva⁽⁴⁴⁾. Eigenlijk was het Kees Verheul die de aandacht van Russische lezers op Nijhoff vestigde met zijn lezing in het Achmatovamuseum in 1996 en zijn artikel over Brodsky en Nijhoff⁽⁴⁵⁾. Daarna lukte het mij de Russische dichter A. Poerin⁽⁴⁶⁾, die tevens poëziedirecteur is van het belangrijke literaire tijdschrift *Zvezda* en een grote uitstraling heeft, tot het vertalen van Nijhoff te 'verleiden'. Speciaal hiervoor heeft hij een Nederlands-Russisch woordenboek en een leerboek Nederlands aangeschaft. Hij kan nu, met dit woordenboek, gesteund door zijn kennis van andere Germaanse talen en met mijn hulp, Nijhoff in het Nederlands lezen. Als resultaat van onze samenwerking zijn er vijf publicaties van Nijhoff in Petersburg en in Moskou⁽⁴⁷⁾ verschenen, o.a. van *Awater* met zijn verschrikkelijk moeilijke stokrijm, en hebben we twee Nijhoff-avonden in Petersburgse zalen georganiseerd (waaraan Kees Verheul deelneemt, dit jaar ook Gillis Dorleijn). En kijk, er verschijnt een recensie op onze vertalingen in Moskou⁽⁴⁸⁾, de naam van Nijhoff begint bekend te worden bij de literaire *beau monde* van Petersburg. Een volkomen onverwacht, maar heel prettig detail is dat wij de Nijhoff-avonden houden in combinatie met boektentoonstellingen door de boekhandel *Martinus Nijhoff International* die een filiaal in Petersburg heeft: een achterkleinkind van de firma gesticht door de grootvader van de dichter. Twee verwanten die wel een halve eeuw lang uit elkaar gegroeid waren, moesten elkaar in het verre Rusland ontmoeten.

Nog een klein bruggetje probeer ik te bouwen in onze vertaalworkshops op het Nederlands Instituut in Sint Petersburg. Al vier jaar lang houden we elke maand zo'n workshop. Studenten Nederlands van verschillende Petersburgse instellingen waar Nederlands wordt gedoceerd, leveren van tevoren hun vertalingen van een door mij gekozen verhaal in en die vertalingen bespreken we dan. De workshop wordt geleid door drie mensen: een professionele Russische redacteur van literaire teksten, een Nederlander die Russisch kent en een Russin die Nederlands kent. Eigenlijk komt het erop neer dat de studenten de literaire teksten leren lezen: ervaren, snappen wat er achter de woorden staat (ik hoef Nijhoffs beroemde regel niet meer te citeren, toch?), en pas daarna gaan bedenken hoe je hetzelfde in het Russisch kunt uitdrukken. Voor mij zijn die workshops interessant in twee opzichten: om met meer mensen de vreugde te delen die ik zelf ondervind bij bepaalde Nederlandse teksten en om de reacties van de studenten op verschillende Nederlandstalige auteurs te bestuderen. Het eerste lukt mij goed, denk ik, want de studenten doen bijna allemaal verbazend enthousiast aan die workshops mee, het tweede levert interessante resultaten op. Ik kies teksten van de meest uiteenlopende schrijvers, van Carry van Bruggen tot Joost Zwagerman, van Nescio tot Maarten Biesheuvel, van Felix Timmermans tot W.F. Hermans. Het valt op dat eerste- en tweedejaarsstudenten vooral goed op teksten reageren waar het duidelijk is wat goed is en wat slecht, zoals bij Marga Minco, Nescio of Simon Carmiggelt, maar ze raken in de war als we bijvoorbeeld stukjes vertalen van W.F. Hermans' *Uit talloos veel miljoenen* of sommige verhalen van Remco Campert. Joost Zwagerman (een stukje uit zijn *Gimmick!*) hebben ze helemaal niet kunnen verteren, ze snapt gewoon niet waar het om ging, waarom het literatuur was. De studenten van hogere jaren reageren genuanceerder, niet alleen op de moraal van het verhaal, maar ook op de filosofie, de humor enz., ze kunnen vergelijkingen maken en relativeren. Dat hebben ze in de loop van hun studie geleerd.

In de geschiedenis van Rusland zijn er twee periodes geweest waarin heel veel Russische vertalingen uit het Nederlands verschenen. Ik bedoel de eerste vier decennia van de negentiende eeuw en de tijd rond 1900. In de eerste periode werden bijvoorbeeld *Julia* van Rhijnvis Feith⁽⁴⁹⁾ en *De pleegzoon* van Jacob van Lennep⁽⁵⁰⁾ vertaald, maar bijzonder merkwaardig waren de vertalingen van de Nederlandse poëzie door P.A. Korsakov (1790-1844). In zijn jonge jaren (van 1808 tot 1810) woonde P.A. Korsakov als diplomaat in Nederland waar hij met een Nederlandse trouwde. Op latere leeftijd werkte hij in Petersburg als censor; er zijn brieven van Poesjkin aan hem als censor bewaard gebleven. In de jaren '30 en '40 vertaalde Korsakov Nederlandse dichters en schreef boeken over de Nederlandse literatuur. Zijn boeken droeg hij op aan Russische grootvorsten en grootvorstinnen, o.a. aan Anna Pavlovna, die later Koningin der Nederlanden werd. Als dank voor zijn schets van de geschiedenis van de Nederlandse literatuur (1838)⁽⁵¹⁾ had hij een audiëntie bij haar. Korsakov wilde vooral nuttig zijn voor de Russische maatschappij, hij was er zeker van dat de literatuur vooral de zeden diende te verbeteren. Zijn lievelingsdichter was uiteraard Jacob Cats over wie hij een apart boek schreef: *Jacob Cats, dichter, geleerde*

en raadsman⁽⁵²⁾. Verder vertaalde hij heel veel gedichten van Bilderdijk, Bellamy en Rhijnvis Feith, maar heel weinig van Vondel en Hooft (zie zijn *Anthologie van Nederlandse poëzie*, 1844⁽⁵³⁾); van Bredero kon er geen sprake zijn. Zijn vertalingen lijken meer op Russische moralistische fabels uit de eerste helft van de negentiende eeuw dan op hun Nederlandse originelen.

Het fin de siècle werd in Rusland gekenmerkt door een vloed van vertalingen uit alle mogelijke vreemde talen: Rusland streefde naar vernieuwing van de Russische literatuur en bestudeerde als het ware de ervaring van andere landen. In de jaren '90 van de negentiende eeuw verscheen er een aantal lovende artikelen in Russische tijdschriften over de nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur waarmee de Beweging van Tachtig werd bedoeld⁽⁵⁴⁾. Maar van de Tachtigers in engere zin werd alleen maar Frederik van Eeden vertaald (alleen maar *De Kleine Johannes*, maar dan in drie versies door drie verschillende vertalers)⁽⁵⁵⁾. Het grappige is dat er rond 1900 helemaal geen Nederlandse dichters werden vertaald. Wel beleefden werken van Multatuli en Herman Heijermans tientallen herdrukken⁽⁵⁶⁾ ('t is niet voor niets dat Heijermans op een gegeven moment de quasi-Russische naam Ivan Jekalovitsj als pseudoniem koos). Heijermans' toneelstukken, vooral *Op hoop van Zegen*, werden in wel tien theaters opgevoerd, zijn naam komt voor in het dagboek van de Russische dichter Aleksandr Blok⁽⁵⁷⁾. Op de derde plaats stond Louis Couperus van wie er tussen 1902 en 1907 een reeks van vier romans in Russische vertaling verscheen⁽⁵⁸⁾. De laatste twee van de reeks werden via het Frans (met alle treurige gevolgen van dien) door de toen nog jonge Aleksej Tolstoj vertaald.

Het was deze vloed van vertalingen uit het Nederlands tussen 1890 en 1917 die wel degelijk een spoor heeft achtergelaten in de Russische cultuur. Misschien zullen onze inspanningen als vertalers rond 2000 ook enige resultaten opleveren. Maar dat kan men pas na honderd jaar met zekerheid zeggen.

Eindnoten:

- (1) Een beschrijving van de 'basic assumptions' van deze groep vindt men in: K.M. van Leuven-Zwart. *Vertaalwetenschap: ontwikkelingen en perspectieven*. - Muiderberg: Coutino, 1992. Pp. 88-96.
- (2) *Iz poezii Niderlandov XVII veka*. Leningrad: Lenizdat, 1983.
- (3) Multatuli. Max Havelaar. Moskva: Chudozjestvernaja literatura, 1956.
- (4) Multatuli. *Pis'ma lubvi*. Moskva: Pol'za, 1909.
- (5) *Bel'kampo*. Izbrannoje. Moskva: Radoega, 1987.
- (6) Anna Frank. *Dnevnik*. Moskva: Izdatel'stvo inostranoj literatury, 1960. Nieuwe vertalingen: Anna Frank. *Oebezisje*. Moskva: Rudomino, 1994; 1995; Anna Frank. *Pogibel'*. Moskva, 1997. Zie ook: J. van Maarsen. *Moja podrugja Anna Frank*. S. Petersburg, 1999.
- (7) Vincent Van-Gogh. *Pis'ma*. Moskva: Academia, 1935; Leningrad: Iskusstvo, 1966, Moskva: Terra, 1994.
- (8) Ch. de Coster. *Tijl Uylenspiegel*. Laatste druk: Moskva: Terra, 1997 (eerste druk 1915, met vele tientallen drukken daartussen).
- (9) H. Heijermans. *Gibel' 'Nadezjdy'*. Eerste druk: Moskva, teatral'naja biblioteka Rassochina, 1902.
- (10) Erasm Rotterdamsky. *Pochvala gluposti*. Moskva: Chudozjestvennaja literatura, 1960 (en tientallen andere drukken)

- (11) Th. De Vries. Rembrandt. Moskva: Izdatel'stvo inostrannoĳ literatury, 1956.
- (12) M. Dodge. Serebrjanyje kon'ki (eerste Russische vertaling 1876 met ruim 20 publicaties daarna)
- (13) S. Vestdijk. Pastoral' 43-go goda. Moskva: Progress, 1973. (Mastera sovremennoj prozy).
- (14) W. Elsschot. Villa roz, Syr... Moskva: Progress, 1972. (Mastera sovremennoj prozy).
- (15) H. Lampo. Prints Magon'skij. Moskva: Radoega, 1982.
- (16) S. Carmiggelt. Neskol'ko bespoleznych soobrazjenij. Moskva: Radoega, 1985.
- (17) J. Huizinga. Osen' Srednevekovja. Moskva: Nauka, 1988. Homo Ludens. V teni zavtrasnjego dn'a. Moskva: Progress-Academia, 1992. Ob istoritsjeskich zjiznennyh idealach i drugije statji. London: Overseas publication interchange, 1992. Osen' Srednevekovja. Moskva: Progress-Kultura, 1995. Homo Ludens: statji po istorii kul'tury. Moskva: Progress-Traditsija, 1997.
- (18) Multatuli. Pis'ma Lubvi. (zie noot 4)
- (19) S. Lipkin. Posle posesjtsjenija doma Rembrandta (1968) Je. Jevtusjenko. Baby Jar (1961). - Geciteerd naar: J.P. Hinrichs. Van Nachtwacht tot Huizinga. Leiden: De Slavische Stichting, 1994. P. 23.
- (20) Zo'n beeld van Nederland, voortreffelijk geschilderd, vindt men in: A. Koesjner. Delftsky master//A. Koesjner. Tysjatsjelistnik. S.-Peterburg: Blits, 1998. Pp. 311-352.
- (21) Ch. de Coster. Flamandskije legendy. Moskva: Nauka, 1975.
- (22) Ruusbroek Udivitel'nyiu. Odejanije duchovnogo braka. Moskva, 1910.
- (23) Th. de Vries. Ryzjevolosaja devoesjka. Moskva: Izdatel'stvo inostr. lit., 1959
- (24) Zie noot 17.
- (25) A. Apinjan. Filisofija kul'tury Johana Huizingi. (dissertatie). Leningrad, 1977. N.A. Kolodij. Kul'turno-istoritsjeskaja kontseptsija Johana Huizingi. (dissertatie). Tomsk, 1987.
- (26) Aleksandr Zorin. Tak i oemroe, vsech knig ne protsjitav. Geciteerd naar: J.P. Hinrichs. Op. cit., p. 24.
- (27) Met name: Iz poezii Niderlandov XVII veka, zie noot 2.
- (28) Voor Vestdijk en Elsschot zie noten 13 en 14, H. Claus. Izbrannoje. Moskva: Radoega, 1991. (Mastera sovremennoj prozy).
- (29) J. van den Vondel. Tragedii. Moskva: Nauka, 1988.
- (30) L.P. Boon. Izbrannoje. Moskva: Progress, 1980. M. 't Hart. Pol'ot kronsjnepov. Moskva: Radoega, 1985. M. Minco. Stekl'annyj most. Moskva: Radoega, 1989. W. Ruyslinck. Mertvyj sezon. Moskva: Radoega, 1987. J. Vandelo. Stena. Moskva: Radoega, 1983.
- (31) Bijzonder geslaagd was de bundel uit 1981, samengesteld door Ju. Sidorin (Sovremennaja niderlandskaja novella. Moskva, Progress, 1981) met verhalen van o.a. M. Biesheuvel, R. Campert, H. Haasse, G. Krol, F. Kellendonk, Bob den Uyl enz. Andere bundels verhalen waren: Rasskazy bel'gijskich pisatelej. Moskva: Progress, 1968. Krasnyj boek. Rasskazy gollandskich pisatelej. Moskva, Progress, 1971.: Sidr dl'a bedn'akov. Moskva, Progress, 1980.
- (32) Iz sovremennoj niderlandskoj poezii. Moskva: Progress, 1983. Iz sovremennoj bel'gijskoj poezii. Moskva: Progress, 1965. Jest' bol' inaja. Stichi flamandskich poetov. Moskva: Radoega, 1984. Er stonden ook gedichten van Nederlandse en Vlaamse dichters tussen andere Europese poëzie in de lijvige boekdelen van de serie 'Bibliotheek van de wereldliteratuur': Poezija trubadurov... Moskva, Chudozjestvennaja literatoera, 1974. Jevropejskije poety Vozrozdjenja. Moskva, Chudozjestvennaja literatoera, 1974. Jevropejskaja poezija XVII veka. Moskva, 1977. Jevropejskaja poezija XIX veka. Moskva, 1977. Zapadnojevropejskaja poezija XX veka. Moskva, 1977.
- (33) Bijvoorbeeld: Piet van Aken. Spjasjije sobaki/ /Inostrannaja literatura, 1972. Nr 9. Pp. 25-94. Bob den Uyl. Rasskazy / /Inostrannaja literatura, 1975. Nr 11. Pp. 168-199.
- (34) H. Mulisch. Rasplata. Moskva: Radoega, 1995.
- (35) M. de Moor. Seroje, beloje, goluboje. Moskva: Radoega, 1996.
- (36) H. Haasse. Skrytyj istotsjnik. Moskva: izdatel'stvo MAI, 1998. A.F.Th. van der Heijden. Bitva za Sinij most. S.-Peterburg: INAPRESS, 1999. T. De Loo. Izabel'. Zjertvopriniosjenije. Istorija s sobakoj. Novosibirsk: Nauka, 1996. M. Nijhoff. Stichotvorenija. S.-Petersburg: uitgeverij van het tijdschrift Zvezda, 1999; Pero na boemage, Parom, Awater. S.-Petersburg: uitgeverij van het tijdschrift Zvezda, 2000. Cees Nooteboom. Ritualy. Moskva: Tekst, 2000. C. Palmen. Nasledije. Moskva: Tekst, 2000, G. Reve. Jazyk lubvi. S.-Peterburg: INAPRESS, 1999. A.M.G. Schmidt. Ved'my i vse protsjije. Moskva, 1993. Wiplala. Moskva: Rudomino, 1996. Murli. Moskva: Tekst, 1997. L. de Winter. Serenada. Moskva: Tekst, 2000.
- (37) P. Biegel. Tsjornaja vdova. Moskva: Tekst, 1996.

- (38) C. Noteboom. Sledujusjaja istorija // Inostrannaja literatura, 1996. Nr 12. C. Palmen. Zakony // Inostrannaja literatura, 1997.
- (39) K. Verheul. Villa Bermond // Zvezda, 1998, NN5-6.
- (40) T. Voltskaja. Karta Jevropy dla Keesa Verheula // Nevskoje Vremja, 21.09.99.
- (41) I. Kuznetsov. Skazki kontsa vtorogo tysjatsjeletija // Literaturnaja Gazeta, 24.06.98, p. 11.
- (42) Het gedicht is nog niet gepubliceerd.
- (43) Hierover schrijft Kees Verheul in: zijn artikel over Iosif Brodsky en Martinus Nijhoff // Zvezda, 1997. N 1. N. 184-192.
- (44) I. Brodsky. Pis'mo Goratsiju. Moskva: Nasj dom, 1998. P. 13.
- (45) Zie noot 43.
- (46) Een Nederlandse vertaling van zijn eigen gedichten vindt men in: Optima 54 (1997, april), pp. 68-79. Spiegel van de Russische poezie. Amsterdam: Meulenhoff, 2000. Pp. 370-371.
- (47) Naast het boek vermeld in noot 36, ook: M. Nijhoff. Stochotvorenija // Zvezda, 1998. Nr 6; Kwartirjer tsjelovetsjeskoj doesji (M. Nijhoff. Ni svet ni zarja) // Arion, 1999, Nr 1; M. Nijhoff. De pen op papier. Het veer. Awater // Zvezda, 2000, Nr 5; M. Nijhoff. Pero na boemage. Parom. Awater. S.-Petersburg: Uitgeverij van het tijdschrift Zvezda, 2000.
- (48) K. Kobrin. Retsensia na knigu 'Martinus Nijhoff. Stichtovorenija' // Novy mir, 2000. Nr 1.
- (49) M. Rhijnvis-Feith. Tsjoevstvitel'naja Julia. Moskva: v tip. Platona Beketova, 1803.
- (50) Jacob van Lennep. Prijomysj. Otryvok. // Syn Otetsjestva, 1836, dl. 180. Pp. 14-32.
- (51) P.A. Korsakov. Gollandskaja litteratura, jeje natsjalo, chod i nynesjneje sostjanije // Biblioteka dl'a tsjtenija, 1838. T. 27. Pp. 49-140.
- (52) P.A. Korsakov. Iakov Cats, poet, myslitel' i moezj soveta. S.-Petersburg, 1838.
- (53) P.A. Korsakov. Opyt niderlandskoy antologii. S.-Petersburg: V tipografii R. Zjernakova, 1839.
- (54) a) Gollandskije jumoristy // Vestnik inostr. Lit., 1896. Febr. Pp. 213-215. b) Je. Polovtseva. Voorwoord bij Malen'kij Johannes // Vestnik Jevropy. 1897. Okt.-P. 550.
- (55) Naast de vertaling vermeld in noot 54 (b) ook: F. van Eeden. Malen'kij Johannes. Roesskaja mysl', 1905. Kn. 4. Pp. 135-182; kn. 5. Pp. 17-38. F. van Eeden. Malen'kij Johannes. Moskva: Univers. bibl., 1916.
- (56) Complete bibliografie van Multatuli's werk in het Russisch (vele tientallen publicaties) vindt men in: V.V. Osjis. Multatuli: Biobliografitsjeskij oekazatel'. Moskou, 1971. Van H. Heijermans geef ik naast noot 9 nog een paar voorbeelden: Gibel' 'Nadezjdy' (Op hoop van zegen). Petersburg: Nov. mir, 1906. Gorod briljantov (Diamantenstad) // Roesskoje bogatstvo, 1904. September. Pp. 1-32.
- (57) A. Blok. Dnevnik. Moskou, 1989. Pp. 205, 207, 349.
- (58) L. Couperus. Psicheja (Psyche) // Novyj zjoernal inostr. lit. 1902. Nr 1. Pp. 1-64. Fatum (Het noodlot) // Novyj zjoernal lit., iskoesstva i nauki. 1905. Nr 2-4. Pp. 1-80. Ich velitsjestva (Majesteit) // Novyj zjoernal lit., iskoesstva i nauki. 1906. Nr 1-5. Pp. 1-115. Mir vsemoje miru (Wereldvrede) // Novyj zjoernal literatury, iskoesstva i nauki. 1907. Nr 1-5. Pp. 1-84.

De ANS in het buitenland: modaliteit en het Nederlands als vreemde taal*

Veronika Wenzel (Münster)

De ANS '97 is niet alleen bedoeld voor de moedertaalspreker van het Nederlands. Ook de anderstalige moet de ANS kunnen gebruiken. In de inleiding wordt hij zelfs vóór de native speaker genoemd. Specifieker gaat het om 'de anderstalige die al enig Nederlands kent' en is de ANS niet 'voor beginners, maar hoogstens voor de gevorderde student en zeker de docent in het Nederlands als tweede of vreemde taal; en dat is buiten Nederland en België lang niet altijd een gespecialiseerd neerlandicus en ook niet altijd een taalkundige.' (ANS: 5) Na een korte schets van de nogal heterogene doelgroep van extramurale gebruikers en de eisen die ze aan de ANS stellen wil ik aan de hand van een paar voorbeelden laten zien wat ze in de ANS zouden kunnen zoeken en vinden. Bij de voorbeelden beperk ik mij tot de behandeling van modaliteit in de ANS, met een Nederlands-Duits contrastieve aanpak.

1. De gebruiker van de ANS

'Buiten de muren' vind je voornamelijk *leerders* van het Nederlands.⁽¹⁾ Ze zien meteen dat de ANS geen 'praktisch leerboek Nederlands' (ANS: 5) is. Nvt'ers hebben echter veel meer belangstelling voor een norm dan de intramurale Nt2-leerder, die het Nederlands voor het grijpen heeft. Het inleidend hoofdstuk over 'standaardtaal en variatie' is een cruciaal hoofdstuk voor de gebruiker, ook al kost het enige moeite om afscheid te nemen van termen als 'goed' en 'slecht Nederlands' e.d. Vooral - zo niet uitsluitend - gevorderde leerders raadplegen de ANS als naslagwerk als ze behoefte hebben aan nauwkeurigere beschrijvingen dan een leerdersgrammatica te bieden heeft. Juist door de talrijke overeenkomsten tussen de talen heeft de gevorderde Duitse leerder een bijzonder nauwkeurige beschrijving nodig.

De docenten Nederlands vormen een andere doelgroep buitenlandse gebruikers. Behalve de karakterisering zoals die in de ANS staat, lijkt me vooral het onderscheid tussen de moedertaalsprekers en niet-moedertaalsprekers onder de docenten belangrijk. Hoe meer het vak Nederlands groeit en bloeit en bij wijze van spreken onafhankelijk wordt, hoe meer goed opgeleide docenten uit eigen kring het voortbrengt. De *native speaker* vertrouwt in de les op zijn intuïtie, maar beperking tot zijn idiolect en voorkeur voor zijn regiolect zijn vaak onvermijdelijk. De *non-native speaker* zal misschien vaker de ANS raadplegen en het materiaal gebruiken in de cursus.

Er is nog een ander soort gebruiker, die in de ANS niet genoemd is: de al dan niet moedertalige extramurale *taalkundigen* en studenten Nederlandse taalkunde, native speakers of niet. De tegenstelling is niet altijd 'intramurale theorievorming' en 'extramuraal onderwijs', zoals Salverda (1998) suggereert. Zoals in elk ander

serieus studievak zijn er ook wetenschappers (toegepast-taalkundigen én theoretici) in de extramuraal neerlandistiek, waarvan trouwens ook een aantal in de redactieraad van de ANS zaten.

De docent/taalkundige zal zich wel eens afvragen hoe de waarderings- en objectlabels tot stand zijn gekomen (zie ook Van der Velde 1998). Dit soort labels krijgt in het buitenland namelijk gauw een nogal normerende functie. De voorbeeldzinnen in de ANS fungeren in colleges en taallessen als voorbeeldzinnen voor Standaardnederlands, Belgisch-Nederlands, omgangstaal e.d. Ze geven een indruk of sterker nog: ze bewijzen wat in het Nederlands en zijn varianten kan en niet kan. De wetenschapper zal tevergeefs zoeken naar een verantwoording voor het al dan niet opnemen of labelen van vormen (bijv. het groepsvormend werkwoord *gaan*, ANS: 979). Heel nuttig is in ieder geval de literatuurverwijzing bij elk hoofdstuk en het uitgebreide register, ook al is het inconsequent gebruik van internationaal-Latijnse terminologie naast de Nederlandse termen ietwat irritant.

Vanuit een dubbel extramuraal perspectief (de leerder én de onderzoeker, in mijn geval van allebei tegelijk) zou ik graag een belangrijk hoofdstuk nader willen bekijken, dat in de nieuwe editie werd toegevoegd: het hoofdstuk over modaliteit.

Modaliteit in de ANS

Modaliteit is een ‘buitengewoon ingewikkeld aspect van het Nederlands’ (Van der Wouden 1998, 237). Hoeveel ingewikkelder zal het dan niet zijn voor de *non-native*?

Het hoofdstuk over modaliteit is vanuit Duits perspectief een belangrijk hoofdstuk. Ten eerste omdat Nederland het buurland is en Duitsers vooral Nederlands leren om te communiceren (wat bijv. bij Nederlands als bronnentaal in Indonesië niet op de voorgrond staat). In het interpersonele contact speelt modaliteit een bijzonder grote rol. Ten tweede omdat de finesse van de modaliteit iets is, wat (terecht?) voorbehouden is aan gevorderde leerders en juist tot hen richt zich de ANS. Ten derde zijn juist hier de formele en functionele verschillen en overeenkomsten tussen de verwante talen moeilijk te vatten.

Wie de ANS raadpleegt wordt geconfronteerd met het onderscheid tussen verstands- en gevoelsmodaliteit. Dat komt overeen met de klassieke vaktermen ‘logische’ en ‘psychologische’ modaliteit (Stutterheim 1930). De Angelsaksische onderverdeling, georiënteerd op de modale hulpwerkwoorden, bestaat uit ‘deontische’ (*moeten*, genoodzaakt zijn) en ‘epistemische’ modaliteit (*denken*, (on)waarschijnlijk zijn). Gezien de uiteenlopende begrippen die i.v.m. modaliteit gehanteerd worden, is de inleiding in het hoofdstuk in de ANS buitengewoon nuttig voor wie een ander concept kent of nog helemaal niet thuis is in de thematiek. Het voordeel dat ik zie in verband met de definitie van modaliteit in de ANS is dat er sprake is van gevoelens ten opzichte van het beweerde. In het eerder genoemde model is dat aspect niet opgenomen. Wolfram Bublitz heeft er daarom een categorie emotieve modaliteit aan toegevoegd (Bublitz 1978). *De Grammatik der deutschen Sprache* die in hetzelfde jaar als de ANS verscheen

(G. Zifonum e.a. 1997) hanteert het meer functionele model van de ‘Redehintergründe’: De boodschap is afgestemd op de kennis van de spreker (epistemische achtergrond), normen en verplichtingen (normatieve achtergrond), doelstellingen (teleologische a.) attitude (volitieve a.) en bijzondere omstandigheden (circumstantiële a.) (Zifonum: 1982) Het voordeel van dit model zou zijn dat de verwarrende omschrijving in de ANS ‘oneigenlijk-modaal gebruik’, die ook Van der Wouden bekritiseert, overbodig is:

Jan kan wel ziek zijn. (het is mogelijk/waarschijnlijk dat hij ziek is) -
eigenlijk-modaal

Jan kan al lopen (hij is ertoe in staat, hoewel hij pas 9 maanden oud is) -
oneigenlijk-modaal
(voorbeeldzinnen uit de ANS)

In het eerste geval spreekt de spreker op basis van zijn kennis over Jan (epistemische achtergrond), in het tweede gaat het om bepaalde normen: niet elk kind leert lopen met negen maanden (normatieve achtergrond).

Ik zou terughoudend willen zijn met de term ‘voorzichtigheidsmodaliteit’, die ‘een aparte soort gevoelsmodaliteit’ zou zijn. (ANS: 1613) Dat de spreker met modale elementen ‘het beweerde of de communicatieve strekking ervan’ afzwakt en dat hij dat doet ‘om te grote stelligheid te vermijden of uit beleefdheid’ (resp. dat hij versterkt om iets te onderstrepen) is zeker waar. Hoe dit een apart soort modaliteit kan zijn, begrijp ik echter niet. Alhoewel de ANS er zelf op wijst dat de voorzichtigheidsmodaliteit ‘nogal eens overeenkomst met onzekerheidsmodaliteit’ vertoont, is het verschil mijns inziens niet helemaal duidelijk. Hier wordt de lezer (en vooral de niet- moedertalige!) in de steek gelaten. Ik vraag me af of hier niet de pragmatiek en de semantiek door elkaar lopen. Tenslotte is het juist de bedoeling van het gebruik van modale (dat wil zeggen epistemischmodale) middelen dat het beweerde minder stellig overkomt: Zinnen zoals ‘Ze zullen wel niet meer komen’ (1615) en ‘Ik denk dat het gaat regenen’ (1634) zijn minder stellige uitspraken dan ‘Ze komen niet meer’ en ‘Het gaat regenen’. Waarom de spreker nu onzekerheid wil uitdrukken, dus of hij nu werkelijk onzeker is of uit beleefdheid maar doet alsof, hangt af van de interpersonele context waarin hij zich bevindt. De modificatie van de propositie zelf is dan een communicatieve strategie, maar daar gaat de ANS niet over.

Dat er trouwens meer strategieën zijn, blijkt uit de wat ongelukkige keuze van voorbeeldzinnen die deze voorzichtigheidsmodaliteit moeten illustreren: ‘Mag ik even opbellen?’ en ‘We moesten maar eens opstappen.’ Zij laten evenmin onzekerheid zien als het woordje even waarnaar hier verwezen wordt. Wie niet over de nodige taalintuïtie beschikt, kan met de hier gegeven informatie maar weinig beginnen. Met andere woorden: de complexe thematiek beleefdheid, die bijv. Per van der Wijst (1996) contrastief met het Frans onderzocht heeft, wordt niet systematisch-functioneel aangepakt, maar gereduceerd tot de semantiek. Voor de anderstalige is de vraag welke modale modificatie hij volgens de Nederlandse (en Vlaamse!) conventies in welke situatie kan, moet of juist niet

mag gebruiken een cruciaal punt. Mijns inziens is dit soort advies over het *gebruik* van een vorm bij de persoonlijke voornaamwoorden jij en u (ANS: 241) veel beter gelukt dan bij modaliteit. Bovendien zou het verhelderend zijn andere functionele noties zoals coherentie, perspectiviteit, focusering, impliciteit, directheid en dergelijke die hier en daar wel onder de noemer modaliteit ter sprake komen, apart en systematisch zouden worden behandeld.

In het hoofdstuk over modaliteit wordt veel aandacht besteed aan de hulpwerkwoorden en werkwoordstijden, maar erg weinig aan het gebruik van partikels of bijwoorden (20 bladzijden tegenover 8 regels; zie ook Van der Wouden 1998). En dat terwijl het Nederlands - net zoals het Duits - een zeer partikelrijke taal is. De buitenlandse lezer krijgt de indruk dat het om een marginaal verschijnsel gaat. Juist bij de partikels speelt de talenverwantschap de Duitse leerder van het Nederlands vaak parten en is hij gebaat bij uitvoerige en systematische informatie. Dat wordt bv. duidelijk bij de artikels *maar* respectievelijk *alleen* en *wel*. *Maar* vertoont overeenkomst met *aber* als voegwoord en met *nur* als oordeelspartikel (*geh nur* - schakeringspartikel en *nur du* - focuspartikel), *alleen* is verwant aan het wat verouderde *allein* en *wel* lijkt op *wohl*. Uit empirisch onderzoek van de Nederlandse leerderstaal van Duitsers blijkt dat het voor hen niet altijd duidelijk is, hoe ver deze verwantschap en overeenkomst gaat en of je overal waar je in het Duits *nur*, *allein* en *wohl* zegt, in het Nederlands ook de Nederlandse woordjes mag gebruiken.

2.1 Maar en alleen

Maar als voegwoord is probleemloos. *Maar* als focuspartikel komt in mijn corpus van 250 min. gesproken leerderstaal maar 4 maal voor, *alleen* (*maar*) 32 maal.

1. Da's maar één persoon ('en dat is niet veel')
2. [In de cursus] hebben we alleen over Nederland gepraat niet zo veel over België. ('uitsluitend')
3. [Ik heb] altijd gehoord ervan maar euhm alleen als er voetbalwedstrijden en zo zijn dan [is er] ruzie aan de grens ('uitsluitend')
4. Het is eigenlijk geen echte taal dat is maar een dialect een Duits dialect ('en dat stelt niet veel vóór')
5. Ik denk dat het euhm vroeger was het een eigen standaardtaal maar misschien is het nu alleen een dialect ('uitsluitend'???)
6. Ik wilde een taal leren die ik ook kan spreken omdat ik alleen een half uur moet rijden om naar eh naar Nederland eh te komen. ('uitsluitend'????)

In de meeste gevallen gebruiken de leerders alleen maar:

7. De mensen zijn niet [ge]ïnformeerd over eh de burens en [je] kent alleen maar de verschillen en niet wat men gemeen heeft.

In het Duits zou je in alle gevallen *nur* zeggen. *Nur* kan zowel scalair als niet-

scalair gebruikt worden (De Rooij 1976-77: 462). Duitse leerders gebruiken *maar* en *alleen* door elkaar en geven soms een ongewenste evaluatieve lading aan de uiting en soms ontbreekt die juist. Het merendeel van mijn leerders kiest dan ook voor de oplossing *alleen maar*, waar zowel een evaluatief element (*maar*) als een neutraal element (*alleen*) in zit. (Foolen 1993: 155)

In de ANS vind je *maar* en *alleen* via het register. In het hoofdstuk over modaliteit word je echter wat partikels betreft, meteen met het zinnetje ‘Voor voorbeelden met oordeelspartikels verwijzen we naar 20.10.19/2’ doorverwezen naar het hoofdstuk over de bepaling van modaliteit, waarbij de oordeelspartikels een ‘bijzondere categorie’ vormen (1215). Wat er zo bijzonder is aan de partikels staat er helaas niet en de voorbeeldzinnetjes met focus- en schakeringspartikels maken niet duidelijk welk soort modaliteit ze uitdrukken.⁽²⁾ De zin ‘Was hij maar hier!’ (1215) schijnt zowel verstandsmodaliteit (meer precies: niet-werkelijkheid) uit te drukken als gevoelsmodaliteit, maar of dat nu ligt aan het zinstype (uitroepende zin), het imperfectum (was) of het modaalpartikel (ANS: schakeringspartikel) *maar*, laat de ANS in het midden. Waarom *maar* zowel onder focuspartikels als onder schakeringspartikels te vinden is, wordt hier niet uitgelegd, maar gelukkig word je verder verwezen naar deel 1 van de ANS, hoofdstuk 8.3.1. indeling van de bijwoorden. Daar duikt *maar* op als schakeringspartikel en niet als focuspartikel:

‘Geef die boeken maar hier. (geruststellend en vriendelijk verzoek)’ en:
 ‘Laten we maar gaan.’ (ook een geruststellend en vriendelijk verzoek?).
 (ANS: 457)

Bij de focuspartikels vind je *maar* niet, maar wel *alleen*:

‘Je hebt alleen te gehoorzamen, verder niets.’ en
 ‘Ik heb alleen de Zaubерflöte gezien, geen andere opera's.’ (ANS 457)

De toevoegingen ‘verder niets’ en ‘geen andere opera's’ zijn bedoeld om het niet-scalair gebruik van *alleen* te verduidelijken (Foolen 1993) dat tegenover het scalair gebruik van *maar* staat. Dit verschil schemert ook al door in de twee zinnen in het hoofdstuk over de bepaling van modaliteit in het tweede deel van de ANS: ‘Ik heb alleen (maar) een bróer, zussen heb ik niet’ en ‘Ik heb maar/slechts één broer’. Helaas wordt daar niet op ingegaan. Dat is bijzonder jammer voor de anderstalige gebruiker die het systeem van scalariteit bij vergelijkbare partikels in zijn moedertaal niet kent. Bovendien is het niet duidelijk waarom *maar* in de ene zin tussen haakjes staat en in de andere niet.

Het partikel *wel*

Wel wordt in de ANS genoemd als bijwoord van bevestiging (457) als pendant van *niet*. Helaas zonder voorbeeld zodat we ook niet kunnen beoordelen of het gaat om een beklemtoond of onbeklemtoond *wel*. Ik neem aan dat de beklemtoonde versie bedoeld is zoals die voorkomt in de tegenstelling *wel - niet*.

Verder is *wel* uitgelegd als distantiërende tegenstelling, waarbij *wel* de toegeving accentueert (ANS: 1494): ‘We steunen u wel, maar niet onvoor-

waardelijk.?. Bij de behandeling van de woordvolgorde wordt nog eens het tegenstellend karakter van *wel* beklemtoond (ANS: 1280).

Wel kom ik in mijn eigen corpus (native speakers) echter behalve in dit soort tegenstellingen ook tegen in contexten die ik niet vind in de ANS. Het speelt een belangrijke rol in (*restrictieve*) oordelen:

1. Nou goed klonk eerst *wel* aantrekkelijk dus we hadden toegezegd over een vertegenwoordiger [...] iemand die vertelt wat het zou zijn.
2. A: Hoe schat je de relatie tussen Nederland en België in?
B: Ehm. Van *mijn* kant *wel* goed.

Als je de context erbij haalt, zie je dat in de eerste zin het verhaal met de vertegenwoordiger niet zo ‘aantrekkelijk’ verloopt als de spreker eerst verwacht en in de tweede dat er nog heel andere meningen zijn over de relatie tussen de landen. Een tegenstelling is geïmpliceerd. (Uit den Boogaart 1999: 299).

Dan kennen we ook *wel* in *epistemische contexten*:

3. I: Heb je dan een beeld van Duitsland?
P: Em ja ja heb *wel* een soort *beeld* denk ik ja [...] zal iedereen *wel* hebben.

In de ANS vind je zo'n *wel* ook in de voorbeeldzinnetjes, als het om verstandsmodaliteit en de werkwoorden gaat: Ze zullen *wel* niet meer komen. (ANS: 1615)

Volgens mij gaat het noch om tegenstellend *wel* noch om bevestigend *wel*, want zonder *wel* is de zin mijn inziens zelfs stilliger dan met *wel*. Zo'n *wel* is niet behandeld onder modaliteit en ook niet onder de bijwoorden van modaliteit.

De ‘epistemische’ *wel* (afzwakkend in de zin van ‘waarschijnlijk’) is gebonden aan epistemische contexten (*zullen* en *denken*), in niet-epistemische is het uitgesloten, wat het volgende zinnenpaar duidelijk maakt:

(Ik maak me zorgen dat Jan nog steeds niet hier is.) Hij kan *wel* ziek zijn.
(Goh, Jan is pas 9 maanden en) hij kan al lopen. (ANS: 1617)

In de tweede zin is *wel* hooguit denkbaar in een tegenstellende context (en dan met klemtoon), als in de voorafgaande zin ontkend wordt dat Jan lopen kan:

(A: Jan is al 9 maanden en hij kan nog steeds niet lopen.) B: Hij kan *wél* lopen.

Een derde interpretatie is die van de ‘geruststellende *wel*’. Een voorbeeld uit mijn eigen corpus:

4. Als je in Duitsland zelf bent dan zie je hoe beperkt je woordenschat is maar ja verstaanbaar maken dat lukt *wel*.

Zo'n *wel* vind ik vooral samen met *lukken* en *gaan* die net zoals *kunnen* gericht zijn op het totstandkomen van een stand van zaken, dus in teleologische contexten. *Wel*

is hier niet alleen bevestigend maar vooral geruststellend van aard. Tegelijkertijd hebben *lukken* en *gaan* ook een toekomstaspect, net als *zullen*. In de eerdergenoemde voorbeeldzin uit de ANS ‘Ze zullen wel niet meer

komen.' (ANS: 1615) is daarom al naar gelang de context naast de epistemische ook de geruststellende interpretatie mogelijk. De spreker drukt ofwel verstandsmodaliteit ofwel gevoelsmodaliteit uit:

Het is al laat, ze zullen wel niet meer komen. (epistemisch)

Je hoeft niet bang te zijn: ze zullen wel niet meer komen. (geruststellend)

Blijkbaar is er een systematische samenhang tussen de soort modaliteit (of de Redehintergrund) en het al dan niet optreden van het woordje *wel*. Uiteraard zou hier wat meer onderzoek naar gedaan moeten worden. Voor de Duitse gebruiker van de ANS doet zich echter het probleem voor, dat hij juist die gebruikswijzen van *wel* in de grammatica tegenkomt, die hij ook kent van het woord *wohl*, maar de andere niet. De leeders in mijn corpus gebruiken *wel* vooral in tegenstellende contexten, samen met het voegwoord *maar*. In epistemische contexten, waar ze ook *wohl* zouden zeggen in het Duits, komt het routineachtig voor in verband met *ik denk*. Bij de andere gebruikswijzen zijn de overlappingen met *wohl* moeilijk vatbaar. (Abraham 1984; Westheide 1985) Als afzwakking in een oordeel of in een geruststellende functie gebruiken ze *wel* helemaal niet en geven de voorkeur aan stellige onafgezwakte oordelen.

Conclusie

Met de analyse heb ik willen laten zien, dat de verschillen tussen het Nederlands en het Duits klein zijn. Voor de Duitstalige gebruiker van een Nederlandse grammatica, die al een redelijk niveau bereikt heeft (en dat is bij de ANS-gebruiker duidelijk het geval, anders begrijpt hij de beschrijvende tekst ook niet), gaat het om semantische nuances en om het gebruik van een vorm. Wie het Nederlands niet dagelijks hoort en spreekt, zal geneigd zijn om uit te gaan van een 1 op 1-relatie: een vorm die in de ene situatie op de betekenis en het gebruik in het Duits lijkt, zal ook wel in andere situaties kunnen (Beheydt 2001). Dat dit niet altijd het geval is, merkt de leerder bij een verblijf in het taalgebied en dan moet hij zijn gebrekkige taalinzicht zelf verbeteren. Wie echter in het buitenland geïnteresseerd is in taal(kunde) mist niet alleen de intuïtie, maar ook de talige en buitentalige context waarin een vorm optreedt. Een niet-contrastieve grammatica die ook voor Nvt-leerders geschreven is, dient met deze behoefte rekening te houden. Juist bij zo'n soepele thematiek als modaliteit is informatie over situationele en cultuurpragmatische factoren van taalgedrag voor de buitenstaander onmisbaar.

Dat bij een thematiek als modaliteit naar andere grammaticale aspecten verwezen wordt, is onvermijdelijk, nuttig, maar ook wel eens lastig. Een elektronische versie van de ANS biedt hier veel betere mogelijkheden. Dat geldt ook voor de verwijzingen naar de normkwestie voor wie de ANS als normatieve grammatica wil gebruiken, voor extra informatie over (cultuurgebonden?) conventies van taalgebruik en ook voor meer theoretische oriëntatie, literatuur en de bronvermeldingen. In een

elektronische versie kunnen deze aspecten makkelijker toegankelijk gemaakt worden, zodat in het buitenland zowel de Nvt-

leerders als docenten en wetenschappers met hun vragen terechtkunnen in de ANS.

Literatuur

- Werner Abraham. De betekenis en de functie van het Nederlandse wel - een vergelijking met het Duits. J.v.d. Auwera und W. Vandeweghe (red.): *Studies over Nederlandse partikels*. Wilrijk 1984. 17-46.
- Ludo Beheydt. Is een contrastieve zinsgrammatica zinvol? Te verschijnen in: *Handelingen van het 14de Colloquium Contrastief taalonderzoek Nederlands-Frans* 3/4 (2001).
- Pieter Uit den Boogaart. Welgekeweld. De onbegrensde mogelijkheden van wel. In: *Onze Taal* 11 (1999) 298-301.
- Wolfram Bublitz. *Ausdrucksweisen der Sprechereinstellungen im Deutschen und Englischen*. Tübingen 1978.
- Ad Foolen. *De betekenis van partikels. Een documentatie van de stand van zaken van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Nijmegen [Dis.] 1993.
- J. de Rooij. Maar en alleen (maar). In: *Spectator* 6 (1976-77) 461-463.
- Reinier Salverda. Over de dubbelfunctie van de ANS.
- Internationaliseringsaspecten voor de Nederlandse taalkunde. In: *Nederlandse taalkunde* 3 (1998) 262-281.
- C.F.P. Stutterheim. Het begrip 'modaliteit' in *Ntg* 24 (1930) 296-308.
- W. Vandeweghe (1986), 'Graadpartikels, modaliteiten en alternativiteit', In: *TTT* 6, 2; 117-134.
- Hans van de Velde. Norm en Variatie. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 3 (1998) 253-261.
- Henning Westheide: Eine kontrastive Analyse der Partikeln dt. *wohl* und nl. *wel*. In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 13 (1985) 186-202.
- Per van der Wijst. *Politeness in requests and negotiations*. Dordrecht [Dis.] 1996.
- Ton van der Wouden. Dat had niet zo gehoeven. Modaliteit en negatie in de nieuwe ANS. *Nederlandse taalkunde* 3 (1998) 237-252.
- Gisela Zifonum e.a.: *Grammatik der deutschen Sprache*. Berlin, New York 1997.

Eindnoten:

- * Bijdrage geleverd aan de ANS-Conferentie, Den Haag 11 april 2000.
- (1) In Duitsland zijn dat zo'n kleine 7000 leerlingen op de middelbare school (Noordrijn-Westfalen en Nedersaksen) en zo'n tweeneenhalf duizend studenten die ingeschreven zijn voor het vak

Nederlands aan de universiteit. De tienduizenden cursisten in de Volkshochschulen en de Fachhochschulen mogen ook niet worden vergeten.

- (2) Het is evenmin vanzelfsprekend dat ook de focuspartikels onder modaliteit vallen. Zie de kritiek van W. Vandenweghe over de vorige editie van de ANS: Graadpartikels, modaliteit en alternativiteit. In: *TTT* 6, 2 (1986) 117-134.

NT2-NVT: Synergie of scheiding der wegen?

Alice van Kalsbeek (Amsterdam)

1 Inleiding

Een van de veelgestelde vragen die aan het Steunpunt Nederlands als vreemde taal worden gesteld is wat het verschil is tussen dat steunpunt en een steunpunt Nederlands als tweede taal. Voorzover het de afbakening van werkerterreinen betreft is die vraag makkelijk te beantwoorden: Steunpunten Nederlands als tweede taal ondersteunen het onderwijs Nederlands aan anderstaligen in Nederland en Vlaanderen, het Steunpunt Nederlands als vreemde taal ondersteunt de docenten en studenten Nederlands buiten Nederland en Vlaanderen. Een veel moeilijker vraag, die in het verlengde ligt van de eerste vraag, is die naar het verschil tussen Nederlands als tweede taal (nt2) en Nederlands als vreemde taal (nvt). In dit artikel wil ik proberen op die vraag een antwoord te vinden, waarna ik de consequenties daarvan voor het te gebruiken lesmateriaal in het nvt-onderwijs bespreek.

2 Tweede taal en vreemde taal

Het begrip ‘tweede taal’ (t2) wordt in de literatuur meestal gebruikt in twee betekenissen (zie o.a. Appel en Vermeer 1994). De eerste, algemene betekenis is ‘elke taal die na de moedertaal wordt geleerd’. Bij de tweede betekenis gaat het meer om de situatie waarin de nieuw te leren taal wordt geleerd, namelijk in een gemeenschap waar de t2 omgangstaal is. Daartegenover staat ‘vreemdetaalverwerving’: het leren van een taal die geen voertaal is in de gemeenschap waarin de leerder zich bevindt. Behalve deze globale omschrijving van de twee begrippen wil ik in de volgende paragrafen wat nader ingaan op verschillen en overeenkomsten tussen tweede en vreemde taal vanuit vier invalshoeken: 1) het leerproces, 2) de leerder, 3) de leeromgeving, 4) de onderwijssituatie.

2.1 Het leerproces

Als we ‘leerproces’ opvatten als het geheel van cognitieve activiteiten dat een rol speelt bij het leren van een vreemde taal, dan kunnen we zeggen dat daarin geen empirisch onderbouwde verschillen zijn gevonden tussen t2- en vt-leerders. De ontwikkelingsstadia volgens welke afzonderlijke grammaticale structuren worden verworven en woorden (woordvormen) geleerd, verlopen waarschijnlijk grotendeels hetzelfde. Behalve de ontwikkelingsstadia van de afzonderlijke linguïstische elementen is er de verwervingsvolgorde tussen de variabelen onderling. Vanaf de jaren zeventig is op beide gebieden veel onderzoek verricht (o.a. Clahsen 1984, Pienemann 1998). Hoewel die onderzoeken interessante gegevens

opleverden, worden ze toch met veel scepsis bekeken, zo constateert Hulstijn (1999: 10): '[...] in de praktijk bleek het schier onmogelijk de verzamelde taalproductiedata te categoriseren in duidelijk van elkaar gescheiden ontwikkelingsstadia'. Het is wel voorstelbaar dat de ontwikkelingsfasen van gestuurde taalleerders corresponderen met een bepaalde input in het onderwijs. Omdat het leren van een vreemde taal voornamelijk gestuurd gebeurt, kan er meer gemanipuleerd worden. Input wordt daardoor van groot belang (Ellis 1997). Dat de ontwikkeling voor de vt-leerders echter anders zou verlopen dan voor de t2-leerders is echter niet aannemelijk, aangezien de input in de diverse onderwijspraktijken verre van uniform is.

Als gevolg van onvoldoende evidentie voor verschillen in leerproces tussen t2- en vt-leerders is het onderscheid tussen de termen op theoretisch niveau opgeheven. Als overkoepelende term is gekozen voor 'tweedetaalverwerving', in het Engels 'second language acquisition' (Van Els e.a. 1984, Ellis 1994). Het Steunpunt Nederlands als vreemde taal maakt dan ook deel uit van de leerstoelgroep tweedetaalverwerving, waarvan zowel docenten Frans, Deens, Russisch etc (als vreemde taal) als docenten Nederlands als tweede taal deel uitmaken.

2.2 De leerder

Leerders verschillen in het tempo waarin ze zich een tweede of vreemde taal eigen maken, afhankelijk van psychologische en sociale factoren zoals leeftijd, motivatie, aanleg, vooropleiding en houding ten opzichte van de cultuur waar de taal wordt gesproken. Deze factoren zijn niet specifiek voor vt- dan wel de t2-situatie. Ze zijn eerder gebonden aan bepaalde groepen of individuen.

In Nederland wordt onderwijs in Nederlands als tweede taal gegeven in het basisonderwijs, voortgezet onderwijs en de beroeps- en volwasseneneducatie. Vooral binnen de laatste sector vigeren allerlei niveau-omschrijvingen en kwalificatie-structuren. Nt2-leerders kiezen een opleiding die in overeenstemming is met hun persoonlijke behoeften en kwalificaties en leggen een traject af in hun eigen tempo. Schotse verpleegsters die in een ziekenhuis gaan werken zullen een andere route volgen dan toekomstige rechtenstudenten uit Duitsland of Marokkaanse vrouwen die al heel lang in Nederland wonen.

Middelbare scholen, volksuniversiteiten, beroepsopleidingen, universitaire studierichtingen en culturele en commerciële centra in het buitenland herbergen eveneens vogels van diverse pluimage, als het gaat om leerders van het Nederlands als vreemde taal. In de grensgebieden (Nederland-Duitsland en Vlaanderen-Wallonië) en op sommige scholen in Engeland kan Nederlands als vak worden gekozen in het voortgezet onderwijs. In Suriname kun je een cursus Nederlands als bronnentaal volgen als je student geschiedenis bent. In Praag kun je Nederlands als hoofdvak studeren en in Archangelsk als bijvak. De een wil Nederlands leren spreken, de ander hoeft het alleen te kunnen lezen, een derde wil Nederlandse literatuur vertalen.

Zowel de nt2-populatie als de nvt-populatie bestaan dus uit verschillende

doelgroepen. Onderscheid tussen typen leerders is dus niet te maken op grond van de scheidslijn t2-nvt, maar eerder op andere gronden, zoals persoonskenmerken en leerdoel.

2.3 De leeromgeving

De verschillende omstandigheden waaronder iemand een vreemde taal leert, hebben aanleiding gegeven tot een grote variatie aan termen en dichotomieën: gestuurd versus ongestuurd, open versus gesloten, leren versus verwerven, zelfstandig versus docentafhankelijk. De mate van sturing van het taalverwervingsproces is over het algemeen verschillend bij t2- en vt-leren. Vt-leren vindt vrijwel altijd gestuurd plaats, t2-leren kan ook ongestuurd plaatsvinden. De t2-leerder ziet en hoort Nederlands om zich heen. Het Nederlands is in zijn omgeving de dominante taal. Vanuit het t2-onderwijs kunnen buitenschoolse opdrachten worden gegeven, bijvoorbeeld om een telefoongesprek te houden met een onderwijsinstelling, naar bepaalde tv-programma's te kijken of te luisteren naar wat klanten bij de bakker zeggen als ze brood kopen. Met andere woorden: de t2-leerder heeft veel meer mogelijkheden voor input en voortdurend kansen om zijn hypotheses via output te toetsen. Brown zegt dan ook 'In an ESL [English as a Second Language, avk] situation, your students have a tremendous advantage. They have an instant "laboratory" available to them 24 hours a day (1994: 120)'. Dat is juist, maar ik wil hier wel twee kanttekeningen bij maken.

Bepaalde groepen buitenlanders in Nederland hebben weinig contact met Nederlanders. Ook van hen die langdurig in Nederland wonen, spreekt een groot deel thuis een andere taal dan Nederlands. Onderzoek van Aarssen e.a. (1998) wees uit dat in Den Haag anno 1997 47% van de leerlingen van het voortgezet onderwijs thuis een of meer andere talen sprak naast of in plaats van het Nederlands. Voeg daarbij het ongeduld van de meeste Nederlanders om te wachten tot een anderstalige zijn zin heeft uitgesproken en de grote bereidheid om onmiddellijk over te gaan op het Engels en u zult begrijpen dat de kansen dat een leerder van het Nederlands buiten de cursus kan oefenen minder groot zijn dan men aanvankelijk zou denken. Op de vraag aan anderstaligen 'Waar leer je het meeste Nederlands?' wordt ook in Nederland vaak geantwoord 'Op de cursus' (zie o.a. Huizinga & Van Kalsbeek 1996).

De ontwikkelingen op ICT-gebied hebben de mogelijkheden om buiten het taalgebied een Nederlandse context aan te brengen aanzienlijk uitgebreid. Internet geeft toegang tot een grote hoeveelheid informatie over de Nederlandse cultuur en actualiteiten. Chatboxen, discussieplatforms en e-mail maken communicatie met Nederlanders mogelijk. Beeldmateriaal zowel van internet als op video levert een welkome aanvulling op boeken. Door de mondialisering bestaan in veel landen Nederlandse bedrijven, clubs en bibliotheken met Nederlandstalige boeken en tijdschriften. Kortom: de mogelijkheden voor input zijn in de vt-situatie dus enorm toegenomen.

Voor alle duidelijkheid: ik wil de voordelen van het leren van een taal in het land waar die taal dominant en voertaal is niet bagatelliseren; - met name de

mondelinge vaardigheden zullen in de t2-situatie makkelijker verworven worden dan in de vt-situatie -, maar nuanceren.

2.4 De onderwijssituatie

Wat betreft de leersituatie in engere zin, het onderwijs zoals dat georganiseerd is aan de diverse instellingen waar Nederlands als vreemde taal wordt onderwezen, zijn er grote verschillen. Ze hebben alle hun eigen curriculum, exameneisen, huisregels, etc. Ook de didactische tradities lopen uiteen. In Duitsland is de taakgerichte benadering populair, Rusland en andere Oost-Europese landen zweren bij een grammaticale aanpak, in Indonesië is communicatief taalonderwijs in zwang. Daarnaast stelt Nederlands als hoofdvak (aan 35% van de universiteiten) andere eisen aan het nvt-onderwijs dan Nederlands als bijvak.

Dat geldt eveneens voor de randvoorwaarden: beschikbare apparatuur, toegang tot de computer, mogelijkheden voor excursies en dergelijke variëren per instelling. Dat is allemaal niet anders dan in t2-land, hoewel de mogelijkheden om de computer in te zetten misschien buiten Nederland en Vlaanderen geringer zijn.

Er zijn echter twee belangrijke componenten in de nvt-onderwijssituatie die wel afwijken van de nt2-situatie: de docent en de groepen. Voor de meeste docenten in het vt-onderwijs is Nederlands niet de moedertaal en als dat wel het geval is, betreft het vaak docenten die allang weg zijn uit Nederland. De input van het Nederlands door de docent is daardoor meestal anders dan de input die nt2-leerders krijgen. Daar zijn immers alle docenten moedertaalsprekers van het Nederlands en daar zit iedereen ‘dicht bij het vuur’. Vt-groepen zijn qua taalachtergrond over het algemeen homogeen, hoewel ook daar ten gevolge van de mondialisering de heterogeniteit toeneemt. In t2-land zijn ze dat bijna nooit. Deze verschillen zijn niet per definitie nadelig voor één van de twee groepen leerders.

Wat betreft de gehanteerde voertaal in de les vindt er toenadering plaats tussen t2- en vt-tradities. Nadat het principe van ‘eentaligheid’ jarenlang is gepropageerd door representanten van audiovisuele, audiolexikale en communicatieve methodes, hoeft tegenwoordig niet meer krampachtig iedere vertaling of verwijzing naar een steuntaal vermeden te worden in het t2-onderwijs. Butzkamm (1995: 189) spreekt met betrekking tot het semantiseren van woorden van ‘Entdogmatisierung’: naast zuiver eentalige technieken hanteert men bij het semantiseren van woorden ook de moedertaal. Eentaligheid en tweetaligheid zijn in het taalonderwijs geen doel, maar middel. Het doel van taalleren is immers altijd communicatie, aldus Butzkamm. Daartegenover stimuleert men in de vt-situatie het gebruik van de doeltaal als voertaal in de les (Westhoff 1998). Juist vanwege het ontbreken van de doeltaal in de leeromgeving is het van het grootste belang die doeltaal zoveel mogelijk te gebruiken in het onderwijs. Voor beide situaties geldt dat de doeltaal voertaal in de les moet zijn maar dat daarnaast de moedertaal en/of andere hulptalen strategisch kunnen worden ingezet uit oogpunt van efficiëntie en effectiviteit (Van Kalsbeek 1999).

We kunnen dus concluderen dat er wat betreft leerproces en type leerders wel verschillen zijn tussen leerders van een vreemde taal, maar die lopen niet parallel aan de scheidslijn tussen t2- en vt-leerders. Het gaat veeleer om dwarsverbanden tussen groepen met verschillende leerdoelen en uiteenlopende persoonskenmerken. De verschillen tussen t2- en vt-leren zijn vooral te definiëren in termen van leeromgeving en onderwijssituatie. Wat betreft leeromgeving zijn vt-leerders met name waar het gaat om mondelinge vaardigheden in het nadeel. Verschillen in de onderwijssituatie (niet-moedertaalsprekende docent, homogene groep) zijn niet per definitie nadelig voor een van beide groepen.

3 De leermiddelen

Wat zijn nu de consequenties van dit alles voor de inhoud van het lesmateriaal? Waar scheiden de wegen van nvt en nt2? Beheydt en Godin voorspellen in 1997 een vervagend onderscheid tussen nt2 en nvt als het gaat om leermiddelen. Ze signaleren dat er leergangen, grammatica's en toetsen voor anderstaligen zijn, niet meer voor 'tweede taal' of 'vreemde taal' en dat de examens zijn geëquivaalend (Certificaat Nederlands als vreemde taal en nt2-Staatsexamen). Leidt dit vervagende onderscheid tot totale synergie of zijn er anno 2000 nog steeds onoverbrugbare kloven?

3.1 Nt2 en vt apart

Lesmateriaal dat voor de nt2-situatie is ontwikkeld, is in een aantal opzichten vaak minder geschikt voor het nvt-onderwijs.

Het doel van t2-onderwijs is sociale, educatieve of professionele redzaamheid in de Nederlandse maatschappij. De inhoud van het lesmateriaal is een afspiegeling van die maatschappij en de taken die cursisten moeten uitvoeren zijn een projectie van de vaardigheden die deel uitmaken van de verschillende vormen van redzaamheid. Bepaalde typen onderwijs Nederlands als vreemde taal (bijvoorbeeld in de grensgebieden, in de niet-universitaire instellingen) hanteren dezelfde doelen. Veel studenten in het buitenland echter leren Nederlands niet zozeer met het doel zich te kunnen redden in Nederland, maar vanuit een intellectueel gerichte nieuwsgierigheid.

De culturele lading in teksten van nt2-leermiddelen voor taalvaardigheid is vaak veel groter dan voor de vt-leerder wenselijk is. Met name in gebieden waar de docenten Nederlands zelf geen moedertaalsprekers van het Nederlands zijn, kan dit zo problematisch zijn dat gedeelten van het materiaal moeten worden overgeslagen. Docenten in Indonesië bijvoorbeeld die moeten uitleggen wat 'privacy' is of het probleem 'hondenpoep' aan studenten die nog nooit in Nederland geweest zijn, hebben daar een hele kluif aan. En oefeningen van het type: 'Hoe vond u dat toen u in Nederland kwam? Hoe was dat in uw land?' kunnen gevoeglijk worden overgeslagen in de vt-situatie.

De inhoud van de teksten sluit niet altijd goed aan bij de interesses en behoeften van vt-leerders. Pekelder (1995) zegt daarover het volgende: 'Het

verdient aanbeveling met name teksten aan te bieden die een beeld geven van die andere socioculturele identiteit' nadat hij heeft geconstateerd dat de meeste Franse vt-leerders Nederlands studeren vanwege 'een stuk algemene talige en culturele vorming' (p. 163). Hij vindt authentieke teksten 'onnodig cultuurspecifiek' en concludeert dat '[...] authentieke teksten, inclusief het authentiek materiaal vanuit een taaldidactisch oogpunt geen enkele functionaliteit vertegenwoordigen voor de nvt-leerder [...]'].

Ik denk dat hier een paar dingen ten onrechte gegeneraliseerd worden. In de eerste plaats zijn niet alle teksten van nt2-leergangen authentiek. In leergangen voor beginners worden authentieke teksten altijd afgewisseld met semi-authentieke. In de tweede plaats zijn authentieke teksten niet per definitie ongeschikt om een beeld te geven van de Nederlandse socioculturele identiteit. Integendeel. Juist teksten over het prinselijk huwelijk, het poldermodel en dialogues over het weergeven geven impliciet een beeld van de alledaagse socioculturele werkelijkheid in Nederland en Vlaanderen. En daar ligt een probleem: hebben vt-docenten voldoende mogelijkheden om die kennis zo nodig te expliciteren? Zijn ze in de gelegenheid om regelmatig naar Nederland te gaan? Zijn er voldoende bronnen ter beschikking? Als dat het geval is, heeft die impliciete manier mijns inziens juist een voordeel. Expliciete informatie kan immers makkelijk leiden tot stereotypen en vermeende tegenstellingen. In de derde plaats hebben niet alle vt-leerders dezelfde leerdoelen. Ik kan me voorstellen dat ook universitaire studenten extra muros het Nederlands willen leren spreken. Dan zijn die uit-het-levengegrepen tekstjes wel degelijk functioneel. Anderzijds begrijp ik ook dat sommige groepen leerders, waaronder de door Pekelder onderzochte groep Franse studenten, geheel andere behoeften hebben. Het is juist die diversiteit in het vt-veld die generalisaties zo weinig betekenisvol maakt.

Een essentieel verschil tussen t2- en vt-leermiddelen is de rol die de moedertaal erin speelt. Bij groepen leerders met dezelfde taalachtergrond kan gebruikgemaakt worden van die gemeenschappelijke taal als steuntaal in de les en in het materiaal, bijvoorbeeld om woorden te semantiseren of om uitleg te geven over taalgebruik en taalstructuur. Een gemeenschappelijke taal- en cultuurachtergrond maakt ook een contrastieve benadering mogelijk. Te denken valt dan aan het vergelijken van twee talen en culturen door een vorm van taalbeschouwing, respectievelijk reflectie op cultuur.

Van een aantal recente leergangen Nederlands als vreemde taal heb ik geïnventariseerd hoe 'contrastief' ze zijn.

De mate waarin de moedertaal als steuntaal wordt gebruikt in de verschillende leergangen loopt nogal uiteen. In het Tsjechische materiaal en in *Taal vitaal* heeft de moedertaal een heel bescheiden rol, in *La Pratique courante* een grote. De andere boeken zitten daar tussenin. Mijn indruk is dat verschillen tussen doeltaal en moedertaal geen rol hebben gespeeld bij de selectie en ordening van het materiaal, maar dat daar andere criteria (onder andere frequentie, functionaliteit en complexiteit) zijn gehanteerd, getuige de verantwoording in de introducties.

Al doende leert men. Een oefenboek spreek- en schrijfvaardigheid voor het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal. Ivan Poda. Pskov 1998.

Info achterflap in het Russisch; inleiding in het Russisch; sommige situaties aangepast aan studenten in Pskov; vertaling van woorden; ‘opmerkingen’ in het Russisch

Dutch for selfstudy. Nederlands voor anderstaligen. Hinke van Kampen en Ruud Stumpel, Utrecht: Het Spectrum BV 1995.

Titel in twee talen; titels van teksten in twee talen; introductie in het Engels; instructies in het Engels; vertaling van woorden; in het begin: vertaling van dialogen; grammaticale termen in het Engels

La pratique courante du néerlandais. Une nouvelle methode de perfectionnement pour maîtriser la langue parlée. Dorien Kouijzer en Ineke Paupert. Livre de poche 1998.

Vertaling van teksten; vertaling van woorden; introductie in het Frans; titel, omslag in het Frans; instructies in het Frans; uitleg in het Frans

Taal vitaal. Niederländisch für Anfänger. Max Hueber Verlag 1998.

Voorwoord, inleiding in het Duits; inhoudsopgave in het Duits; titels van kaders in twee talen; instructies in twee talen; vertaling van woorden

Ucebnice nizozemstiny pro Cechy. Wegwijs worden in Nederlands. Ems Mácelová-van den Broecke & Dana Speváková. SPN 1997.

Introductie in het Tsjechisch; titels in twee talen; klanken (vergelijkbare klanken in Tsjechisch); instructies de eerste lessen in twee talen, later alleen in het Nederlands; vertaling van woorden en collocaties

In *Dutch for selfstudy* worden de circa 1000 meest frequente woorden van het Nederlands aangeboden (uit Beheydt en Wiers 1991) en de meest essentiële taalfuncties uit Waystage (Van Ek & Trim 1991). Voor de selectie van grammaticale onderwerpen wordt geen verantwoording gegeven, maar de inhoudsopgave leert dat het de gangbare onderwerpen zijn die in een communicatieve basiscursus aan de orde komen.

La pratique courante is bedoeld voor hen die een basiskennis van het Nederlands hebben. Volgens de introductie gaat het zowel bij woordenschat als bij grammatica om de meer complexe onderdelen: uitdrukkingen en idiomatisch gebruikte woorden, moeilijke grammaticale structuren. Hoewel de nadruk dus lijkt te liggen op elementen die moeilijk zijn (voor wie?), blijkt uit het materiaal dat dit criterium niet tot enige selectie heeft geleid: alle grammaticale onderwerpen komen aan de orde (zie ook De Kleijn 2000).

In de docentenhandleiding van *Taal vitaal* wordt het volgende over selectie

gezegd: [...] ‘dass die Auswahl der Lerninhalte vor dem Hintergrund der Relevanz für den Lehrer erfolgt, und andererseits, dass die notwendige Grammatik logisch und systematisch eingeführt wird.’ (p 9). Met andere woorden: de inhoud wordt afgestemd op de communicatieve behoefte van de leerder en vervolgens wordt de noodzakelijke grammatica aangeboden. Ook bij de ordening lijkt het communicatieve principe te prevaleren boven de intrinsieke grammaticale complexiteit. Het dagelijks taalgebruik is leidraad geweest. Daarom wordt het perfectum bijvoorbeeld al vrij vroeg aangeboden.

De lijst van ‘grammaticale’ onderwerpen uit *Wegwijs worden in Nederlands* wijkt niet veel af van de andere, behalve dat het onderwerp ‘naamvallen’ erin voorkomt. Waarschijnlijk als contrast met het Tsjechisch, dat zeven naamvallen heeft.

De teksten van bovenstaande leergangen zijn, behalve in *Al doende leert men*, in Nederland gelokaliseerd. Soms gaan ze expliciet over Nederland: ‘Het gras in Holland is groen en meestal gezond voor de beesten’ (*Wegwijs worden in Nederlands*, p. 120). Soms wordt er (impliciet) een tegenstelling beschreven: ‘Wat gezelligheidsfeer betreft, dat moeten de Tsjechen maar een beetje afkijken van de Hollanders. Evenwel: oppassen voor overdrijven, wat in Holland ook vaak het geval is’ (idem, p. 112).

Leermiddelen die specifiek voor het nvt-veld zijn gemaakt vertonen dus onderling zeer grote verschillen, zowel in aanpak (communicatieve vs grammaticale leergangen) als in uitwerking. De rol die de moedertaal speelt in deze leergangen en de invulling van het begrip ‘contrastiviteit’ varieert van boek tot boek. Anderzijds zijn er ook nt2-leermiddelen waar een of meer hulptalen worden gebruikt (o.a. *Help* en *Vanzelfsprekend*). We kunnen dus constateren dat ook met betrekking tot de rol van de moedertaal de scheidslijn niet tussen nt2 en nvt loopt.

3.2 Nt2 en nvt geïntegreerd

De verschillen tussen nt2 en nvt zijn minder uitgesproken dan voorheen, de overeenkomsten tussen diverse groepen uit het nvt-veld en het nt2-veld groter dan gedacht. Als we deze gegevens combineren met de huidige stand van zaken in de technologie en met de voortschrijdende inzichten in de didactiek die het mogelijk maken lesmateriaal te ontwikkelen dat flexibel kan worden ingezet en dat rekening houdt met individuele wensen van leerders, kan wat mij betreft het onderscheid tussen nt2 en nvt verdwijnen als het gaat om lesmateriaal voor taalleerders van hetzelfde niveau die de algemene vaardigheden willen leren. Dat zullen voornamelijk beginnende taalleerders zijn. In de praktijk bestaat dit onderscheid allang niet meer: volgens de al eerder vermelde enquête van het Steunpunt gebruikt 96% van de nvt-docenten een nt2-leergang. Helaas niet in opperste tevredenheid en dat is begrijpelijk, gezien de in 3.1 genoemde kenmerken van nt2-leergangen. Om aan die bezwaren tegemoet te komen, zouden nt2-leergangauteurs meer rekening kunnen houden met de situatie in

het nvt-onderwijs. Omgekeerd zouden auteurs van vt-leergangen hun materiaal toegankelijk kunnen maken voor nt2-leerders. Op die manier krijgt het vervagende verschil tussen nt2 en nvt een andere dimensie. De belangrijkste uitgangspunten van geïntegreerd lesmateriaal zijn mijns inziens de volgende:

- 1 In het materiaal worden recente didactische inzichten gecombineerd: waaronder het geïntegreerd onderwijzen van de vier vaardigheden en een taakgerichte aanpak (waar mogelijk).
- 2 In de werkvormen wordt de grootst mogelijke variatie toegepast, die rekening houdt met verschillende leerstijlen.
- 3 Het pakket is omnimediaal: het bestaat uit leerdersboeken, docentenhandleiding, audio, video, software en internetpagina. Een te eenzijdig leunen op de computer als leermiddel zou een grote groep uitsluiten van gebruik.
- 4 Een ruim aanbod aan teksten en oefeningen moet leerders de mogelijkheid bieden datgene uit te kiezen dat past bij hun behoeften.
- 5 Het materiaal bevat een gevarieerd aanbod aan teksttypen: semi-authentieke, authentieke, literaire, alledaagse en filosofische teksten; dialogen en monologen; luister- en leesteksten. Het materiaal bevat ook verwijzingen naar internet als bron aan informatie.
- 6 Het materiaal bevat achtergrondinformatie over relevante aspecten van de Nederlandse en Vlaamse cultuur of *links* naar naslagwerken. Ook een opzoekgrammatica of grammaticaal overzicht is gewenst.
- 7 Er zijn woordenlijsten met vertalingen in een aantal talen en/of links naar woordenboeken.
- 8 Door opdrachten voor reflectie en taalbeschouwing op te nemen kunnen leerders zich bewust worden van contrasten en overeenkomsten tussen talen en culturen.

4 Conclusie

Van de factoren leerproces, leerder, leeromgeving en onderwijssituatie zijn leeromgeving en onderwijssituatie de twee waar de meeste verschillen tussen t2 en vt te constateren zijn. De vt-leerder heeft minder mogelijkheden voor ongestuurde taalverwerving. Veel vt-leerders hebben een docent die geen moedertaalspreker van het Nederlands is. Dat heeft als voordeel dat er een gemeenschappelijke talige en culturele context is bij docent en leerders. Het kan als nadeel hebben dat de input van Nederlands tijdens de les minder is. Vt-groepen zijn over het algemeen homogener qua taalachtergrond dan nt2-groepen. Er kan in het onderwijs makkelijker gebruik worden gemaakt van steuntalen en contrastieve benaderingen.

Deze verschillen zijn door de mondialisering en de technologische ontwikkelingen de laatste jaren kleiner geworden. Dit vormt samen met de toenadering op het gebied van de didactiek van t2- en vt-onderwijs waar het de rol van de moedertaal of een andere steuntaal betreft, een argument voor een grotere afstemming van nt2 en nvt bij het ontwikkelen van leermiddelen voor groepen met identieke leerdoelen. De belangrijkste voorwaarde voor het realiseren van

die afstemming is dat leergangauteurs voortdurend het perspectief van beide groepen leerders (t2 en vt) innemen. Dat is lastig, maar een uitdaging die de moeite van het aangaan waard is.

Nt2 en nvt: de verschillen voorbij? Nee, maar wellicht dichter bij elkaar dan we dachten.

Noten

- (1) Met dank aan mijn collega's van het Steunpunt NVT (René Appel en Sebastian Fuchs) en aan leden van de Stuurgroep van het Steunpunt (Hans Beelen, Ludo Beheydt, Piet Van de Craen, Guust Meijers en Roel Vismans) voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk.
- (2) Uit de enquête die het Steunpunt heeft gehouden blijkt dat slechts 50% van de docenten extra muros toegang heeft tot een (of meer?) computer (Fuchs en Van Kalsbeek 1999).

Bibliografie

- J. Aarssen, P. Broeder & G. Extra (1998). *Allochtone talen in het voortgezet onderwijs. Bouwstenen voor een lokaal taalbeleid*. Den Haag: VNG.
- René Appel & Anne Vermeer (1994). *Tweede-taalverwerving en tweede-taalonderwijs*. Bussum: Dick Coutinho.
- Ludo Beheydt & Pierre Godin (1996). Nederlands als vreemde taal, Nederlands als tweede taal en de 'Nieuwe leergang': een orakel. In: *NEM*, XXXIV, 3 (1997): 28-37.
- L. Beheydt & T. Wiers (1991). *Elementair woordenboek Nederlands*, Lier: Van In.
- W. Butzkamm (1995). Unterrichtsmethodische Problembereiche. In: Karl-Richard Bausch, Herbert Christ, Hans-Jürgen Krumm (Hrsg), *Handbuch Fremdsprachenunterricht*. 3. Auflage. Tübingen/Basel: Francke Verlag.
- H. Clahsen (1984). The acquisition of German word order: a test for cognitive approaches to L2 development. In: R. Andersen (red), *Second Languages: a cross-linguistic perspective* (219-242). Rowley, Mass.: Newbury House.
- H. Douglas Brown (1994). *Teaching by Principles. An Interactive Approach to Language Pedagogy*. Englewood Cliffs: Prentice Hall Regents.
- J.A. van Ek & J.L.M. Trim (1991). *Waystage 1990*. Strasbourg: Council of Europe.
- Rod Ellis (1994). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.

Rod Ellis (1997). *SLA Research and Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.

Theo van Els, Theo Bongaerts, Guus Extra, Charles van Os en Anne-Mieke Janssen-van Dieten (1984). *Applied Linguistics and the Learning and Teaching of Foreign Languages*. Londen: Edward Arnold.

- Sebastian Fuchs & Alice van Kalsbeek. Veldboekje. Een inventarisatie van het Nederlands als vreemde taal aan universiteiten. In: *NEM XXXVII*, 3, oktober 1999: 34-43.
- Philippe Hiligsmann (1997). *Linguïstische aspecten en pedagogische implicaties van de tussentaal van Franstalige M.O.-leerders van het Nederlands*. Liège: Université de Liège.
- Marijke Huizinga & Alice van Kalsbeek (1996). *Kijk op de klas*. Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Jan H. Hulstijn (1999). *Vaardigheid zonder kennis? De rol van grammaticakennis en automatisering in de verwerving van een tweede taal*. Inaugurale oratie. Amsterdam: Vossiuspers AUP.
- Alice van Kalsbeek (1999). *Ah oui, carte postale... Over het gebruik van de eigen taal bij NT2*. In: *Les 100*, oktober 1999: 18-19.
- P. de Kleijn (1995). Nederlandse grammatica's voor anderstaligen in de periode 1970-1995. In: *NEM XXXIII*, 3, oktober: 12-27.
- P. de Kleijn (2000). Vitaal extramuraal. Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen. In: *NEM XXXVIII*, 1, februari 2000: 42-47.
- Jan Pekelder. Tekstgebruik in het beginnersonderwijs aan volwassen leerders van het Nederlands als vreemde taal. In: Guy Janssens, Philippe Hiligsmann, Siegfried Theissen (red), *Leermiddelen voor het Nederlands als vreemde taal*. Liège 1995: 159-172.
- M. Pienemann (1998). *Language processing and second language development: Processability Theory*. Amsterdam: John Benjamins.
- Gerard Westhoff (1998). Een leraar met ondertitels. Achtergronden van de doeltaalvoertaalpraktijk. In: *Levende Talen 530*, mei 1998.
- Devos, R. De Muynck & L. Martens. *Nederlands, Frans en Engels in contrast*. 2 De Zin. Leuven: Peeters.
- P. Godin, P. Ostyn & F. Degreef. *La pratique du Néerlandais avec ou sans maître*. Louvain-la-Neuve: Peeters.

Het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven *Leen van Dijck (Antwerpen)*

Hoe het groeide

Het Letterkundig Museum in Den Haag is een begrip met ruime weerklank. Het is alleszins een succesvol museum, dat kan rekenen op een brede publieke belangstelling, van kind tot volwassene. Als bewaarinstelling voor literaire archivalia wordt het evenzeer au serieux genomen, zowel door de overheid die subsidieert, als door de wetenschappelijke wereld die de bronnen editeert en door het Nederlandse schrijversgild dat materiaal doneert. Toegegeven, misschien is dit een al te rooskleurig beeld, gezien door de bril van iemand uit Vlaanderen die een beetje afgunstig over het muurtje kijkt. Immers, in Vlaanderen is de pendant het Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven (AMVC), met weliswaar een langere naam en een breder collectieprofiel, maar helaas ook met een veel beperkter bereik. Hoe dat zo komt en wat er aan kan worden gedaan, tracht ik hier kort uiteen te zetten.

Het AMVC werd in 1933 opgericht als Museum van de Vlaamsche Letterkunde, dat is dus precies 20 jaar eerder dan dat men er in Nederland aan begon.

Het idee voor een dergelijk initiatief was echter al eerder gerezen. In 1912 organiseerde het Antwerpse stadsbestuur een grote tentoonstelling rond Hendrik Conscience, n.a.v. het eeuwfeest van de man, van wie wordt gezegd dat hij 'zijn volk leerde lezen'. Voor het eerst werd daar de nalatenschap van de schrijver geëxposeerd, die door de stad Antwerpen was aangekocht. De tentoonstelling kende een enorme succes en er gingen prominente stemmen op om dit initiatief uit te breiden en te bestendigen in een vaste locatie. Maar het duurde nog meer dan twee decennia eer deze verzuchting werd geconcretiseerd.

De doelstelling van het Museum van de Vlaamse Letterkunde was vanaf het begin tweeledig: zowel het museum als de collectie, de literaire archivalia en paraferalia, dienden te worden uitgebouwd.

Een teken aan de wand voor de toekomst van het museum was de onenigheid die reeds in de voorbereidende fase aan het licht kwam omtrent de naam van de instelling. De meningen over het verzamelgebied laveerden tussen 'letterkunde' enerzijds en 'geestesleven' of 'Vlaams cultuurleven' anderzijds. Hoewel uiteindelijk voor Vlaamse letterkunde werd geopteerd in de naamgeving, bleek van meet af aan dat dit begrip zeer ruim zou worden geïnterpreteerd: immers, de raakpunten van de letterkunde met theater, muziek, plastische kunsten en Vlaamse beweging waren legio. Bovendien bestond er geen enkele instelling in Vlaanderen die systematisch culturele archivalia verzamelde. Het collectieprofiel deinde dus uit. Dit had o.m. ook tot gevolg dat de nadruk niet meer hoefde te liggen op het tonen van de stukken in een museale context, maar dat het

bewaren, ontsluiten en bestuderen van het materiaal zeker zo belangrijk werd geacht. De naamsverandering van het huis in 1945 in Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven gaf de tweeledige opdracht en het brede collectieprofiel dan ook adequater weer.

De museale functie

De voorgeschiedenis van het AMVC begon, zoals gezegd, met een Conscience-tentoonstelling, en de feitelijke openingstentoonstelling in 1933 hernam dat thema in een ruimere context: *Conscience en zijn tijdgenoten*. De opstelling in de prestigieuze 19de-eeuwse koopmanswoning, Huis de Beukelaer - door de stad Antwerpen in 1910 aangekocht - moet, te oordelen naar de overgeleverde foto's, een indrukwekkend schouwspel zijn geweest: de rijkelijk gedecoreerde salons, met muur- en plafondschilderingen, parketvloeren, houten lambrisering, marmeren schouwen e.d.m., vormden een prachtig decor voor de literaire archivalia en paraferalia, die thematisch, vaak in 'kabinetten', werden voorgesteld. De opstellingen wisselden in de loop der jaren geregeld en, naast literaire onderwerpen kwamen ook toneel, muziek en Vlaamse beweging aan bod.

Wereldoorlog twee betekende een ommekeer, in menig opzicht. Het museum sloot zijn deuren en de collectie werd in veiligheid gebracht, in het kasteel van Lavaux-Sainte-Anne, bij Namen. Eind 1944 werd het gebouw zwaar beschadigd door de inslag van V1-bommen: het betekende in menig opzicht het einde van een tijdperk. Stilaan begon men te denken aan de heropbouw en aan uitbreiding. Daartoe werd het 18de-eeuwse Notarishuis, palend aan de zijvleugel en de tuin van het AMVC, aangekocht en opgenomen in de algemene verbouwingswerken, die tot 1959 aansleepten. Toen het AMVC eindelijk de deuren weer opende, was er een nieuw gebouw, met een nieuwe directie en andere accenten.

Naast de permanente tentoonstelling '200 jaar Vlaams cultuurleven', was er jaarlijks ook een aantal tijdelijke en gelegenheidstentoonstellingen, die een bepaalde figuur, beweging, thema of verzameling belichtten.

Ondanks het boeiende materiaal en de interessante vertelstof, blijkt de permanente tentoonstelling in deze tijd niet meer echt succesvol te zijn.

Een grote handicap van de opzet om 200 jaar cultuurleven te evoceren, is dat dit eigenlijk een onmogelijke opdracht is. In plaats van een spannend verhaal krijg je talloze verhaallijnen, die elkaar doorkruisen, en waarvan je van tevoren weet dat je ze, met de beperkte middelen, niet behoorlijk kan vertellen.

Het interessante van een dergelijke tentoonstelling is nochtans dat er, door de enorme diversiteit aan materiaal, voor elk wat wils is te beleven. Zo bood de tentoonstelling een mooi overzicht van 200 jaar portretkunst, met de talloze schilderijen en tekeningen van schrijvers, musici, acteurs, e.d.m. Ook de grafiek was op interessante wijze present, evenals de portretbeeldhouwkunst. Maar daar knelde precies ook het schoentje: voor specialisten en geïnteresseerden was het een boeiende tentoonstelling, het grote publiek echter werd overspoeld

door de informatie, mede doordat de presentatie niet voldoende professioneel was aangepakt. Ook voor de gidsen was het een moeilijke opdracht om de bezoeker met een coherent verhaal door de tentoonstelling te loodsen.

Om al die redenen hebben we er recent toe besloten om het roer radicaal om te gooien en het hele tentoonstellingsconcept te herdenken. Wat het AMVC uniek en specifiek maakt, zijn de literaire archivalia: dat is en blijft de kern van de collectie. Samen met onderwijsmensen, vormgevers, specialisten en collega's zullen we een boeiend verhaal in de nieuwe tentoonstelling presenteren: aan de hand van scharniermomenten in twee eeuwen literatuurgeschiedenis zullen enkele 'clusters' thematisch en contextueel worden uitgewerkt: het romantische avontuur met Conscience, de Van Nu en Straksbeweging, de avant-garde met Paul van Ostaijen, de 'pink poets' met H.C. Pernath, 'unieke' figuren als Willem Elsschot, Louis Paul Boon, Hugo Claus e.d.m.

Het is evident dat die clusters raakpunten zullen vertonen met andere disciplines: grafiek, plastische kunsten en theater bijvoorbeeld. 'Multidisciplinaire' schrijvers als Boon en Claus laten ons trouwens geen keuze. Over het ontwerp zijn we volop aan het brainstormen. Zeer zeker laten we ons ook inspireren door wat het Letterkundig Museum te bieden heeft, maar gevreesd moet worden dat het budget voor het AMVC aanzienlijk lager zal liggen dan dat van onze noorderburen.

Nochtans zal het AMVC zijn eigen specifieke koers blijven varen: naast de permanente literaire opstelling, zullen er namelijk nog altijd tijdelijke tentoonstellingen worden ingericht die het ruime en rijke collectieprofiel van het AMVC belichten en presenteren.

De archief- en documentatiefunctie

Het AMVC blijft, zoals reeds gezegd, archivalia verzamelen die betrekking hebben op het 'Vlaamse cultuurleven'. Die brede noemer behelst, naast literatuur, ook theater, muziek, plastische kunsten en Vlaamse beweging. Belangrijke en minder belangrijke archieven, die anders verloren zouden zijn gegaan, werden en worden door het AMVC opgevangen. De collectie i.v.m. muziek is bijvoorbeeld indrukwekkend: naast persoonlijke archieven van componisten, worden ook de papieren bewaard van koor- en orkestgezelschappen, muziekkuitgeverijen en -verenigingen, de Vlaamse Opera, en nog zoveel meer. De collectie in verband met theater en podiumkunsten heeft eveneens een enorme omvang: officiële, experimentele en amateurgezelschappen, regisseurs en acteurs, decor- en kostuumontwerpers, theatercritici: ze zijn allen vertegenwoordigd met integrale archieven of losse documentatie en correspondentie.

Op het vlak van grafische en plastische kunsten bewaart het AMVC zowel de papieren van individuele kunstenaars en kunstcritici, als archivalia van kunstkringen en -verenigingen, kunstmanifestaties enz.

Niet enkel de gecanoniseerde schrijvers, kunstenaars en groepen tref je in het AMVC aan: ook randfiguren, onbekenden, 'vergeten Vlamingen' uit het brede culturele veld kunnen er een min of meer omvangrijk dossier hebben. Hun

rol en invloed is interessant studiemateriaal en is van belang om de cultuurhistorische context genuanceerd uit te tekenen.

Het probleem is echter dat die informatie niet transparant is, maar verscholen en verweven zit in brieven, handschriften, typoscripten, dagboeknotities e.d.m., waarvan we het aantal momenteel op meer dan 1,5 miljoen stuks ramen. Een exhaustieve inventarisering is weliswaar van prioritair belang, maar door het uiterst arbeidsintensieve karakter ervan, is het noodzakelijk dat een behoorlijke wetenschappelijke bestaafing kan worden ingezet.

In Nederland doet de overheid meer dan één duit in het zakje voor de ontsluiting en de valorisering van het papieren erfgoed. In Vlaanderen subsidieert de overheid enkel de ‘ideologische’ archiefinstellingen, de bewaardepots van de vier politieke zuilen. Het belang van deze instellingen staat hier niet ter discussie: zij werken immers niet uitsluitend op politieke basis: omvangrijke historische en socioculturele archieven worden door hun toedoen gered, bewaard en ontsloten, zoals die van Het humanistisch Verbond, de boerenbond, de vakverenigingen, kloosters en congregaties, e.d.m. Maar met minstens evenveel recht kan het AMVC als centraal archief voor de culturele documentatie, aanspraak maken op overheidssubsidies. Dat daar nog niets is van terechtgekomen is te wijten aan het statuut van het AMVC. Sedert de oprichting in 1933 is het een stedelijke instelling, uitsluitend door de stad Antwerpen betoelaagd, hoewel collectieprofiel en doelgroep overduidelijk het stadsbereik overstijgen.

Toegegeven, de jongste jaren is er een kentering merkbaar. De inspanningen van een aantal bevlogen academici zijn daar niet vreemd aan. Met name de interuniversitaire werkgroep Genese, die een wetenschappelijk teksteditorisch beleid voor Vlaanderen tracht op te starten, - geïnspireerd op het Constantijn Huygens-Instituut - en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde hebben zich de jongste jaren opgeworpen als fervente pleitbezorgers voor het AMVC. Immers, het bronnenmateriaal dat in het AMVC wordt bewaard, moet de basis zijn voor tekstgenetisch onderzoek, wetenschappelijke bronnenpublicaties, biografieën en dergelijke meer. Hun gezaghebbende stem is alvast een morele steun. Anderzijds heeft ook het ‘Manteau-incident’, met zijn ruime mediabelangstelling, de politici gesensibiliseerd: mevrouw Manteau had het eerste deel van haar archief in 1970 weliswaar aan het AMVC overgemaakt, maar dat belette haar niet om 18 jaar later het vervolg ervan aan de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag over te maken; niet aan het AMVC, en evenmin aan het Letterkundig Museum. Het werd een welhaast nationale kwestie, waarbij de noden van het AMVC op dito vlak aan de orde waren.

Die noden situeren zich in de eerste plaats op het niveau van de ontsluiting van het materiaal. Daarvoor is meer menskracht nodig dan de stad Antwerpen zich kan veroorloven. Met de structurele en substantiële ondersteuning van de Vlaamse overheid kunnen de inventarisering en valorisering van het literaire en culturele erfgoed systematisch worden aangepakt. De relationele AMVC-databank Agrippa, die reeds geruime tijd operationeel is, zou kunnen worden uitgebouwd en aangevuld. Centraal in Agrippa staat de klapper, een systematische lijst met

meer dan 50.000 namen van personen, verenigingen, tijdschriften, uitgeverijen, gezelschappen, e.d.m., waaraan biografische of historische gegevens kunnen worden gekoppeld en waaraan momenteel reeds de beschrijvingen zijn gelinkt van o.m. 350.000 brieven. Agrippa is vrij toegankelijk op het worldwideweb (<http://lib.ua.ac.be/AMVC>).

In een driejarig proefproject, gesubsidieerd door de Taalunie, werd een rechtstreekse link gemaakt tussen de *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* (CEN) van Nederland en Agrippa. Het verdient alleszins aanbeveling deze link in stand te houden, om aldus een inventaris van de Nederlandse literaire brieven, naast die van Vlaanderen te kunnen presenteren. Want het is de bedoeling om niet enkel de literaire en culturele archivalia in het AMVC op te nemen in Agrippa, maar ook de andere Vlaamse bewaardepots te integreren: universiteits- en wetenschappelijke bibliotheken, hogescholen, conservatoria, e.d.m. Ik ben er bovendien van overtuigd dat een dergelijk geïntegreerd project, ondersteund door de Vlaamse overheid, automatisch vruchten zal afwerpen op de verwerving van nieuwe archivalia. Als het AMVC meer armslag krijgt, en ‘erkenning’, kan de werking geoptimaliseerd worden, de service voor de burger toenemen (d.m.v. tentoonstellingen, catalogi, inventarissen), het prestige vergroten en de archiefvormer ten slotte meer gemotiveerd zijn om het bronnenmateriaal aan het huis van vertrouwen over te maken.

Bij wijze van besluit

Bij het begin van de 21ste eeuw dient het AMVC een nieuw elan te vinden. Enerzijds moeten we voor een ruim publiek toegankelijk en inspirerend zijn. Daar zal een nieuwe tentoonstelling, opgebouwd rond twee eeuwen letterkunde, toe bijdragen: zowel qua inhoud als vorm moet zij aansluiting zoeken bij nieuwe doelgroepen, vooral ook bij de jongeren.

Daarnaast dient het AMVC verder te kijken dan de 21ste eeuw. Het culturele bronnenmateriaal moet ook voor latere generaties bewaard en gevaloriseerd worden. Voor de ontsluiting en de bestudering is extra steun vereist van de Vlaamse overheid en daar moet werk van worden gemaakt. Binnen een vijftal jaren zou het AMVC het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum moeten hebben bijgebeend. Nu reeds zijn de contacten behoorlijk: wij kennen mekaars collecties, verwijzen vorsers naar elkaar door, bezoeken elkaars studiedagen. Het Constantijn Huygens-Instituut voor bronnenstudies en intellectuele geschiedenis is eveneens een streefdoel: een soortgelijke instelling verdient Vlaanderen toch ook? Om nog maar te zwijgen van het landelijke conserveringsplan voor culturele archieven in Nederland...

Maar wij willen ook, samen met Nederland, in een Europees project als Malvine kunnen stappen. En dat hoeft zich echt niet in de verre toekomst te situeren.

Met andere woorden: het kan alleen maar beter worden!

Internet en cd-rom in het onderwijs: theorie en praktijk
Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen
P. de Kleijn (Den Haag)

Alessandra Corda heeft een boek geschreven om aan docenten of aan aankomende docenten te laten zien hoe internet geïntegreerd kan worden in het talenonderwijs. Ze schrijft *Internet*, met een hoofdletter. Het Groene boekje schrijft helemaal niets. Haar hoofdletter verraadt geen blinde adoratie voor het nieuwe. Haar benadering is zakelijk en evenwichtig. De leerlingen vinden het leuk en spannend, zegt ze, maar de lol is er gauw af als internetten en de plaatjes en kleurenschermen geen duidelijke functie hebben in het schoolprogramma. Het getuigt ook van zakelijk inzicht om te stellen dat het succes van deze nieuwe technologie in belangrijke mate afhankelijk zal zijn van 'goedkoop' en 'gebruiksvriendelijk', met als lichtend voorbeeld het oude vertrouwde cassettebandje. Een zakelijk gegeven is ook dat de docent die zelf niet overtuigd is van het intrinsieke belang van internet voor het talenonderwijs, te maken heeft met leerlingen die dat, op hun manier, wel zijn en die dapper rondsurfen om bijvoorbeeld uittreksels bij elkaar te klikken. Dus als de docent wil weten waar Abraham de mosterd haalt, zal hij of zij het net op moeten. En ten slotte is het - althans in de Nederlandse onderwijssituatie - zo dat het gebruik kunnen maken van informatie- en communicatietechnologieën (ICT) een onderdeel vormt van de doelstellingen van het talenonderwijs.

In deel 1 van *Internet in het talenonderwijs* worden de technische toepassingen behandeld. Voor wie al met internet werkt, is dit een herhalingsoefening, maar de internetdebutant krijgt hier een vrij volledig en, dankzij begrijpelijk taalgebruik en veel verhelderende afbeeldingen, een duidelijk inzicht in het functioneren van dit medium.

Deel 2 is gewijd aan de didactische toepassingen. Daarbij komen onder andere aan de orde de schriftelijke asynchrone communicatie binnen dezelfde school en met andere scholen (e-mailprojecten), het 'web' met daarbij aandacht voor Nederlandse en Europese websites voor het (talen)onderwijs, schriftelijke synchrone communicatie en videoconferencing. Al deze onderdelen worden met voorbeelden toegelicht waarbij tevens wordt aangegeven hoeveel tijd men moet besteden aan de voorbereiding, de feitelijke computerarbeid en de nazorg.

De bijlagen omvatten een overzicht-met-korte-karakteristiek van websites voor het talenonderwijs, informatie over 'discussielijsten' (groepen van mensen met een e-mailadres; een bericht dat naar het adres van de hele groep wordt gestuurd, wordt naar alle leden doorgestuurd) en een termen- en begrippenlijst. In de Bijlagen staat ook hoe de activiteiten die in het boek beschreven worden zich verhouden tot de niveaus en de eindtermen van examenprogramma's havo en vwo.

Het boek is geschreven vanuit de Nederlandse onderwijssituatie en de voorbeelden illustreren hoe internet gebruikt kan worden voor Nederlandse

scholieren die Arabisch, Engels, Duits, Frans, Italiaans, Spaans, Turks of Russisch leren. Ze illustreren niet hoe extramurale docenten en studenten internet kunnen inschakelen bij hun lessen en studie van het Nederlands. Maar het lijkt me vrij eenvoudig de voorbeelden en didactische handreikingen te transponeren naar de eigen extramurale lessituatie. Wie, daarnaast, geïnteresseerd is in de Nederlandstalige informatie- en communicatieterminologie vindt in de gegeven beschrijvingen natuurlijk volop materiaal, want het is in die wereld echt niet allemaal Engels wat de klok slaat, ook niet op terminologisch gebied, getuige woorden als bandbreedte, bestand, domein(naam), snelweg, geluidskaart, netwerk en zoekmachine en getuige genaaste termen als downloaden, in- en uitloggen, navigeren en zippen.

Corda, Alessandra, *Internet in het talenonderwijs*. Bussum: Coutinho, 1999, 267 blz., f45, ISBN 90 6283 141 9.

Niet alleen internet maar ook de cd-rom stonden centraal op een symposium in Diepenbeek dat was georganiseerd ter gelegenheid van het emeritaat van prof. A. Wethlij en ook hier was de vraag wat deze media het taalonderwijs en dan met name het onderwijs van het Nederlands als vreemde taal te bieden hebben. In de lezingen werden de mogelijkheden en de beperkingen - het is een hulpmiddel, geen panacee - van ICT belicht, praktijkvoorbeelden gegeven, bestaande sites en cd-roms kritisch besproken en criteria geformuleerd voor het maken van een goede taalwebsite. De lezingen staan in het *Symposiumboek* dat ook een uitgebreid overzicht bevat van het Nederlands op het www, uitgesplitst naar de volgende onderwerpen: spelling, dictee, grammatica, lezen, enkele kranten en tijdschriften, schrijven, e-mail/chat/discussieforum, ideeën voor leraren, taalspellen, taal en humor, lager onderwijs, woordenboeken, Nederlands voor anderstaligen en het Nederlands in het algemeen. Materiaal in overvloed. De kunst is het kaf van het koren te scheiden. En ook daarover werd op het symposium gepraat.

Clijsters, W & A. Gelan (eds.), *Symposiumboek Nederlands (aan)leren: internet en cd-rom, een hulp*. Diepenbeek, 2000, 208 blz. Het boek is verkrijgbaar bij het Limburgs Universitair Centrum, Mw. Lambrichts, Universitaire Campus, B-3590 Diepenbeek, tel. + 32 11 268734 en kost 300 BEF.

Zijn de cd-roms *Nederlands voor anderstaligen* van Edurom Taal kaf of koren? Er worden drie doelgroepen genoemd: anderstaligen die een cursus NT2 volgen, anderstaligen die al enige kennis van het Nederlands hebben en anderstaligen die belangstelling hebben voor het Nederlands. Deze doelgroepen worden genoemd bij zowel deel 1 als bij deel 2, alleen staat er bij deel 1 dat het gaat om mensen die een cursus volgen 'tot en met niveau 2' en bij deel 2 'op niveau 2'. Vaag is dat en verwarrend.

Het best bevallen me op deze twee cd-roms de oefeningen onder *gesprekken* waar de combinatie schrift en geluid het geïsoleerde woord overstijgt en gestalte

krijgt in normale zinnen waaruit de cursist als gesprekspartner een keuze moet maken. En als zijn of haar keuze niet juist is, volgt er een reactie zoals die ook in werkelijkheid gegeven zou kunnen worden en wordt men niet met ‘dat is fout, probeer het nog eens’ het bos in gestuurd.

Ook de *Luister goed-oefeningen* (deel 1) hebben dat ietsje meer. Men hoort de omschrijving van een voorwerp of een situatie en moet het daarbijbehorende plaatje aanklikken. Wie dat fout doet, krijgt extra gesproken informatie. Die omschrijvingen blinken overigens niet uit door prettig Nederlands (‘Je hebt er een hete en een koude van’ (= kraan); ‘Er zijn briefjes en munten van’ (bij een foto van een briefje van tien) en er wordt heel merkwaardig omgesprongen met de voornaamwoordelijke aanduidingen: Dit is een vervoermiddel/hij rijdt; het is fruit/je kunt hem eten; bij ‘melk’: dit is wit/je kunt haar drinken; dit is een kledingstuk/zij heeft mouwen/meestal dragen vrouwen haar. Ongelukkig is ook dat de geïsoleerd aangeboden substantieven nooit vergezeld gaan van het lidwoord.

Oefeningen als het meervoud van een substantief geven, werkwoorden in een bepaalde tijd zetten, gedicteerde woorden en cijfers opschrijven, woorden bij elkaar zoeken of in de juiste volgorde zetten kunnen nuttig zijn, maar waarom juist deze ‘uitstekend’ aansluiten bij bestaande NT2-cursussen is mij niet duidelijk. Ik denk eerder dat ze de cd-rom-status hebben verkregen vanwege hun hoge graad van programmeerbaarheid. Dat sommige oefeningen die men in deel 1 zou verwachten (bijvoorbeeld de meervouden van substantieven) pas in deel 2 aan bod komen, versterkt de indruk dat deze twee cd-roms niet zijn ontsproten aan een duidelijk en weloverwogen didactisch concept.

Ze zijn wel zeer goedkoop: f 19,95. Zo'n prijs heeft z'n prijs: de kwaliteit van de afbeeldingen is matig; van de woorden die in de teksten en oefeningen voorkomen, kan geen vertaling worden opgevraagd en ze worden niet apart gedefinieerd of in een context gezet; ook grammaticale hulp ontbreekt. Je krijgt wel bij ieder correct antwoord te horen dat het ‘goed’, ‘prima’, ‘uitstekend’ en ‘heel goed’ gedaan is. Of kinderen dat na tien keer nog leuk vinden, betwijfel ik maar bij volwassenen - en voor hen zijn deze cd-roms bestemd- gaat het danig op de zenuwen werken.

Stuur, Addo en Eric Jan van Dorp, *Nederlands voor anderstaligen*. Edurom Taal, f 19,95, ISBN 90 229 4281-3.

Stuur Addo en Eric Jan van Dorp, *Nederlands voor anderstaligen Deel 2*. Edurom Taal, f 19,95, ISBN 90 229 4342-0.

Bij de cd-rom *InStap! Nederlands* klinkt er bij een goed antwoord een muzikje en na het einde van de oefening applaus. Maar er zijn meer en veel grotere verschillen want *InStap!* is niet iets voor erbij maar een complete beginnerscursus met een versie voor Engelstaligen, Franstaligen en Duitstaligen.

Zo uitvoerig als de meeste papieren cursussen zijn in uitleg van uitgangspunten

en toelichting bij het gebodene, zo summier zijn in dit opzicht de meeste cursussen op cd-rom. *InStap!* is daarop geen uitzondering. Maar *InStap!* zegt geen enkele methode voor te schrijven en dus valt er, zo lijkt het, weinig toe te lichten. Bovendien - en dat is wel een nadrukkelijk beleden uitgangspunt - staan de *leerlingen* centraal. Zij bepalen de marsroute en het tempo. 'Bei InStap! sitzen Sie am Steuer!' Je kunt je afvragen of dat bij een beginnerscursus wel zo wenselijk is. Maar interessanter is de vraag wat dat in feite betekent. Dat betekent dat de leerling kan bepalen welke lesje, welke oefening hij op een bepaald moment wil doen, wat hij wil herhalen, wat hij wil overslaan, waarop hij de nadruk wil leggen. En dat hij, wat hij ook kiest, op ondersteuning mag rekenen. De auteurs spreken in dat verband over een 'uniek concept'. Krachtige taal die mijns inziens niet zozeer is ingegeven door die keuzevrijheid van de leerder als wel door die ondersteuning. Want die bood de samenstellers de gelegenheid de mogelijkheden van de cd-rom ten volle uit te buiten. Dat levert onder andere op: een woordenboek waarin de lemma's getekend, uitgesproken, vertaald en uitgelegd worden, een grammatica, een opsomming van de situaties en vaardigheden die aan bod komen, oefeningen bij deze vier onderdelen met daarbij keuze voor meer of minder uitleg en keuze voor een hoog of laag werktempo, oefenen in het 'labo' en het aanleggen van een aantekeningenboekje met woorden, regels of oefeningen die men later nog eens wil bekijken.

Als je kijkt naar het lesmateriaal waarop deze indrukwekkende mogelijkheden worden losgelaten, ontdek je een heel wat minder uniek beeld. Acht hoofdstukken over vertrouwde onderwerpen als Mensen, Uitgaan, Uit eten gaan, Begrijpen, Winkelen, Kledij, Reizen en Verkeer, Communicatie. De oefeningen die daarbij worden aangeboden voor woordenschat, grammatica, 'situatie' en 'vaardigheden' (de afbakening van die vier categorieën is niet erg duidelijk) betreffen o.a. het traditionele benoemen van woordsoorten, aangeven of het een de- of een het-woord is, woorden in het meervoud of in de juiste volgorde zetten, subject en persoonsvorm bij elkaar zoeken, bij een persoonsvorm de juiste infinitief geven, bij een vraag het juiste antwoord kiezen, klankdiscriminatie, klankassimilatie, woordaccent. Die oefeningen kunnen allemaal hun nut hebben, maar ze lijken me geen afspiegeling van wat de auteurs 'recente didactische strategieën' noemen. Daarvoor zijn ze te divers en bijgevolg moeilijk te herleiden tot een duidelijk didactisch uitgangspunt. Bovendien doen ze, in weerwil van - of eigenlijk vanwege - al die digitale toeters en bellen maar zeer mondjesmaat een beroep op de creativiteit van de leerder, bijvoorbeeld in de vorm van open opdrachten. Hij, de leerder, mag dan aan het stuur zitten, maar er is maar één weg: de elektronische.

Zoals gezegd wordt er in *InStap!* veel hulp geboden. Men kan bijvoorbeeld op ieder moment de grammatica raadplegen. Ik heb geen oordeel over de Duits- en Engelstalige versie daarvan: die heb ik niet bekeken. Wel de Franstalige en daarvan moet ik helaas zeggen dat er veel onjuistheden, onvolledigheden, slordigheden en foutieve en onhandige vertalingen in staan en nogal wat voorbeeldzinnen die door hun vage en soms nietszeggende inhoud te weinig bijdragen aan de verduidelijking van de behandelde grammaticale categorie. Het

begrip 'bijzin' wordt o.a. verduidelijkt met 'Omdat Jan met de trein komt, gaat hij altijd op tijd weg'; 'deelwoord' met 'de lopende kraan'; 'het' (pronomen), zonder verdere context, met 'Het is niet te doen'; 'imperatief', zonder verdere context, met: 'Doe maar'; 'je', zonder verdere context, met 'Ik geef het je morgen'; ter illustratie van de t-deletie bij 'je' volgt na 'Kom je morgen?' de zin 'En kom je zeker op tijd?'. Ook elders in de cursus missen de voorbeeldzinnen nogal eens de gewenste pregnantie: (zonder verdere context) 'Hoe vindt u ze? Ik vind die andere mooier'.

Er is aan *InStap!* met veel inventiviteit gewerkt, maar het multimediale concept vind ik onevenwichtig en aan de talige uitwerking daarvan moet nog het een en ander gesleuteld worden om de leerder met een gerust hart alleen de weg op te sturen.

InStap! Nederlands. Interactieve multimedia cursus for speakers of English, für Deutschsprachigen, pour francophones. Concept en programmering prof. dr. Lut Baten en ir. Bert De Coutere. Inhoud: Lut Baten. Sint-Niklaas, Educa nv, 1999, 2750 BEF.

Uitgeverij Boom heeft onder de titel *Laat je horen!* twee cd-roms luistervaardigheid en twee cd-roms spreekvaardigheid uitgebracht. Ze zijn bedoeld voor moedertaalsprekers of voor gevorderde NT2-leerders. De luistervaardigheid omvat vijf lessen waarin de centrale personen, Cora en Eric, praten over het onderverhuren van een zolderkamer, informatie krijgen over zonneboilers, Eric naar een doe-het-zelfzaak gaat, Cora een kamerverhuurbureau bezoekt en een afspraak maakt met een mogelijke huurster.

De lessen beginnen met een videofragment van drie à vier minuten. Daarna volgen er bij deze fragmenten allerlei vragen, gericht op visuele aspecten (Leest Eric de voorpagina van de krant?), op spreekdoelen (Wil Cora informeren/amuseren/overtuigen?), op de luisterhouding (Luistert Eric globaal/intensief/niet?). Ook wordt gevraagd of de woorden van de gesprekspartner een terugkoppeling zijn of een reactie, een feit of een mening weergeven, een argument voor of tegen behelzen. In een aantal gevallen moet uit twee mogelijke reacties die reactie gekozen worden die aan het gesprek een positief verloop geeft. De les wordt afgesloten met een uitvoerige toets. De videofragmenten zijn goed gemaakt en worden uitstekend gespeeld. Bij het oefenmateriaal bestaat steeds de mogelijkheid het bijbehorende videofragment onmiddellijk op te roepen en bij de vragen kan men uitleg krijgen. Als men een vraag twee maal fout beantwoordt, komt die uitleg meestal automatisch.

Het is, zeker ook voor extramuraal gebruik, heel mooi oefenmateriaal waarbij het multimediale (bewegend beeld, geluid, tekst) nu eens geen modieuze versiering vormt maar functioneel is. Wel vind ik het jammer dat de tekst van de vragen, ook als het citaten zijn van wat personages in de videofragmenten hebben gezegd, vrijwel altijd op het scherm verschijnt en dus gelezen kan worden. Dat komt, denk ik, omdat het de makers vooral gaat om strategieën en minder om luisteren in de zin van: verstaan wat in een andere taal wordt gezegd.

Precies om die reden lijken me de twee cd-roms *spreekvaardigheid* voor het Nederlands als tweede of als vreemde taal veel minder bruikbaar. De opzet is hier dezelfde als bij luistervaardigheid (videofragmenten, oefeningen, toets), maar aan wat men in het vt-onderwijs gemeenlijk onder 'spreken' verstaat, komt men maar in beperkte mate toe. Gevraagd wordt, ook hier, naar spreekdoelen en naar feit of mening. Gevraagd wordt of de spreker een hoge of een lage positie bekleedt, of hij een probleem wel of niet benoemt, of hij assertief, subassertief of agressief reageert. Relatief weinig echte spreekopdrachten, wel weer veel luisterachtige vragen, nuttig voor de moedertaalspreker voor wie 'praten' geen probleem meer is, maar minder voor de buitenlander die moet leren iets in een voor hem vreemde taal onder woorden te brengen. Men heeft, met andere woorden, op moedertaalmateriaal voor spreekvaardigheid iets te gemakkelijk het etiket 'ook geschikt voor buitenlanders' geplakt. Op de cd-roms *Spreekvaardigheid* staat een aparte *docentenhandleiding* en een *leerlingvolgsysteem*. 'Om te voorkomen dat de cursisten zelf in dit deel gaan rondneuzen', is het afgesloten met een 'password'.

Het zijn geen cd-roms waarop je echt lekker en gemakkelijk je weg vindt. De beeldfragmenten bewegen wat schokkerig en bij het opnieuw oproepen van een videofragment wordt enig geduld vereist (' bezig met laden').

Laat je horen! Deel 1 Luistervaardigheid (2 cd-roms); *Deel 2 Spreekvaardigheid* (2 cd-roms). Amsterdam: Boom, f185 per vaardigheid.

In NEM XXXVIII, 1, februari 2000 heeft een bespreking gestaan van de cursus *Taal vitaal Niederländisch für Anfänger*. Inmiddels is van deze beginnerscursus de Nederlandstalige versie gereed gekomen. Deze stemt voor een belangrijk gedeelte overeen met de oorspronkelijke Duitstalige. Natuurlijk worden er in het Tekstboek en in het Werkboek geen uitleg of opdrachten meer gegeven in het Duits maar in het Nederlands. De Nederlandse toelichting is soberder en minder belerend. Zo begint het Duitstalige 'Arbeitsbuch' met twee pagina's achtergrondinformatie over 'thuis studeren' gevolgd door een pagina over spelling en grammatica. In het Nederlandstalige 'Werkboek' ontbreken deze pagina's en begint men meteen met les 1. Door een nog duidelijkere visualisering (met schema's en rubriekjes) van de grammatica heeft de cursus aan transparantie en overzichtelijkheid gewonnen.

Het nadeel van het ontbreken van een uitlegtaal - anders dan de doeltaal - is opgevangen door een woordenlijst-per-les met vertalingen in het Duits, Engels, Frans en Spaans. De volgorde waarin de woorden in die lijsten staan, hangt af van de volgorde waarin ze in de lessen aan bod komen. Een begrijpelijke keuze. Maar wel jammer dat er daarnaast geen alfabetische lijst bestaat voor de cursus in zijn geheel. Ook van de grammaticale begrippen worden vertalingen gegeven in de vier bovengenoemde talen.

Hier en daar worden onderwerpen die in de versie voor Duitstaligen bij elkaar werden behandeld uit elkaar gehaald. Het omgekeerde komt ook voor. Verder is de foto van een blond Antje vervangen door een donkerkleurige

allochtoonse, heeft Heinz plaatsgemaakt voor Laura en Berlijn voor Antwerpen, zijn afbeeldingen van postzegels vervangen door wandtegels met opschrift (Zoals het klokje thuis tikt, tikt het nergens) en is er een voorschotje genomen op de definitieve invoering van de euro.

Bij de bewerking zijn de ongerechtigheden en de minder gelukkige formuleringen van het moederboek weggewerkt zodat er al met al een prachtig vormgegeven beginnerscursus is ontstaan waarin alle aspecten die men in zo'n cursus mag verwachten op evenwichtige en vaak leuke en inspirerende wijze aan bod komen. 'Een pittige beginnerscursus' noemde ik het indertijd. Dus dat er aan de woorden 'erwachsene' en 'jugendliche' in de Nederlandse bewerking is toegevoegd 'hoger opgeleide' lijkt me terecht. Een aanwinst, deze *Taal vitaal*, zeker ook voor de extramurale neerlandistiek.

Schneider-Broekmans, Josina, Stephen Fox (concept en redactie), Caroline Kennedy (Nederlandse bewerking). *Taal vitaal. Nederlands voor beginners. Tekstboek*. Amsterdam/Antwerpen: Intertaal, 2000, 239 blz., f 54,50, ISBN 90 5451 2652.

Wynands, Hubertus, Stephen Fox (concept en redactie), Caroline Kennedy (Nederlandse bewerking). *Taal vitaal. Nederlands voor beginners. Werkboek*. Amsterdam/Antwerpen: Intertaal, 2000, 228 blz., f 42,-, ISBN 90 5451 2660.

Wynands, Hubert, Stephen Fox (concept en redactie), Caroline Kennedy (Nederlandse bewerking). *Docentenhandleiding*, 78 blz., f 29,-, ISBN 90 5451 2784.

Cd bij Tekstboek, f 42,-, ISBN 90 5451 2792; cd bij Werkboek, f 38,-, ISBN 90 5451 2814. Set Tekstboek + Werkboek cd, ISBN 90 5451 2679, f 72,50.

‘Het gaat heel goed met de Nederlandse poëzie’

T. van Deel (Amsterdam)

De poëzie heeft in het afgelopen jaar een flink steuntje in de rug gekregen. Op initiatief van de Stichting Poetry International vond op 27 januari 2000 voor de eerste keer de Landelijke Gedichtendag plaats, waarbij Nederland en Vlaanderen een dag lang op allerlei manieren met gedichten en dichters werden geconfronteerd. Toon Tellegen had op verzoek een kleine dichtbundel geschreven, *Kruis en munt*, die in een oplage van twintigduizend exemplaren voor een rijksdaalder te koop was. En 's avonds werd in een televisieprogramma bekendgemaakt wie tot Dichter des Vaderlands was gekozen, een eveneens door Poetry, in samenwerking met *NRC-Handelsblad*, ontworpen functie naar analogie van de Engelse Poet Laureate. Gerrit Komrij was de uitverkorene.

Het jaar daarvoor had Komrij wekelijks een sonnet geschreven ‘bij het Verglijden van de Eeuw’, dat op de voorpagina van *Algemeen Dagblad* en in *Humo* verscheen, een opmerkelijke entree van poëzie pal naast het belangrijkste nieuws. Misschien heeft deze sonnettenreeks, later gebundeld onder de titel *52 Sonnetten* (Uitgeverij Bert Bakker), de lezers ervan overtuigd dat hij tegen zijn taak opgewassen zou zijn. De Dichter des Vaderlands wordt namelijk verondersteld zo nu en dan, wanneer het hem behaagt, op bepaalde gebeurtenissen zijn poëtisch commentaar te leveren. Zo ging hij vorig jaar onder meer in op de vuurwerkramp in Enschede, het voetbal, Srebrenica en de koningin. Overigens waren de krantensonnetten nauwelijks aan de actualiteit gebonden en gaven ze voornamelijk bespiegelingen over de tijd en het bestaan te lezen.

Als geroutineerd versificateur heeft Komrij veel gemeen met Jean Pierre Rawie, die in de peilingen als Dichter des Vaderlands hoge ogen gooide. Zijn werk is enorm populair en zijn bundels verkopen goed, maar hij is in de kern toch een veel traditionelere dichter dan Komrij, die leeft van de maskerade, de travestie, de ironie. Het verschil in toon en woordgebruik valt bij een vergelijking direct in het oog. Ik citeer het eerste kwatrijn van het sonnet ‘Voorgoed’ uit Rawie's nieuwe bundel *Geleende tijd* (Uitgeverij Bert Bakker):

Dit is de herfst, dit zijn de mooiste maanden,
maar ze ontgaan ons zoals ieder jaar,
want wij zijn blinden in een wereld waar
het blijvende niet geldt, alleen het gaande.

Het sonnet ‘Uren, dagen, maanden, jaren’ van Komrij gaat ook over tijd, maar de elegische toon ontbreekt ten enenmale:

De wereld heeft een ordinaire tijd.
Hij sukkelt recht vooruit en z'n patroon
Van regel en getal raakt hij niet kwijt.
‘Hij vliegt gelijk een schaduw.’ Doodgewoon.

Het traditionele vers zoals Rawie dat schrijft, wordt ook nog door anderen beoefend, ik noem C.O. Jellema met *Droomtijd* (Querido) en Maria van Daalen met *Elektron, Muon, Tau* (Querido). Jellema is in deze bundel geëvolueerd naar een wat vrije versvorm, hoewel er ook nog wel enkele sonnetten in zijn aan te treffen. Hij heeft de traditie op een hoogst persoonlijke manier verwerkt, waardoor hij minder dan Rawie de indruk geeft een oude poëzie opnieuw te schrijven. Het lange gedicht 'Waarom niet, lichaam', een monoloog over de veronachtzaming van het eigen lichaam, reken ik tot de mooiste gedichten van vorig jaar. Van Daalen gaat in vierentachtig erotische sonnetten, op een ingenieuze manier in reeksen opgedeeld, zeer eigengereid om met taal en vorm, zodat ook haar werk de traditie nadrukkelijk vernieuwt.

'Met de Nederlandse poëzie gaat het heel goed.' Deze montere zin schrijft Tonnu Oosterhoff aan het begin van een poëziebeschuwing in zijn essaybundel *Ook de schapen dachten na* (De Bezige Bij). Hij legt uit waarom hij vindt dat het zo goed gaat: denk je eens in wie er op dit ogenblik allemaal gedichten zitten te schrijven, in alle rust, ongestoord door richtingenstrijd of ander rumoer. 'Voor een beetje poëzielezer is het een adembenemend idee dat Kouwenaar, Ouwens en Van Haren misschien tegelijk achter de schrijftafel zitten. Dat Koenegracht, Anker en Kregting intussen tijdgenoten zijn; met Verhelst, Starink en Duinker!'

Al die werkzame dichters verschillen van elkaar en die verschillen komen goed tot hun recht wanneer je ze met elkaar vergelijkt. Dan blijkt ook wat een breed spectrum de Nederlandse poëzie beslaat: van Jan Eijkelboom, *Het arsenaal* (De Arbeiderspers), tot F. van Dixhoorn, *Takken molenwater* (De Bezige Bij). Volgens Oosterhoff bestaan er twee manieren van lezen: 'Bij de eerste manier zie ik dóór de tekst de werkelijkheid, meen die althans te zien. Bij de andere is de tekst lezen = de werkelijkheid zien.' Tussen deze twee polen lijkt de Nederlandse poëzie te zijn opgespannen. Eijkelboom en Van Dixhoorn zijn, zo bezien, aan elkaar tegengestelde dichters.

Eijkelboom wil in zijn gedichten iets beweren over de wereld waarin we leven en over onszelf. Hij wil dat we door middel van zijn werk een zeker inzicht krijgen in ons bestaan. De vinger van zijn tekst wijst naar buiten, naar de werkelijkheid. Van Dixhoorns gedichten bewerkstelligen iets anders; ik citeer een willekeurig fragment uit de reeks 'Kastanje jo':

2. de kok
voor het eten
glimt eveneens
3. heeft aan
betekenis verloren
sinds in de verte
een vaste oeververbinding
wordt gebouwd
1. aan het eind
van de dag
wanneer iedereen tegelijk

naar huis wil
 2. bij de bouw
 van die nieuwe brug
 bij storm
 een ernstig ongeluk

Oosterhoff tekent bij dit soort ‘interpretatiekaders aan flarden’ scheurende poëzie nog het volgende aan: ‘De tweede manier van lezen is *structuur ervaren*. Als het begrip dat naar de wereld buiten het gedicht leidt, gebroken is, en er door allerlei vormen en signaleringen - elke dichter heeft zijn eigen methoden - toch een besef van coherentie is, wordt poëzie als muziek, een dans van samenhangen.’ Dat valt niet goed op te maken uit een fragment, zoals hierboven, maar wel wanneer men de reeks van Van Dixhoorn in zijn geheel bekijkt.

Het blijft behelpen als het om rubricering van de poëzie gaat, al doet Redbad Fokkema in zijn magnum opus *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945* (De Arbeiderspers) veel verhelderends met de begrippen ‘taal’ en ‘werkelijkheid’. Hij heeft voor het eerst de ontwikkeling van de naoorlogse poëzie in kaart gebracht, tot 1970 als een continuïteit, daarna als een meestal vreedzaam naast elkaar bestaan van allerhande richtingen en met Vijftig nog altijd als positief of negatief ijkpunt. Dit boek had wel royaler ontvangen mogen worden, want het is, ook in interpretatief opzicht, een rijke bron.

Wat de secundaire literatuur over poëzie betreft, moet gewezen worden op de belangrijke essaybundel van Guus Middag, *De eerste keer* (G.A. van Oorschot). Daarin staan heldere en animerende essays over Gezelle, Hanlo, Vestdijk, Van Geel, Vroman, Beurskens, Faverey en Komrij. Daarnaast excelleert Middag in wat ik maar thematische essays noem, waarin hij een stuk of vier, vijf gedichten die iets met elkaar te maken hebben, bij voorbeeld omdat er glas in voorkomt, uitvoerig in relatie tot elkaar bespreekt. Hij is een van onze beste poëzielezers.

Ophef maakte J.H. de Roder met zijn geleerde essay, afzonderlijk uitgegeven, *Het schandaal van de poëzie. Over taal, ritueel en biologie* (Uitgeverij Vantilt). Hij snijdt er fundamentele kwesties in aan die met de poëtische ervaring verband houden. De kern van zijn betoog is dat betekenis er in de poëzie minder toe doet dan veelal wordt aangenomen. De communicatieve functie van de taal, zoals we die in het dagelijks leven activeren, is in de poëzie niet primair: ‘Poetry can communicate before it is understood’ zei T.S. Eliot al. De betekenisloze elementen van poëzie, zoals metrum en ritme, moeten worden geherwaardeerd. In evolutionair opzicht zou poëzie tussen ritueel en taal in staan, hetgeen wil zeggen dat het in de ervaring van poëzie niet in de eerste plaats om betekenis gaat.

Het zo dwingende en meeslepende werk van H.H. ter Balkt, bekroond met de Constantijn Huygensprijs 2000, zou in dit ritualistische perspectief geen slecht figuur slaan. De verzamelbundel *In de waterwingebieden. Gedichten 1953-1999* (De Bezige Bij) bevat maar een deel van het gepubliceerde werk en dat is bovendien op talloze plaatsen herzien. Ter Balkt is een poëziebeest, een

bard, een profeet. Hij heeft niets op met het zuivere gedicht, met de pure taalkunst, en verontreinigt zijn teksten gepassioneerd met historische gegevens, verwijzingen naar de realiteit, uitroepetekens en cursiveringen. Een nog tamelijk kalm gedicht uit zijn laatste bundel *Tegen de bijlen* (1998):

Ode aan een hooikeerder

Door aardbevingen besprongen
staat hier de hooikeermachine.
Hij was mooi blauw en rood, schudde
het geel heerlijk ruikende hooi.

Eens weggedragen en gekeerd
met stormvogel roest verdroeg hij
duldzaam 't dalend stof, stille
wakende machine; strijder.

Die zo onvervaard roffelde
boven de trilgrassen, charge
op charge voltrok, in galop
buitelend over het weiland.

Treur niet om de hooikeerder, hooi
van altijd nieuw hooiland. Huisraad
werd de *Lier* van Luyken, maar niet
elke stilstand is eeuwigheid.

De VSB Poëzieprijs 2000 is gegaan naar K. Michel voor zijn bundel *Waterstudies* (Meulenhoff). De P.C. Hooftprijs werd in 1999 toegekend aan Eva Gerlach, voor haar hele oeuvre. De C. Buddingh'-prijs voor de nieuwe Nederlandse poëzie 2000, een debuutprijs, kreeg André Verbart voor de bundel *98* (Querido). Die bestaat vrijwel geheel uit één lang, biografisch gedicht van twaalfhonderd versregels, rijmloos en in vijfvoetige jamben, in een apocriefe spelling geschreven. Een echte luistertekst, waarin gepoogd wordt een uitzichtloze verliefdheid en een darmziekte te boven te komen. 'Via de literatuur, passief - de ik-figuur studeert Engelse letterkunde - en actief - hij schrijft zelf -, probeert de ik-figuur het probleem van zijn buitenstaanderschap op te lossen in een harmoniewaan die steeds dwingender wordt. Het eindigt in een climax van lichamelijke en psychische ontreddeing.' Aldus het juryrapport.

Verbart komt niet voor in de bloemlezing *Sprong naar de sterren. De laatste generatie dichters van de twintigste eeuw* (Kwadraat) die samengesteld en ingeleid werd door Ruben van Gogh. Dat is ook wel begrijpelijk als je ziet wat Van Gogh (1967) kenmerkend vindt voor de poëzie van zijn generatie, dichters gedebuteerd in de tweede helft van de jaren negentig. Hij noemt het 'gebeurende poëzie' en prijst het filmische karakter, de beweeglijkheid van de teksten. De beeldcultuur, hiphop en videoclips, de rap en de performing zouden hun stempel op dit nieuwe werk hebben gedrukt. De bloemlezing was voor *Haagse*

Post aanleiding om een paar van deze dichters, als betrof het een heuse groep, op de cover te zetten en te presenteren als het nieuwe geluid.

De vraag is niet alleen of er wel van een groep sprake is - het antwoord is: nee - maar ook of er wel zo'n nieuw geluid klinkt. Het werk van Van Gogh zelf doet eerder onbeholpen aan dan nieuw en hetzelfde geldt voor dat van Serge van Duijnhoven, Tommy Wieringa, Arjan Witte en anderen. De enige dichters die er in gunstige zin uitspringen zijn Miguel Declercq, Erik Menkveld, Ilja Leonard Pfeijffer, Mustafa Stitou en Menno Wigman. Dat zijn dichters met een eigen karakter, hoezeer ook verschillend van elkaar.

Een opmerkelijke poëzie-uitgave was *Springvossen. Nagelaten gedichten* (De Bezige Bij) van Hans Faverey. Het is van deze dichter bekend dat hij meestal in reeksen schreef en het merkwaardige van deze bundel is nu dat die grotendeels bestaat uit losse gedichten, op de vier laatste na die als reeks gepresenteerd worden. Jammer is dat in de verantwoording de gedichten ongedateerd blijven, hoewel datering wel mogelijk was geweest, lees ik. Van de reeks 'Rechute' neem ik het eerste gedicht over:

Terugval uit zo'n veel-
kleurig duister - nog wat

nagespartel mijnerzijds.
Lang kan het niet meer duren

voor het even lichter wordt,
en dan stilvalt als een cent; er
verder niet meer toe doet. Alsof
een steen zich tot de orde roept,

en in zichzelf de vorm herhaalt
waarin hij zich doodzwijgt.

Lang niet alle bundels van betekenis zijn in het voorgaande ter sprake gekomen. Het gaat zo goed met de Nederlandse poëzie, dat er jaarlijks zeker enige tientallen bundels verschijnen die er echt toe doen en die het veelzijdige karakter van de Nederlandse poëzie bepalen. Zo kwam na jaren Martin Reints weer met een schitterende bundel, getiteld *Tussen de gebeurtenissen* (De Bezige Bij), waarin lange gedichten staan die zich inderdaad op de grens tussen gebeurtenissen afspelen. Ze zijn verkenningen van een wereld die meestal over het hoofd wordt gezien en door Reints' vertragungstechniek wordt blootgelegd.

Ook het nieuwe werk van Kees Ouwens, *Mythologieën* (Meulenhoff), zou bespreking verdienen en hetzelfde geldt voor Frank Koenegracht, *Alles valt* (De Bezige Bij), en Jacques Hamelink, *Liedboek der oorlogen en feesten van al-Haqq* (Querido).

Maar de kroniek is nu vol en uit.

Een rijke oogst
Kroniek van de taalkunde
Joop van der Horst (Leuven)

Gaat het wel goed met de Nederlandse taal? In Nederland zowel als België hoor je de laatste tijd veel bezorgde geluiden. In kranten en tijdschriften, voor de radio en op de televisie zijn geregeld mensen aan het woord die vrij zeker menen te weten dat het niet goed gaat. De Vlamingen zijn niet langer bereid zich te richten naar de Hollandse uitspraaknorm, de Nederlanders staan allerlei regionale varianten toe, het onderwijs heeft de ABN-norm losgelaten, men praat zoals men wil, een beroerde uitspraak is niet langer een beletsel voor een belangrijke maatschappelijke positie, het Poldernederlands rukt op, om nog maar te zwijgen van het Verkavelingsvlaams. Enzovoort enzovoort.

Zoveel is zeker, dat de een de ander napraat, dat de mensen elkaar gek maken en dat er zo een algemene sfeer van onzekerheid ontstaat. En dat er iets verandert, is ook wel waarschijnlijk. Maar wat er nu precies verandert, en of de uitspraak inderdaad slechter wordt of minder gelijk, daarover is vrijwel niets met zekerheid bekend. Het algemeen gemopper heeft verrassend weinig basis.

Overeenstemming over de norm voor een beschaafde uitspraak is er minder lang dan de meeste mensen denken. In feite dateert die overeenstemming pas van het einde van de 19de eeuw. In Nederland, want in België duurt het nog tot circa 1920 vooraleer men het erover eens is wat een goede uitspraak is. Dat betekent dat de standaard-uitspraak van het Nederlands amper 100 jaar oud is. Die norm heeft vervolgens kleine verschuivingen ondergaan, zoals we weten door het onderzoek van onder anderen Hans Van de Velde. En het is mogelijk dat ook de door Jan Stroop als ‘Poldernederlands’ betitelde uitspraak zo'n verandering van de norm behelst. Maar dat is nog allerm minst zeker. Wel ziet het ernaar uit dat de norm de laatste decennia iets ruimer is geworden. Dat betekent, dat niet altijd één en precies één uitspraak acceptabel is; in sommige gevallen aanvaarden we nu ook andere uitspraakvarianten. Maar het zou erg eenzijdig zijn enkel dat te noemen, en dan te jammeren over het verval van de heerlijk strakke vroegere norm. De keerzijde van de medaille is namelijk dat honderd jaar geleden de norm weliswaar iets strakker was, maar dat het aantal mensen dat eraan voldeed, erg klein was. Schattingen lopen uiteen van drie tot vijf procent van de bevolking. Rond het midden van de eeuw sprak in Nederland misschien 50% van de bevolking ABN, en in België minder. Op het einde van de 20ste eeuw is het aantal mensen dat ABN kan spreken, of toch iets dat daar dicht bij in de buurt komt, in Nederland naar schatting 80%, in België iets minder maar toch boven de 50%. Met andere woorden: de norm moge dan een beetje ruimer geworden zijn, het aantal mensen dat aan deze norm voldoet is zeer sterk gestegen. De facto is de homogeniteit van uitspraak binnen de Nederlandse taal dus sterk toegenomen. De mooie strakke norm van vroeger is alleen maar mooi als je enkel kijkt naar de minderheid die hem destijds gebruikte,

en de rest van de bevolking buiten beschouwing laat. Kijkt men naar de hele taalgemeenschap, dan zijn we in de loop van de 20ste eeuw alleen maar dichterbij elkaar gekomen.

Dit stukje taalgeschiedenis verklaart hoe het komt dat onze woordenboeken pas betrekkelijk laat, tweede helft 20ste eeuw, zijn begonnen aanwijzingen te geven voor de uitspraak. Eerst de klemtoon van de woorden, en pas de laatste decennia ook iets over de klanken. Het verklaart ook waarom naslagwerken over de uitspraak bijna zonder uitzondering pas de tweede helft van de eeuw verschijnen, zoals Blancquaerts *Praktische Uitspraakleer*, De Conincks *Groot Uitspraakwoordenboek* en Paardekoopers *ABN Uitspraakgids*. Aan het begin van de eeuw was de groep ABN-sprekers zo klein, dat de norm er bekend genoeg was. Het is pas in de loop van de eeuw, als de groep ABN-gebruikers meer en meer groeit, dat er behoefte ontstaat aan aanwijzingen. Het nieuwe *Uitspraakwoordenboek* van José Heemskerk en Wim Zonneveld (uitg. Het Spectrum, Utrecht 2000; ISBN 90 274 4482x) zou stellig niet verschenen zijn als de samenleving geen interesse had voor de uitspraak. Ik denk dat de vraag naar de norm groter is dan ooit.

Het *Uitspraakwoordenboek* is uitgebreider dan alles wat er op dit vlak bestond, en het zou wel eens kunnen uitgroeien tot het standaardwerk over onze uitspraak. Het is dat, naar mijn mening, nog niet helemaal. In verschillende recensies is al gewezen op nogal wat kleine inconsistenties, maar die zouden in een tweede druk gemakkelijk te verbeteren zijn. Zelf betreur ik dat in gevallen waarin meer dan één uitspraak als gangbaar en correct wordt gezien, het woordenboek er toch vaak slechts één geeft. Zo bestaan er van het woord ‘cello’ mijns inziens drie goede uitspraken: sello, sjello en tsjello. Heemskerk en Zonneveld geven enkel sjello (de grote Van Dale enkel tsjello). Los van mijn persoonlijke voorkeur voor de ene of de andere uitspraak, zou ik graag zien dat ons standaardwerk over de uitspraak in gevallen waarin het niet wenst te veroordelen, dan ook descriptief adequaat de verschillende geaccepteerde uitspraken vermeldt. Per slot van rekening verwachten we van Van Dale ook dat hij bij betekenissen niet een selectie maakt maar volledig is. Dat zou bij de uitspraak ook zo moeten zijn. Anders kunnen de niet-genoemde uitspraakvarianten licht opgevat worden als afkeurenswaardig. Weliswaar staat in de inleiding dat dat een verkeerde conclusie zou zijn, maar die dringt zich toch op: bij alle andere woorden redeneert men immers ook zo dat enkel de vermelde uitspraak correct is, en andere uitspraken bij implicatie verkeerd. Maar ik beschouw dit als kinderziektes. Bovenal ben ik blij dat dit uitspraakwoordenboek er is, en ik hoop dat het de kans krijgt in een tweede en derde druk verder te groeien tot wat het beoogt, en tot wat we nodig hebben, binnen zowel als buiten het taalgebied.

Een ander kloek boek dat onlangs verscheen is het *Van Dale Idioomwoordenboek* (uitgegeven door Van Dale Lexicografie Utrecht/Antwerpen en The Reader's Digest, ISBN 90-6648-305-9; f 135; Bef. 2.450). In de begeleidende folder heet het een ‘kijk-, blader- en leesboek voor iedere taal-liefhebber’, en dat is het. Je kan er in kijken, in bladeren en in lezen. Het staat inderdaad vol

aardige wetenswaardigheden. Het Nederlands is rijk aan allerhande uitdrukkingen, zegswijzen en gezegden, en een woordenboek dat daaraan gewijd is, is natuurlijk welkom. Maar eigenlijk staan de meeste uitdrukkingen enz. ook al in de dikke Van Dale (soms zelfs meer). En voor etymologische en andere verklaringen heb je heel wat meer aan een klassieker als F.A. Stoetts *Nederlandsche spreekwoorden, uitdrukkingen en gezegden* of de later eens bijgewerkte maar beknoptere versie daarvan door C.H. Kruyskamp. Ik zie eigenlijk niet goed wat de meerwaarde is van dit nieuwe *Van Dale Idioomwoordenboek* boven wat er al was. 't Is eerder een stap achteruit.

Ondertussen ware het te wensen dat het werk van Stoett en van Kruyskamp, hoe verdienstelijk het destijds ook was, eens opnieuw gedaan werd, grondig herzien en flink uitgebreid. En dan denk ik niet eens aan het herzien van etymologieën en woordgeschiedenissen die inmiddels onjuist gebleken zijn of aanvulling verdienen (dat valt nogal mee, dunkt me), maar wel aan een inventarisatie en beschrijving van de zeer talrijke idiomen en gezegden die met name de reclame de laatste decennia heeft opgeleverd. Die vind je in geen enkel handboek, ook niet in dit nieuwe *Idioomwoordenboek*. Idiomen van het type 'Laat niet als dank voor 't aangenaam verpozen...', 'Vlug, veilig en voordelig', 'vakmanschap is meesterschap', 'blij dat ik rij', 'witter dan het witste konijn' en 'u weet wel waarom', zijn er bij vele honderden, en ze zijn een integrerend onderdeel geworden van de taal van iedereen. Maar lexicografisch zijn ze nog steeds vogelvrij, afgezien van een eerste en verdienstelijke poging door Marc De Coster, met zijn *Woordenboek van populaire uitdrukkingen, clichés, kreten en slogans* (1998).

Het is precies om deze reden, het lexicografisch 'bijhouden' van recente ontwikkelingen in de taal, dat het prettig is om te kunnen melden dat Ewoud Sanders begonnen is met *De taal van het jaar; nieuwe woorden en uitdrukkingen*; editie 2000 (uitg. Contact, Amsterdam/Antwerpen 2000; ISBN 90 254 9707 1; f24,90). Het is de bedoeling dat er jaarlijks zo'n boekje uitkomt, waarin de meest opvallende nieuwe woorden gesignaleerd worden. Vorig jaar schreef ik in deze kroniek al dat als de tijdgenoot een en ander niet registreert, het later wel erg moeilijk wordt om de opkomst van nieuwe woorden nog na te gaan. 't Is jammer dat samenstellers van zulke boeken en boekjes veelal de neiging hebben om ook rare woorden en eendagsvliegen op te nemen, en ook Sanders ontkomt daar niet aan (bijvoorbeeld met shockvertising, grotelulinterview en droeftemagnetisme), want dat vermindert de waarde van het werk. Maar dat zulke boekjes, zeker over enige tijd, waarde hebben, dat lijkt me onmiskenbaar. Natuurlijk zien we de netto-oogst in de volgende editie van de grote woordenboeken ook wel opduiken, maar de reeks drukken van een woordenboek geeft meestal een te weinig fijnmazig beeld van de introductie van woorden.

Waar Ewoud Sanders zoekt naar compleet nieuwe woorden, daar biedt Riemer Reinsma met zijn *Neologismen* (uitg. Sdu, Den Haag 1999; ISBN 90 75566 81 6; f24,90) vooral observaties van betekenisveranderingen. Het boekje maakt deel uit van een reeks van Uitgeverij Sdu, waaruit we ook nog

vermelden: Marc van Oostendorp, *Computers en taal*; Riemer Reinsma, *Gezegden*; Hans Heestermans, *Vergeten woorden*, en Marlies Philippa, *Etymologie*. Buiten de reeks, maar ook bij de Sdu verschenen, is *Nota Bene*; de invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands door Nicoline van der Sijs en Jaap Engelsman (ISBN 90 5797 067 8; f25).

Speciale vermelding verdient het volgende werk. Niet omdat het onlangs is verschenen, maar juist omdat het niet verschenen is. Ik bedoel het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (VMNW). In het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden (INL) is onder leiding van W.J.J. Pijnenburg ruim tien jaar gewerkt aan de samenstelling ervan. Het is een groot woordenboek geworden, circa tien of twaalf delen, van het 13de-eeuwse Nederlands, gebaseerd op al het materiaal uit het Corpus Gysseling. Anders dan het veel oudere *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) van Verwijs en Verdam (sinds vorig jaar ook op cd-rom beschikbaar), dat nogal eens op onbetrouwbare bronnen gebaseerd is, en eigenlijk vooral 14de- en 15de-eeuws Nederlands beschrijft, betreft het nu voltooide VMNW strikt de 13de eeuw, en voldoet het aan alle eisen die men vandaag de dag aan een dergelijk werk mag stellen. Een degelijk woordenboek van het Nederlands van de eerste eeuw die goed gedocumenteerd is, is voor de taalwetenschap een belangrijke mijlpaal. Tijdens een kleine plechtigheid op 23 juni 2000 te Brugge werd het gereedkomen gevierd. Maar onthutsend was het om daar te moeten vernemen dat dit zo belangrijke werk voorlopig niet gepubliceerd kan worden wegens geldgebrek. Als ik het goed begrepen heb, zou het gepubliceerd kunnen worden indien er zo'n driehonderd kopers gevonden worden die het zich voor 600 of 700 gulden willen aanschaffen. Dat is voor straks 10 kloeke delen geen geld. Maar omdat men niet verwacht dat er zich driehonderd kopers zullen aandienen, wordt er voorlopig niet gepubliceerd. Onthutsend is het, en ook wel wat beschamend. Het valt te hopen dat men enkele instanties bereid vindt om bij te springen, ook al moet de prijs niet nog verder omlaag, want gierigheid dient niet beloond. Ondertussen zitten we met de situatie dat er van dit enorme werk precies één exemplaar op de wereld bestaat, in het INL te Leiden. Dat overigens, naar mijn ervaring, heel royaal is met het verstrekken van inlichtingen aan ieder die serieus onderzoek doet. Maar dit kan zo niet blijven. Wie wat meer wil weten over de totstandkoming van het VMNW, de problemen waarmee de redacteurs geworsteld hebben, en de oplossingen die zij daarvoor hebben gekozen, kan terecht bij het vorig jaar in deze kroniek al genoemde boekje *Een samenleving verwoord*, van T.H. Schoonheim en Th.P.F. Wortel (uitg. Sdu/Standaard, Den Haag/Antwerpen, ISBN 90 75566 99 9; f19,90).

Goed nieuws is dan weer dat de bundel van *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1997* (ed. Thomas Shannon & Johan P. Snapper; uitg. University Press of America, 4720 Boston Way/Lanham, MD 20706; ISBN 0-7618-1674-7; \$52.50) is uitgekomen. De conferenties van Berkeley zijn bekend genoeg in de wereld van de neerlandistiek, en ook dit deel maakt de verwachtingen weer ten volle waar. De bijdragen zijn stuk voor stuk van hoog niveau, en betreffen onder andere de fonetiek, de pragmatiek, de moderne

syntaxis, de historische taalkunde en de lexicografie: Sieb Nooteboom & Krista Vermeulen, Henk Verkuyl, Robert Kirsner, Jan Renkema, Willy Van Langendonck, Reinier Salverda, Wim Klooster, Roel Vismans, Thomas Shannon, Arie Verhagen, Stanislaw Predota, Jan Goossens, Klaus-Peter Lange, Jennifer Boyce Hendriks en Robert Howell, en Nelleke Van Deusen-Scholl.

Tot slot nog twee kleinere publicaties die het toch ruimschoots verdienen om genoemd te worden. In de eerste plaats A.M. Hagen, *O schone moedertaal; lofzangen op het Nederlands 1500-2000* (uitg. Contact, Amsterdam 1999; ISBN 90 254 9677 6; Hfl. 29,90). Het is een bloemlezing van gedichten op het Nederlands; in feite zijn het de voorbeelden bij de afscheidsrede die Hagen op 17 december 1999 hield bij zijn aftreden als hoogleraar dialectkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen: *De lof der Nederlandse taal*. Hagen geeft bij alle gedichten informatie over de auteur en over de culturele achtergrond waartegen men de gedichten moet lezen. Niet alleen voor liefhebbers van gedichten is deze bundel de moeite waard: ook de taalgeschiedenis wordt vanuit een ongebruikelijke, en daardoor interessante invalshoek belicht.

Op de valreep, omdat ik het zojuist pas ontvangen heb, noem ik nog graag Jo Daans boeiende *Geschiedenis van de dialectgeografie in het Nederlandse taalgebied*; rondom Kloeke en het Dialectenbureau (uitg. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam 2000; ISBN 90 6984 289 0; circa f25,-; te bestellen via 0032-20-551 07 80). Het is een soms persoonlijke kijk op de geschiedenis, maar er is op dit moment wel niemand als Daan die in een lang leven zo'n groot stuk van de geschiedenis van dichtbij heeft meegemaakt, ja, zelf een belangrijke rol heeft gespeeld in dat stuk geschiedenis. Het is verheugend dat zij de moeite heeft genomen dat op te schrijven, want het betreft deels onvervangbare informatie.

Op het moment dat ik deze kroniek schrijf, is hij er nog niet, maar de uitgever verzekert me dat het een kwestie is van weken: de cd-rom met de dikke Van Dale. Over de kwaliteit ervan kan ik dus nog niets zeggen, laat staan over de toepassingen die mogelijk zullen blijken. Tijdens het Veertiende Colloquium Neerlandicum te Leuven is de elektronische *Grote Van Dale* echter al gedemonstreerd. Veel lezers van *NEM* hebben zich daar dus een beeld kunnen vormen van dit fenomeen. Maar nu al is wel zeker dat het een welkome en belangrijke uitbreiding zal zijn van ons neerlandistisch 'apparaat'.

Natuurlijk is er het afgelopen jaar meer verschenen dan er in deze kroniek genoemd kon worden. Veel meer zelfs, want de belangstelling voor de Nederlandse taal is groot, en er verschijnt veel. Het voorgaande is een keuze uit de grote stroom. Een persoonlijke keuze, waarbij ik enerzijds het al te specialistische heb weggelaten (wat nogal veel is), en anderzijds al hetgene dat naar mijn mening te weinig niveau heeft. Dat zijn zo ongeveer mijn criteria. Als ik me hier of daar vergist heb, of iets vergeten, zal uw dienaar dat graag vernemen, en het volgend jaar bij leven en welzijn rechtzetten.

De glorie van de Gouden Eeuw in het Rijksmuseum
Kroniek cultuur en maatschappij
Marion Boers-Goosens (Leiden)

Het millennium is overal in de wereld uitbundig begroet, en met allerlei, vaak kostbare, manifestaties binnengehaald. Het Rijksmuseum greep het jaar 2000 bijvoorbeeld aan om een niet bestaand jubileum te vieren met de groots opgezette tentoonstelling *De Glorie van de Gouden Eeuw*. Het is weliswaar een feit dat in 1800 een Nationale Konst Gallerij werd opgericht - die haar behuizing had in Huis ten Bosch in Den Haag! - maar van een Rijksmuseum te Amsterdam was pas sprake in 1815, toen de collectie was verhuisd naar het Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal. Het huidige gebouw van architect Cuypers is zelfs pas in 1885 in gebruik genomen. *De Glorie van de Gouden Eeuw* werd gepresenteerd als een vervolg op een aantal belangrijke tentoonstellingen van de afgelopen 25 jaar, die de veranderde inzichten weerspiegelden in de kunst van de zeventiende eeuw. Bij nader inzien blijkt deze expositie echter een heel andere doelstelling te hebben gehad. Zou het bijvoorbeeld toeval zijn dat ze werd gehouden in de zomermaanden, als vele duizenden toeristen Amsterdam bezoeken, en niet in najaar en winter, zoals bij belangrijke tentoonstellingen gebruikelijk is? Het organiseren van een expositie is een zeer kostbare en tijdrovende aangelegenheid en museumdirecties hebben verschillende motieven om aan zo'n onderneming te beginnen. In de eerste plaats is dat het trekken van grote aantallen bezoekers op momenten dat de ergste seizoensdrukte voorbij is, maar in de tweede plaats is dat ook het stimuleren van onderzoek naar een bepaald type kunstwerken. Aangezien een wetenschappelijke inleiding met visie of een historische dan wel kunsthistorische verantwoording bij *De Glorie van de Gouden Eeuw* ontbrak, kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat dit 'ideale overzicht', zoals Filedt Kok het in zijn introductie noemt, vooral was bedoeld als een vorm van Holland promotie, in het bijzonder voor buitenlandse bezoekers. Dit zou men bijvoorbeeld ook kunnen opmaken uit de hoge stapels catalogi, die niet alleen verkrijgbaar waren in het Nederlands, maar ook in het Frans, Duits en Engels. Zo 'ideaal' was het overzicht trouwens ook weer niet. De tentoongestelde objecten vertegenwoordigden uitsluitend het allerbeste van de zeventiende-eeuwse kunst. Doordat men alleen topstukken heeft willen laten zien, ontstond misschien wel het ideale, maar toch ook een enigszins overtrokken - en zeker geen representatief - overzicht van de kunstproductie in die eeuw. Dit 'gedroomde museum' zal dan ook velen in eerste instantie hebben overdonderd. De argeloze beschouwer, die aan ieder object een minuutje aandacht wilde besteden zou, zoals Roelof van Gelder in zijn bespreking opmerkte, ongeveer vijf uur nodig hebben gehad om alles te bekijken en dat is zelfs voor de meest doorgewinterde museumbezoeker wel wat veel gevraagd. Men kon natuurlijk sommige oude bekenden als 'De Nachtwacht' overslaan, maar andere ook weer niet, zoals Rembrandts 'Staalmeesters' (van 1662) die voor het eerst direct kon

worden vergeleken met Frans Hals' 'Regenten van het Oudemanshuis' (van 1664) uit het Frans Halsmuseum in Haarlem. Er zijn door diverse kunsthistorici veel woorden gewijd aan de verschillende inzichten, aard en techniek van deze twee meesters, maar niets kan dat beter illustreren dan een directe confrontatie tussen twee vergelijkbare schilderijen, die vrijwel gelijktijdig zijn ontstaan. Het bijzondere van deze tentoonstelling was echter vooral dat er uit verre oorden unieke schilderijen en objecten naar Amsterdam waren gehaald, die men anders niet zo gauw te zien krijgt. Een prachtig voorbeeld daarvan was de 350 cm hoge koperen kroon, uitgevoerd in de modieuze Hollandse kwabstijl, die circa 1640 als een soort smeermiddel door de VOC cadeau werd gegeven aan de Japanse shogun om de uitzonderingspositie, die de Republiek in Japan had als handelsnatie, veilig te stellen. De kroon viel zeer in de smaak bij de machthebbers en kreeg een ereplaats bij het tempelcomplex te Nikko, een plek die het kunstwerk nu voor het eerst in 360 jaar heeft mogen verlaten.

Buitenlandse musea stellen vaak als voorwaarde voor het uitlenen van hun kunstwerken, dat er terdege onderzoek naar zo'n object moet worden gedaan. Dat laatste gold in ieder geval voor de instanties die een bijdrage leverden aan exposities als *God en de Goden*, *De Hollandse Fijnschilders*, *Kunst voor de Beeldenstorm* en *Dageraad van de Gouden Eeuw*. Bij die tentoonstellingen verschenen wetenschappelijke catalogi met bijdragen van specialisten die hun meest recente bevindingen publiceerden, waardoor de vaak vuistdikke boekwerken kunnen worden beschouwd als keerpunten in de kunstgeschiedenis. *God en de Goden* zorgde bijvoorbeeld voor een herwaardering van het belang van bijbelse en mythologische thema's in de schilderkunst van de zeventiende eeuw en door de bijdragen in de catalogus over *De Hollandse Fijnschilders* werd er een discussie op gang gebracht over de wijze waarop men in de tweede helft van de Gouden Eeuw naar schilderijen heeft gekeken. Nu heb ik mij altijd afgevraagd wat de honderden mensen die zo'n catalogus aanschaffen daar uiteindelijk mee doen. De kunsthistorici onder hen zullen alle teksten ongetwijfeld met aandacht lezen, de geïnteresseerde leek zal dat zeker ook doen, maar hebben alle andere kunstliefhebbers die zo'n tentoonstelling bezoeken wel zo veel behoefte aan discussies en diepgravende teksten? De samenstellers van de twee boekwerken bij *De Glorie van de Gouden Eeuw* hebben zichzelf duidelijk ook die vraag gesteld. Ik veronderstel dat men heeft gedacht bij zoveel schoonheid wel te kunnen volstaan met een fraaie reproductie van het object, waarbij de bezoeker nog even kan nagenieten. Daarbij voegde men een tekst die niet al te diep graaft, maar juist wel de informatie geeft waaraan de gemiddelde bezoeker behoefte heeft. Geen ingewikkelde inleidingen dus over de schilderkunst van de zeventiende eeuw en de wetenschappelijke stand van zaken op dit moment, maar in de korte stukjes bij de afbeeldingen een beknopte samenvatting van de literatuur die daarover voorhanden is.

Net als de catalogi was de expositie zelf een toonbeeld van eenvoud. Er waren geen tekstborden met verklaringen voor het hoe en waarom, maar ruimtes met verschillende kleuren - aangepast aan die van de schilderijen of tentoongestelde voorwerpen - met boven in de lambrisering een enkel woord

om het thema van de ruimte mee aan te duiden, zoals bijvoorbeeld ‘bedrieglijk natuurgertrouw’, ‘helderheid en harmonie’, ‘weelde in beeld’ of ‘elegantie en verfijning’ om er maar een paar te noemen. Daarbij was het in de eerste plaats de bedoeling de chronologische ontwikkeling van ‘realisme’ naar ‘classicisme’, van verfijnd en ruw en weer verfijnd schilderen, zichtbaar te maken. In de traditionele museumopstelling wordt er over het algemeen voor gekozen om werk van een school, een meester of een aantal vergelijkbare meesters bij elkaar te hangen. Tijdens deze tentoonstelling was het echter mogelijk om verschillende aspecten van de genres die achtereenvolgens opbloeden te zien, zodat de diversiteit van de productie binnen zo'n genre duidelijk werd.

In dit ‘gedroomde museum’ streefde het Rijksmuseum ernaar om een zo volledig mogelijk beeld van de zeventiende eeuw te geven, met inbegrip van genres en typen schilderijen, waarvan recent kunsthistorisch onderzoek het belang voor de cultuur van de Gouden Eeuw heeft aangetoond. Om dit ideale overzicht te kunnen benaderen, werden ongeveer honderd objecten te leen gevraagd aan diverse instanties. Die aanvullingen zeggen soms veel over het aankoopbeleid van het Rijksmuseum in de vorige eeuw, dat er - in de woorden van Filedt Kok - naar streefde ondergewaardeerde aspecten van de zeventiende-eeuwse kunst een plaats in het museum te laten krijgen. In veel gevallen is dat ook gelukt; de helft van het tentoongestelde bestond uit eigen schilderijen en voorwerpen. Er blijken echter nog altijd duidelijke hiaten in het bezit van het Rijksmuseum te zijn, die naar verhouding met meer bruiklenen moesten worden aangevuld. Dit gold opmerkelijk genoeg voor de landschappen van Jan van Goyen en aanverwante schilders, voor de zogenoemde italianisanten, het stilleven van na 1650 en de fijnschilderkunst uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw.

Binnenkomend in de eregalerij kreeg men met behulp van zorgvuldig gekozen schilderijen een overzicht van de beeldtradities in de verschillende genres aan het begin van de zeventiende eeuw. Onder de titel ‘Een veelzijdig begin’ werd duidelijk gemaakt dat in Holland aanvankelijk buitenlandse invloeden overheersten, maar dat daaruit al vóór 1620 in het landschap, de genreschilderkunst, het portret en het stilleven een synthese tot stand kwam, die door ons nu nog altijd als typisch Noord-Nederlands wordt ervaren. Door steeds een schilderij uit de eerste jaren van de eeuw te combineren met werken uit circa 1615 en 1625 werden de stilistische ontwikkelingen goed zichtbaar gemaakt. Deze opzet kwam vooral goed naar voren in de eregalerij, maar de rode draad ging vervolgens een beetje verloren in de veelheid aan onderwerpen die in de volgende zalen werden gepresenteerd. Veel musea wijden hun exposities uitsluitend aan schilderijen of andere vormen van beeldende kunst. Het Rijksmuseum kent echter een lange traditie van tentoonstellingen, waarbij verschillende kunsten naast elkaar worden geëxposeerd. Kunstnijverheid is daarbij niet de mindere van de schilderkunst, maar ze wordt beschouwd als een gelijkwaardige artistieke uiting. Door deze verschillende kunstvormen samen te tonen, krijgt men een betere indruk van de luxe voorwerpen, waarmee mensen zich in een bepaalde periode hebben omgeven. Een neveneffect daarvan is, dat men op die manier

de voorwerpen en meubels, die op schilderijen zijn afgebeeld, ook in de werkelijkheid kan bewonderen. Daarna volgt onvermijdelijk de verwondering over het vakmanschap van deze Hollandse schilders, dat hen in staat stelde om met verf allerhande materialen en objecten tevoorschijn te toveren. Op het stilleven van Floris van Dyck meent men de kazen bijna te kunnen ruiken, op een portret door Nicolaes Eliasz Pickenoy is de fragiele kant net zo overtuigend weergegeven als de bruidshandschoenen, die we vervolgens in het echt in een vitrine kunnen bewonderen.

Het ontbreken van tekst en uitleg op de tentoonstelling dwong de bezoeker om dat te doen, wat ook iedere zeventiende-eeuwse burger moet hebben gedaan: kijken, zich verbazen en ontzag hebben voor de kundigheid van deze schilders. Men kan ook genieten zonder zich af te vragen of de interieur- en genrestukken nu wel of niet een goede indruk geven van het binnenhuis van de zeventiende-eeuwse burger, of wat een schilder nu precies met zijn landschap heeft willen uitdrukken. Alles is ondergeschikt aan het genot van het kijken dat we, op een tentoonstelling als deze, even konden delen met de personen voor wie de schilderijen en andere voorwerpen meer dan driehonderd jaar geleden zijn gemaakt.

Drie kilo ongeveer woog de catalogus bij de tentoonstelling *Dageraad van de Gouden Eeuw* die in 1994 in het Rijksmuseum te zien was. Dit irriteerde de meeste lezers overigens minder dan de rommelige huisstijl die het museum jarenlang voor haar publicaties gebruikte. Dit alles behoort nu tot het verleden, want de samenwerking met uitgeverij Waanders leverde voor *De Glorie van de Gouden Eeuw* fraai vormgegeven boekwerken op. In twee kloeke delen krijgen we aan de hand van prachtige reproducties in kleur een rondleiding door de twee tentoonstellingen - schilderijen, beelden en kunstnijverheid en een aparte expositie voor de tekeningen - waarin zo'n driehonderd objecten zijn samengebracht. Wie er zelf niet heeft kunnen heengaan of de tentoonstelling te overweldigend vond om alles goed te bekijken, kan aan de hand van prachtige foto's en een beknopte uitleg in zijn eigen tempo een heerlijke rondwandeling maken langs de glorie van de Gouden Eeuw.

J. Kiers en F. Tissink. *De Glorie van de Gouden Eeuw*. 2dln. samen 522 pagina's. Zwolle Waanders 2000, ISBN 90 400 9433 0 en 90 400 9439 x (geb.) in het Nederlands, Frans, Duits en Engels, samen f 135 (maar in de ongebonden versie de laatste weken van de tentoonstelling al in de aanbieding voor f 80 samen, dus wellicht spoedig in de ramsj!)

‘De milde censuur van het geheugen’

Indische herinneringen

H.J. Boukema (Driebergen)

Behoren egodocumenten als dagboeken, brieven, memoires en dergelijke tot de literatuur of niet? In kringen die zich bezighouden met de Indische letteren is deze vraag een *hot item*. Sterker nog: de vraag wat Indische letteren (of: Indisch-Nederlandse literatuur) eigenlijk is, wat het bereik ervan is, staat de laatste jaren voortdurend ter discussie. Bij voorbeeld op de eenentwintigste mei van het jaar 1999 te Leiden. In het verslag van die discussiemiddag in *Indische Letteren* IV, 2 van juni van dat jaar lezen we dat alle sprekers het er die middag over eens waren dat een voor iedereen en altijd geldende definitie van wat Indisch-Nederlandse literatuur is, niet te geven valt: zo'n definitie hangt af van je onderzoeksvraag. Omdat voor de Leidse literatuurhistoricus Praamstra alleen literair-historische en literair-esthetische vragen tellen, zette hij egodocumenten buitenspel. Geleerden als Jacqueline Bel, Siegfried Huigen, Bert Paasman, Gerard Termorshuizen en Peter van Zonneveld daarentegen sloten, in aansluiting op internationaal onderzoek naar koloniale en postkoloniale letteren, meer sociologisch getint onderzoek (bijvoorbeeld naar beeldvorming) niet uit en wilden egodocumenten bij zo'n onderzoek niet buiten beschouwing laten. Ook in andere kwesties nam Praamstra een uitzonderingspositie in. Zoals al eerder in *NEM* gemeld⁽¹⁾, wil hij de Indisch-Nederlandse letterkunde beperken tot literatuur van Nederlandstalige auteurs uit de koloniale periode (tussen 1800 en 1942) die deel hebben uitgemaakt van de Nederlands-Indische samenleving. Voor die laatste beperking beriep hij zich op Saïd's *Orientalism*, studie die ook zijn tegenstander Siegfried Huigen ter versterking van zijn standpunt naar voren bracht.

Het zal interessant zijn te zien hoe deze discussies zich uitkristalliseren, bijvoorbeeld in een nieuw te schrijven handboek van de Indische letteren. Daarbij zal wat mij betreft dan niet alleen de vraag ‘egodocumenten of niet’ een rol moeten spelen, maar ook de vraag naar de grens tussen egodocument en fictie (volgens Peter van Zonneveld zijn ‘veel romans over Indië (...) in feite als verkapte egodocumenten te beschouwen’⁽²⁾) en naar de betrouwbaarheid van die egodocumenten. Mijn indruk na er weer een zestal te hebben gelezen is, dat die betrouwbaarheid vaak moeilijk is vast te stellen.

Vier van de zes titels zijn herinneringen van bejaarde auteurs: *De schaduw van de klapperboom* van Eugène A.P. de Raadt (die 88 was toen hij zijn boek ging schrijven), *Retour Amoy*, de herinneringen van Anny Tan - genoteerd door Leonard Blussé - vanaf haar 64ste tot ongeveer haar 80ste levensjaar, *Advocaat-soldaat*, de oorlogsherinneringen van J.S. Sinninghe Damsté (ongeveer 80) en *Niet louter kleine toegenegenheden*, de herinneringen van Minarsih Soedarpo (ongeveer 70). Hoe betrouwbaar zijn die herinneringen uit het haast

per definitie onbetrouwbare geheugen? Dat valt eigenlijk alleen vast te stellen door nauwkeurig historisch onderzoek waarbij mededelingen die hier worden gedaan, vergeleken worden met uit andere bronnen bekende feiten. Een andere mogelijkheid is een *a contrario*-redenering. Zo maken in geen van deze vier boeken de auteurs-vertellers zich schuldig aan het alledaags racisme en de alledaagse discriminatie die in de kolonie nu eenmaal bestonden. Die afwezigheid van racisme en discriminatie kan eigenlijk niet kloppen, hier heeft ‘de milde censuur van het geheugen’ blijkbaar zijn werk gedaan en daarom, zo kan men redeneren, zal de rest misschien ook wel niet allemaal juist zijn. Opvallend is immers dat in de herinneringen van de beide niet-Nederlandse auteurs die discriminatie wel voorkomt - maar natuurlijk niet door henzelf begaan. Met een Nederlandse vriendin zou de toen tienjarige Minarsih Soedarpo op een dag meedoen aan een zwemwedstrijd in ‘het enige zwembad dat Fort de Koek rijk was (...) maar de dag voor de wedstrijd las ik op de aankondiging: “Verboden voor honden en inlanders”’ (Soedarpo, p. 38). Schokkend. Maar is het wel juist? Dit verhaal werd immers altijd verteld over een zwembad in Batavia maar Rudy Kousbroek heeft naar ik meen aangetoond dat dat niet klopte (ik kan helaas niet meer zo gauw vinden waar dat staat - ik denk ergens in het *Oostindisch kampsyndroom*). Of zou inderdaad het zwembad van Fort de Kock de authentieke bron zijn van dit verhaal? En is de volgende mededeling van Anny Tan juist: ‘De oorlogsjaren werden voor de Hollandse leraren voor vol geteld, maar voor de Chinese slechts voor de helft’ (Blussé, p. 247)? Dat zou door historici te verifiëren moeten zijn. Aan de door haar ervaren discriminatie door Indonesiërs hoeft men niet te twijfelen: dat was tenslotte de reden dat zij met haar gezin naar China uitweek.

Mogen herinneringen dan per definitie onbetrouwbaar zijn, anders is dat met reacties die heet van de naald zijn vastgelegd in dagboeken en brieven. Zou men misschien denken. Maar dat is natuurlijk niet zo. Alleen al de beslissing om het ene op te schrijven en het andere niet, leidt tot een vertekening van de werkelijkheid. Hetzelfde geldt als de schrijver een bepaald doel voor ogen had met brief of dagboek. Geert Mak bijvoorbeeld, die in *De eeuw van mijn vader* voor de beschrijving van het leven van zijn ouders in Nederlands-Indië gebruikmaakte van de ‘meer dan duizend dichtbeschreven kantjes’ die zijn ouders naar zijn grootouders stuurden, wijst erop (p. 175) dat zijn moeder daarin onbewust een bepaald effect nastreefde: ‘week na week laten zien hoe goed ze het deed, wat een voorbeeldige dochter ze was, hoe ze haar status en haar stand hooghield - en daarbij vertekende ze soms de realiteit’. Mak leidt dit niet af uit het ontbreken van racistische passages in de brieven van zijn moeder want die zijn er wel degelijk. ‘Snap jij nu’, zo schrijft ze bijvoorbeeld, ‘dat de ouders zoo'n huwelijk toestaan. Ik heb nog liever met een rasechte Javaan van doen, dan met iemand van gemengd bloed. Eigenlijk zijn het stakkers’ (p. 140). Maks commentaar: ‘Het is merkwaardig dat niets van deze vroegere opvattingen in de familieverhalen bewaard is gebleven’. Zo merkwaardig lijkt me dat eigenlijk niet want het ‘discours’ (Said) is verschoven en dergelijke opvattingen zijn

tegenwoordig politiek incorrect, taboe. In de brieven van de controleursvrouw Oet Schulte Nordholt ontbreekt dat ‘alledaags racisme’ zoals tekstbezorger Henk Schulte Nordholt het noemt (p. 18) evenmin. Over de baby van een inlands vorst heet het: ‘wel een lief kindje, mooie donkere oogjes, maar natuurlijk erg bruin’ (p. 43). En op 12 april 1947 schrijft ze: ‘De kinderen zitten de hele dag bij mevrouw Pareira, ze spelen daar keukentje en mogen van alles koken. Zij is een Indische, maar een keurig vrouwtje, 'k heb wel wat gezelligheid aan haar’ (p. 238). De waarheidsgetrouwheid van haar mededelingen staat overigens ook niet vast want ook zij kan een verborgen agenda hebben gehad: ze schreef tenslotte aan haar schoonmoeder. Dat neemt niet weg dat dagboeken en brieven als bron voor historisch onderzoek superieur zijn aan (veel) later genoteerde herinneringen, juist omdat de schrijvers van toen niet door onze taboes gehinderd werden en fris van de lever hun voor de huidige lezer soms politiek-incorrecte maar de tijdgeest weerspiegelende opvattingen ventileerden.

Herinneringen

Dat egodocumenten misschien niet voor de volle honderd procent de werkelijkheid weergeven, hoeft natuurlijk niet te betekenen dat ze niet lezenswaard zouden zijn. *Retour Amoy* vond ik in dat opzicht het meest verrassend. De sinoloog Blussé verhaalt in zijn inleiding hoe hij in 1980 op studiebezoek in China in contact kwam met de bejaarde Chinese Anny Tan. Zij was in 1917 in Nederlands-Indië geboren en in 1957 met haar gezin naar China ‘geremigreerd’, naar Xiamen, het vroegere Amoy, waarvandaan haar grootouders ooit naar Indië waren vertrokken. *Een vrouwenleven in Indonesië, Nederland en China* luidt de ondertitel van Blussés boek, maar aan de periode in China is slechts één van de vijftien hoofdstukken gewijd. Het gaat vooral over Anny Tans leven in de Chinese gemeenschap op Java en tijdens haar studie wiskunde aan de universiteit van Utrecht in de jaren dertig. De schrijver noemt het boek zowel een biografie als een autobiografie, ‘maar het is eveneens een tijdsbeeld van de twintigste eeuw zoals beleefd door een Aziatische vrouw (...): deze collage van herinneringen (pretendeert) een beeld te geven van het tijdperk van politieke veranderingen in Azië waarvan een markante vrouw getuige is geweest als kind, als studente, als moeder en ten slotte als bespiegelende grootmoeder’ (p. 15). De vorm waarin Blussé zijn verhaal heeft gegoten is die van de autobiografie met Anny Tan als vertellend ik. Het boek berust op een groot aantal op cassette recorder vastgelegde gesprekken en correspondentie met de hoofdpersoon, als ik het goed begrepen heb verspreid over een periode van bijna twintig jaar. Het geeft een uniek inkijkje in het leven van de Chinese gemeenschap in de kolonie en een onvergetelijk portret van een buitengewone vrouw - met een al even buitengewoon geheugen. Het boek is voorzien van foto's, een kaartje, een familiestamboom, een glossarium en een personen- en een plaatsnamenregister.

Bijzonder zijn ook de herinneringen van Minarsih Soedarpo aan de periode 1924-1952, onder de titel *Niet louter kleine toegenegenheden* bij het KITLV

gepubliceerd - alleen al omdat er nu eenmaal weinig egodocumenten van Indonesische auteurs in het Nederlands zijn verschenen. De uitgave berust zowel op het Engelstalige origineel als op de Indonesische vertaling en werd vervolgens 'hier en daar' bewerkt door Harry A. Poeze; de vertaling werd door Minarsih Soedarpo zelf nagekeken. Deze regentendochter bezocht vanaf 1937 de HBS in Batavia en raakte later betrokken bij de onafhankelijkheidsbeweging. Als echtgenote van de diplomaat Soedarpo verbleef ze vanaf 1948 enige jaren in de Verenigde Staten. Het zijn op zichzelf boeiende persoonlijke en politieke notities die mij helaas vaak te weinig gedetailleerd zijn. Zo meldt de auteur dat ze de journaliste Martha Gellhorn heeft 'ontmoet' (p. 81). Punt. Wat is de waarde van zo'n mededeling? En van Jacques de Kadt wordt meegedeeld dat het weekblad *Het inzicht* een artikel van hem weigerde omdat het 'niet voor publicatie geschikt was' (p. 67). Maar waarom dat zo was, komen we niet te weten. Het is jammer dat Minarsih Soedarpo ervoor heeft gekozen deze notities te schrijven op basis van haar dagboeken en brieven in plaats van die integraal uit te geven. Het boekje is geïllustreerd, maar bevat geen registers.

J.S. Sinninghe Damsté (1902-1995) vertelt in zijn 'zeer persoonlijk relaas' *Advocaat-soldaat* alleen 'wat ik mij herinner "als de dag van gisteren"' (p. 7) vrijwel zonder gebruik te maken van aantekeningen want die had hij bijna niet. In zijn inleiding stelt de auteur dat hij de feiten geeft 'zoals ik die toen meende te kennen, de gedachten, meningen, oordelen en gevoelens van toen' (p. 7). Sinninghe Damsté lijkt me een scherp waarnemer en een volstrekt integer mens maar enige garantie dat het is geweest zoals hij zich herinnert, hebben we natuurlijk niet. Hij vertelt, in eerste instantie voor zijn kinderen en kleinkinderen, over zijn leven als advocaat en reservist in het vooroorlogse Surabaya, als krijgsgevangene in de Japanse kampen, als werker aan de Pakan Baroe-spoorweg in Sumatra en na de oorlog als aanklager bij het Internationaal Militair Gerechtshof voor het Verre Oosten in Tokyo. De ondertitel van het boek is *Oorlogsherinneringen* en dat zijn het ook. Want over zijn jeugd vertelt Sinninghe Damsté alleen maar wat hij zich herinnert van de Eerste Wereldoorlog en ook voorts is alles wat niet met oorlog te maken heeft, inclusief voor- en naspel daarvan weggelaten: over zijn eerste vijf jaar in Indië bij voorbeeld en het overlijden van zijn eerste vrouw vertelt hij niets en over zijn naoorlogse loopbaan bij de Binnenlandse Veiligheidsdienst evenmin. Het kampleven beschrijft de auteur zakelijk en nuchter en zijn gevoelens daarover deelt hij doorgaans in understatement mee - we moeten het in dat opzicht doen met zinnetje als 'het is een rot half jaar geworden' (p. 136). Na de oorlog schrijft hij dan ook: 'Als ik mijn brief overlees, valt me op dat wat ik geschreven heb niet dramatisch of klagerig is. Ik heb mijn evenwicht niet verloren' (p. 181). Dat lijkt me ook. Als je dan toch in een kamp moet zitten, dan graag met iemand als Sinninghe Damsté die nuchter meedeelt: 'als je slaapt weet je niet dat je gevangen zit, dat komt er dus op neer dat je een kwart à een derde van de tijd je niet als krijgsgevangene voelt' (p. 84). Af en toe valt er zelfs nog wel wat te lachen. Een van de vertalers bij het gerechtshof stelde zich aan Sinninghe Damsté voor als 'Asakura, hoogleraar in

de Nederlandse taal- en letterkunde aan de keizerlijke universiteit van Tokyo'. Hij bleek verschillende boeken uit het Nederlands vertaald te hebben, onder andere Heyermans' toneelstuk *Beschuit met muisjes*. Dit stuk was in Japan een doorslaand succes geworden 'wegens de gierigheid en hebberigheid van die Hollanders' (p. 224). Het boek is pas na de dood van de auteur uitgegeven, bevat foto's, facsimile's en tekeningen, maar geen kaartjes. Ook registers ontbreken, waardoor het boek als historische bron een stuk minder toegankelijk wordt: want aan de buitenkant kun je nu eenmaal niet zien dat Laurens van der Post, Hugo Pos en generaal Spoor erin voorkomen.

Ik kan me vergissen, maar Eugène A.P. de Raadt (geb. 1911) lijkt me blijkens zijn herinneringen, bijeengebracht in *De schaduw van de klapperboom*, een nogal zelfingenomen en betweterige kletskaus. Hij heeft opgeschreven wat hij onthouden heeft over zijn leven tussen 1916 en 1950 en de betekenis daarvan ligt, zo meent hij, vooral in de 'evoluerende interpretaties, gedachten en verlangens van een gewoon mens' (p. 9). Dat zijn dan zeker opmerkingen als: 'Naar mijn overtuiging heeft de beschaving (de politieke, de sociale) nooit meer het peil bereikt van het Romeinse Rijk' (p. 438). Zoals gezegd gaat De Raadt vooral op zijn geheugen af. In het kamp heeft hij wel aantekeningen gemaakt maar die waren uitsluitend gewijd aan flora en fauna, vooral aan vogels. Had hij zich in zijn boek nu maar beperkt tot het zo nauwkeurig mogelijk opschrijven ook van zijn andere waarnemingen dan was het interessanter en minder irritant geworden dan nu het geval is. Want wat moeten we aan met onbeargumenteerde kwalificaties als 'een van de dwazen van de Stuwgroep' (Van Mook) (p. 429)? Over een ontmoeting met Friedericy in Singapore komen we niet meer te weten dan: 'wij hebben prettig gepraat' (p. 394). Enzovoort. Het bevat een enkele foto, van de auteur uiteraard, maar geen registers.

Brieven

Het dagelijks leven in Indië 1937-1947 vond ik, om het eens ouderwets te zeggen, een enig boek. In deze brieven aan haar schoonmoeder schrijft de vrouw van de aanvankelijk aspirant-controleur en veel later hoogleraar in de culturele antropologie Herman Schulte Nordholt over haar leven als jonge Veluwse vrouw op Soembawa, Flores en Timor. Dat Veluwse betekent in dit geval ook gereformeerd want o, o wat werd er op deze eenzame posten verlangd naar 'onze eigen mensen', want met andersdenkenden kon je toch eigenlijk niet echt praten. Het zijn huiselijke brieven met veel aandacht voor voeding, kleding, de kinderen en het, bij ontstentenis van kerkdiensten, lezen van preken op zondagmorgen. Als de assistent-resident op bezoek komt moet die natuurlijk dineren bij zijn ondergeschikte, om half negen. 't Menu was: croquet (van kip), tomatensoep, doperwtjes en worteltjes, aardappels en eend, vruchten toe. Koffie dronk hij 's avonds nooit dus hiermee was "het diner" afgelopen' (p. 50). Die behoefte aan Europees eten ging zelfs zover dat de schrijfster haar echtgenoot op zijn tournee soms blikjes erwtensoep meegaf

(p. 43). Het is een eigenaardig trekje, die hang naar Europees eten bij Indische ambtenarengesinnen in de jaren '30, dat me al eerder opgevallen was, onder andere in de memoires van het echtpaar Wertheim⁽⁵⁾. Werd Indonesisch en Chinees eten in die tijd als minderwaardig beschouwd, vond men het niet lekker of getuigt die behoefte alleen maar van heimwee naar het moederland? Het mooie van de brieven is dat je ziet hoe de schrijfster zich, ook in culinair opzicht, ontwikkelt: daartoe zal ook het leven in de Japanse kampen hebben bijgedragen. In een paar lange brieven van na die kamptijd geeft ze een helder beeld van dat leven. Een zoon van de auteur, de historicus Henk Schulte Nordholt, heeft de brieven uitgegeven en van een inleiding voorzien. Daarin heeft hij het over 150 brieven, maar ik tel er maar 137. De bezorger heeft hier en daar stukjes uit de brieven weggelaten en zelfs wel eens een zin herschreven of de volgorde van zinnen veranderd. Een historicus zou beter moeten weten. Het boek is voorzien van foto's en kaartjes, van een bibliografie en een ver-klarende woordenlijst.

Heel bijzonder vond ik *De reis van Harm Kamerlingh Onnes. Brieven uit de Oost 1922-1923*. Het is het enige boek uit deze reeks dat ook in literair opzicht iets voorstelt, want de brieven zijn heel beeldend geschreven met oog voor het saillante detail. Ze zijn bovendien prachtig geïllustreerd met pentekeningetjes, aquarellen en foto's van de jonge kunstschilder-schrijver zelf. Harm Kamerlingh Onnes, oomzegger van de Nobelprijswinnaar, was 29 toen hij door zijn oom Dolf, een in Medan woonachtige zakenman, werd uitgenodigd voor een reis naar de Oost. Vanuit Genua vertrok het tweetal met 'De Vondel' via het Suezkanaal en Colombo naar Medan. Daarna ging het via Penang en Singapore naar China (o.a. Amoy) en Japan. In levendige brieven aan zijn ouders doet de auteur verslag van zijn dagelijkse belevenissen en waarnemingen, bijna als in een dagboek en ook met eigenaardigheden daarvan als het weglaten van het subject, van het voegwoord 'dat' en van 'er'. Hij vertelt over zijn schilderen, tekenen en schrijven, over muziek die hij hoort, over zijn uitstapjes, zijn bezoeken aan plantages en bioscopen. 'Zoo grappig niets dan inlanders om je heen te zien. Alles op bloote voeten in de modder ('t heeft hier vannacht erg geregend). Riksja's glijden voorbij, je hoort alleen 't zachte patsen van de blootsvoetse chinees met z'n strooien vlechthoed', schrijft hij op 9 januari 1923 uit Medan (p. 64). En na een uitstapje naar het Toba-meer: 'De bergen hebben wollen mutsen op, wit, tegen een grijze lucht' (p. 105). Soms noteert hij zelfs (in notenschrift) een melodie die hij gehoord heeft zoals een 'zeurderig' krontjongliedje (p. 73) waarin ik Terang bulan meen te herkennen. Enfin, een prachtig boek. Hoewel de bezorger zich veel moeite heeft gegeven van alles en nog wat na te trekken - tot filmadvertenties in de Sumatra Post aan toe - is er af en toe toch wat misgegaan: 'liplap' betekent niet 'aangeschoten', *ajer djeruk* is geen sinaasappelsap (in de bewuste brief staat terecht 'kwast') en zo meer. De brieven zijn voorzien van inleiding, commentaar, verantwoording, stamboom van de briefschrijver en registers.

Fictie of faction

Als er nu één roman is die als ‘verkapte egodocument’ is te beschouwen dan is dat *Max Havelaar* wel en over de waarheidsgetrouwheid van Multatuli's verhaal gaat de discussie tot vandaag aan de dag voort⁽⁴⁾. Van die roman is nu in de reeks Klassieken van de Nederlandse Letterkunde een nieuwe uitgave verschenen, bezorgd door Annemarie Kets-Vree, gebaseerd op haar historisch-kritische editie uit 1992. Het is een leeseditie die bedoeld is voor ‘een algemeen cultureel geïnteresseerd publiek’, onder anderen studenten. Basistekst is ook hier de laatste, tijdens het leven van de auteur verschenen druk van 1881, inclusief Multatuli's ‘Aanteekeningen en ophelderingen’ bij de roman. Na een heldere inleiding over het ontstaan en de aard van het boek, de historische achtergrond en de relatie tussen fictie en feiten volgen een verantwoording van de uitgave, een korte literatuuropgave, de tekst (onderaan de pagina's voorzien van korte noten), met als bijlagen een chronologisch overzicht van feiten uit het leven van Douwes Dekker voorzover van belang voor de roman, een lijst met de belangrijkste personages/personen in de roman en twee landkaarten, een van de Indische Archipel en een van Java (de geografische namen op die laatste kaart kon ik alleen met een vergrootglas ontcijferen). De uitgave bevat ook nog enkele illustraties en facsimilés. Het boek is door Prometheus/Bert Bakker fraai uitgegeven met een mooie bladspiegel en een fraaie letter. Wie niet in allerlei historische en tekstkritische finesses geïnteresseerd is maar gewoon het boek wil lezen in een betrouwbare editie hoeft niet verder te zoeken. Aanbevolen.

Echte fictie is er ook nog - al is zelfs de ‘historische beeldroman’ *Rampokan: Java* gebaseerd op historisch onderzoek, zegt schrijver-tekenaar Peter van Dongen. Deze Hergé-adept heeft zeven jaar aan dit beeldverhaal gewerkt. Het is het verhaal van Johan Knevel, zoon van een Indisch bestuursambtenaar, die in 1946 als oorlogsvrijwilliger terugkeert naar zijn moederland, op zoek naar zijn baboe uit *tempo dulu*. Het verhaal spoort met hedendaagse opvattingen over het Nederlandse optreden in die oorlog: martelingen en andere oorlogsmisdaden, hoererij, diefstal en handel met de vijand, persoonlijke afrekeningen. Het verhaal lijkt mij iets te gecompliceerd voor argeloze striplezers maar misschien onderschat ik hun geverseerdheid in het consumeren van dit genre. De tekeningen vond ik in ieder geval prachtig en dat gold ook de vormgeving als geheel: *Rampokan: Java* werd niet voor niets gekozen als een van de vijftig best verzorgde boeken van 1999. Deel 2, *Rampokan: Celebes*, stond gepland voor eind 2000, maar de auteur heeft al aangekondigd dat hij dat ‘bij lange na’ niet haalt.

Geschiedenis

Hoe historisch juist egodocumenten zijn en hoe de werkelijkheid die ten grondslag ligt aan ‘echte’ literatuur uit een al of niet ver verleden eruitzagt, valt alleen te bepalen met behulp van historisch onderzoek. In zijn proefschrift *Dirksland*

tussen de doerians. Een biografie van Willem Walraven heeft Frank Okker de resultaten van dergelijk onderzoek vastgelegd. Hij heeft ‘de gegevens uit Walravens brieven en artikelen steeds zorgvuldig vergeleken met de informatie uit andere bronnen’ (p. 218) en kunnen constateren dat Walraven (1887-1943) over ‘een uitzonderlijk goed geheugen’ beschikte. We weten nu dus dat Walravens brieven, pas in 1966 voor het eerst uitgegeven, historisch betrouwbaar zijn. Goed om te weten, maar voor de rest verandert deze biografie weinig aan het beeld van de auteur dat uit zijn brieven naar voren komt: dat van een door het lot gemangeld mens vol rancune tegen het benepen Dirksland van zijn jeugd en vol afkeer van de koloniale samenleving waaruit hij niet kon ontsnappen. En dat van een begenadigd epistolair talent natuurlijk. Voor die laatste kant van Walraven heeft Okker weinig woorden over - terwijl Walravens werk (vooral zijn brieven) toch wel de *raison d'être* van dit proefschrift geweest moet zijn. Wel is er veel aandacht voor de verschillende milieus waarin Walraven verkeerde: het kleinburgerlijke van het negentiende-eeuwse Dirksland, het Rotterdamse uitgaansleven aan het begin van de twintigste eeuw (Speenhoff) en de Nederlands-Indische samenleving van vóór de Japanse inval. Of die kennis voor het savoueren van Walravens prachtige brieven nu wel zo nodig is vraag ik me af, maar kwaad kan het natuurlijk ook weer niet.

Voor het goed kunnen plaatsen van Indisch-Nederlandse literatuur in het algemeen is gedegen historische kennis over de gewezen kolonie natuurlijk wel degelijk van belang. J.J.P. de Jong heeft de resultaten van ook recent onderzoek naar Nederlands koloniaal verleden in de Oost bijeengebracht in het omvangrijke overzichtswerk *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Het boek is bedoeld voor een breed publiek en stelt in goed leesbaar Nederlands vooral drie thema's centraal: de handel van de multinational VOC (die vooral inter-Aziatisch was), de politiek en ‘de lotgevallen van de gemengde Indische cultuur’. De term waaier is van de historicus Gaastra en heeft betrekking op de handelsstromen die vanuit Batavia uitwaaierden over Azië. Hebben de *faits et gestes* van de Nederlanders in het tegenwoordige Indonesië alleen maar ‘krassen op een rots’ nagelaten zoals Hella Haasse meende? De Jong denkt er anders over: ‘Indonesië als een staatkundige en economische eenheid is van origine vooral een Nederlandse creatie’ (p. 608). Zijn werk is een toonbeeld van de door hem bepleite onbevooroordeelde geschiedschrijving, vrij van het moralisme waardoor deze in Nederland - anders dan in Indonesië - naar zijn idee wordt gekenmerkt. Ik beperk me hier tot een overzicht van de grotendeels chronologisch gerangschikte inhoud. Deel I beschrijft de periode van de VOC, ook buiten het tegenwoordige Indonesië, terwijl deel II vooral over Java gaat van ongeveer 1800 tot 1870. Deel III behandelt de kolonie - nu wel degelijk Nederlands-Indië - in de imperialistische periode en de veranderingen daarna als gevolg van de ethische politiek, van 1870 tot ongeveer 1914, terwijl in deel IV de moderne kolonie aan de orde komt. De ontknoping volgt in deel V waarin de periode 1942 tot 1950 wordt beschreven. Het boek bevat een paar fotokaternen, kaartjes, lijst van afkortingen, glossarium

en registers. Voorts is bij elk hoofdstuk een notenapparaat en een analytische bibliografie opgenomen maar een alfabetische bibliografie voor het hele werk ontbreekt. Dat is jammer want hoe moet de lezer nu de in de noten genoemde titels vinden als die niet in die analytische bibliografieën zijn opgenomen? Zo wordt in een noot bij hoofdstuk 31 verwezen naar Bouwer, p. 375 maar Bouwer ontbreekt in de analytische bibliografie bij dat hoofdstuk. Voor het overige niets dan lof voor deze monumentale studie. Voor een beter begrip van de Indisch-Nederlandse letter-kunde, zij het fictie of egodocument, al dan niet resultaat van ‘de milde censuur van het geheugen’ zoals Geert Mak het noemde⁽⁵⁾ is de in dit boek opgeslagen kennis meer dan welkom.

Bibliografie

- Blussé, Leonard (2000). *Retour Amoy. Anny Tan - Een vrouwenleven in Indonesië, Nederland en China*. Amsterdam: Balans. 368 blz., f39,50. ISBN 90 5018 522 3
- Boukema, H.J. (1999). ‘Het weer in de spiegel. Van egodocument naar geschiedverhaal’. In: *Neerlandica extra Muros XXXVII*, 1 (februari 1999) p. 2 e.v.
- Buiskool, Dirk A. (ed.) (1999). *De reis van Harm Kamerlingh Onnes. Brieven uit de Oost 1922-1923*. Hilversum: Verloren. 288 blz., ingen., geïll., f49,-. ISBN 90 6550 053 7
- Dongen, Peter van (1998). *Rampokan: Java*. Amsterdam: De Harmonie. Ingen., f35,-. ISBN 90 7322 157 9
- Indische Letteren XIV*, 2 (juni 1999)
- Jong, J.J.P. de (1998). *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag: Sdu, 736 blz., geb., geïll., f79,90. ISBN 90 12 08643 4
- Multatuli (1998). *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* (Ed. Annemarie Kets-Vree). Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker. 424 blz., geb., geïll., f75,-. ISBN 90 351 1955 x
- Mak, Geert (1999). *De eeuw van mijn vader*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Okker, Frank (2000). *Dirksland tussen de doerians. Een biografie van Willem Walraven*. Amsterdam: Bas Lubberhuizen. 272 blz., ingen., geïll., f49,90. ISBN 90 76314 438.

- Raadt, Eugène A.P. (1999). *De schaduw van de klapperboom*. Bergen: Bonneville. 528 blz., ingen., geïll., f 49,90. ISBN 90 73304 63 6
- Schulte Nordholt, Henk (ed.) (1999). *Het dagelijks leven in Indië 1937-1947. Brieven van O. Schulte Nordholt-Zielhuis*. Zutphen: Walburg Pers. 256 blz., ingen., geïll., f 34,50. ISBN 90 5730 058 3
- Sinninghe Damsté, J.S. (1999). *Advocaat-soldaat. Oorlogsherinneringen*. Amsterdam: Van Soeren & Co. 255 blz., ingen., geïll., f 46,-. ISBN 90 6881 077 4
- Soedarpo, Minarsih (1998). *Niet louter kleine toegenegenheden. Herinneringen van een Indonesische vrouw 1924-1952*. Leiden: KITLV Uitgeverij. 101 blz., ingen., geïll., f 19,-. ISBN 90 6718 150 1
- Walraven, Willem (1966). *Brieven. Aan familie en vrienden 1919-1941*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Wertheim, Wim en Hetty Wertheim-Gijse Weenink (1991). *Vier wendingen in ons bestaan. Indië verloren - Indonesië geboren*. Breda: De Geus.

Eindnoten:

- (1) *NEM*, XXXVII, 1 van februari 1999, p. 2
- (2) *Indische Letteren* XIV, 2, p. 84
- (3) In *Vier wendingen in ons bestaan* (p. 105) schrijft Hetty Wertheim-Gijse Weenink bij voorbeeld dat ze haar man wel eens 'bussen hutspot met vlees of roode kool met rolpens' meegaf op tournee.
- (4) Zie bij voorbeeld Tom Phijffer, *Het gelijk van Multatuli; het handelen van Eduard Douwes Dekker in rechtshistorisch perspectief*. Amsterdam 2000
- (5) Mak, p. 168

Besprekingen en aankondigingen

Riet Schenkeveld-van der Dussen en Annelies de Jeu (red.), *Gedichten van Anna Roemersdochter Visscher*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 1999, 144 pp. f 29,50 ISBN 90 5356 4136

Een van de weinige minpunten van het overigens prachtige *Met en zonder lauwerkrans* (1997) waarin zo'n 150 Nederlandstalige schrijfsters uit de periode 1550 tot 1850 geprofileerd worden, is dat iedere schrijfster maar zo kort aan bod komt. Aan dat bezwaar wordt tegemoetgekomen door de recent opgezette Amazone-reeks, met dezelfde redactie als de *Lauwerkrans*, waarin schrijfsters uit het verleden de aandacht krijgen die hun toekomt. Voor auteurs van wie weinig is overgeleverd zal dat misschien een welkom 'verzameld werk' worden, voor degenen die veel geschreven hebben, zal een nieuwe waardering ingeleid worden door een bloemlezing.

Dit laatste is het geval met de bundel die deze reeks opent: een bloemlezing uit de gedichten van Anna Roemersdochter Visscher (1583-1651). Een veelbelovend begin, want de bloemlezing toont aan dat het de moeite waard is, schrijfsters die men meent te kennen, vanuit een nieuw perspectief te benaderen. Voor Anna Roemersdochter geldt, dat haar naam bekender is in verband met de grote mannelijke schrijvers met wie ze contacten onderhield dan dat ze als persoon zelf of door haar eigen werk als belangrijke schrijfster gezien wordt. Deze bundel volgt wel deels het patroon van de 'belangrijke mannelijke vrienden' (er zijn hoofdstukjes over Hooft, Heinsius, Cats, Huygens, Vondel, en andere 'Leidse vrienden'), maar steeds vormt de schrijfster Anna het middelpunt: haar leven, haar gedachten, haar bijdrage aan de Nederlandse literatuur. Daardoor ontstaat een beeld van een auteur die in haar tijd niet alleen werd gewaardeerd om haar wijsheid (dat schijnt evenzeer een negentiende-eeuwse als een eigentijdse schatting te zijn), maar meer nog om haar kritisch vermogen en geestigheid. Telkens weer laten haar gedichten zien dat ze poëtische pretenties, van zichzelf maar daardoor ook van anderen, door zelfspot, ironie en parodie afwijst. In een bruiloftsgedicht ter ere van Daniël Heinsius en Ermgaert Rutgers, een gedicht waarin ze de anders zo voor heilig gehouden Helicon in een soort huishouden van Jan Steen verandert, laat ze zichzelf door de muzen verjagen maar spot gelijk met de geleerde pretenties van het dichterschap uit haar tijd: 'en hoe versmadig zij mij gingen toen verjagen,/ ja, gooiden naar mijn hoofd luit, fluit, bandoor en dat/ Calliope uit spijt mij hoosde dapper nat/ uit Pegasus' fontein.' 'Een stukje cabaret', oordelen de uitgevers. Zij zien deze zelfspot als het unieke kenmerk van deze dichteres, een wapen dat ze gebruikte 'om zich de kritiek van het lijf te houden waaraan haar achterstandspositie als dichtende vrouw zonder adequate opleiding haar zou kunnen blootstellen.'

Want we moeten niet vergeten - en dat is ook de opzet van de Amazonereeks - dat Anna Roemersdochter Visscher een dochter van haar tijd is. In die tijd was een schrijvende vrouw een unicum, iemand om óf bovenmatig te bewonderen óf als onvrouwelijk terzijde te schuiven. Ze heeft bij voorbeeld nooit

zelfstandig haar werk uitgegeven: alleen de bewerking van werk van een ander, of haar gedichten in de bundels van anderen, zijn tijdens haar leven verschenen. Toch laat deze bloemlezing duidelijk zien, dat haar werk aan alle maatstaven van het dichterschap van haar tijd voldoet en zelfs door geestigheid en humor, werk van haar mannelijke collega's in leesbaarheid overtreft.

Hermina Joldersma (Calgary)

Sugeng Riyanto e.a. (red.) (1999), *Bahasa Belanda sebagai Bahasa Sumber: Bidang Sejarah. Tingkat Lanjutan. Buku Pegangan Mahasiswa. Jakarta: Erasmus Taalcentrum.*

Deze proefuitgave is het tweede deel van een cursus die bedoeld is om Indonesische studenten geschiedenis, archeologie en archivariaat Nederlandse teksten op hun vakgebied te leren lezen en vertalen; het eerste deel verscheen in 1997. Dit tweede deel bevat leerstof voor vier semesters. De teksten in dit studentenleerboek (want daar hebben we het hier over) zijn in vier hoofdstukken bijeengezet: enigszins vereenvoudigde stukken ontleend aan Van Goors *De Nederlandse koloniën* van 1994, twee hoofdstukken met originele teksten die wat ouder en wat moeilijker zijn (b.v. een fragment uit Sjahrirs *Indonesische overpeinzingen*, iets uit Stapels *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, uit de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* enzovoort), en ten slotte originelen uit de 17de tot de 19de eeuw. Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een inleiding waarin gewezen wordt op grammaticale, spellings- en andere eigenaardigheden van teksten uit de betreffende periode. In de inleiding op hoofdstuk vier komt ook de paleografie aan de orde omdat de teksten uit dat hoofdstuk facsimilés zijn van oude drukken en archiefstukken. De hoofdstukken bevatten elk zes teksten die opklimmen in moeilijkheidsgraad. Instructie bij de oefeningen in hoofdstuk 1 wordt gegeven in het Indonesisch, bij de andere hoofdstukken in het Nederlands. Een woordenlijst sluit het boek af.

Iedere tekst wordt gevolgd door een aantal oefeningen. Eerst leest de docent de tekst twee keer voor terwijl de studenten proberen mee te lezen. Vervolgens moet (in het eerste hoofdstuk) van woorden als 'factorijen' en 'opgedragen' de grondvorm worden opgeschreven en van andere de betekenis in het woordenboek worden opgezocht en genoteerd. Dan volgen vragen naar de zinsstructuur (inversie; hoofd- en bijzin e.d.) en naar verwijzwoorden, naar het tekstbegrip, en opdrachten voor een samenvatting en een vertaling. Ten slotte een rijtje woorden en collocaties die uit het hoofd geleerd moeten worden. In hoofdstuk 4 moeten de studenten ook nog stukjes tekst transcriberen.

De praktijk zal moeten uitwijzen of het leerboek aan zijn doel beantwoordt of dat het hier of daar moet worden bijgesteld - vandaar blijkbaar dat de samenstellers het een proefuitgave hebben genoemd. Mij lijkt het een uitgekende methode die elders als model zou kunnen dienen bij het ontwikkelen van lesmateriaal voor (kunst)historici die Nederlands willen leren lezen. Een grote sprong voorwaarts!

H.J. Boukema (Driebergen)

Lekker jezelf

Iedere extramuraal kent de dubbele twijfel: Je werkt in dat buitenland maar hoor je er helemaal bij? Je bent welkom in Nederland maar hoor je er helemaal bij? Vol besef van mijn dubieuze identiteit ging ik naar de koninginnedag-ontvangst voor de Nederlanders in Parijs, de enige categorie waar ik helemaal bijhoorde.

De felicitaties van de ambassadeur aan de majesteit zouden Huis ten Bosch niet halen; ze vielen ter plekke in het grint waar voetenknarsende en dóórconverserende vaderlanders ze op hun gemak fijnmaalden. Het *Wilhelmus* werd ingezet toen de marinierskapel-op-cd-rom bij de derde maat was en deze afstand werd de volle zestien regels zorgvuldig bewaard. Zij die de zesde strofe niet kenden zongen royaal twee maal de eerste. Nog even en die zesde strofe zou als een misverstand worden opgevat. Men zong dan het volkslied gewoon twee keer, tenzij er voor die tijd een ambassadeur het in zijn hoofd zou halen briefjes uit te delen met de tekst, of oranje t-shirtjes met acht regels op de rug.

Na het slordig krachtig ‘Leve de koningin’ over bordes, tuin en de aangrenzende kwartieren van de Franse republiek, begonnen de reünietjes. De Versailles-tuin achter de ambtswoning van de ambassadeur, zeer fraai ‘hôtel’ uit de zeventiende eeuw, leek aangelegd voor eeuwen. Het soepele spel van ontmoetingen zou hier eigentijdse vorm kunnen krijgen als de spelers zich aan de grondregel van het spel hielden: streven naar uiterste elegantie met het oog op de ander. Maar verfijning werd platgetrapt tot ‘lekker jezelf zijn’. De Leidenaren groepeerden zich in de salon onder de Hollandse meesters aan de muur en sloten de kring hermetisch in keurig grijs; Amsterdammers zochten vonken van gedoofd vuur en zouden straks over Den Uyl beginnen; het bedrijfsleven oude stijl, een blok overgewicht gevangen in walm van haring en rook, dromde rond de jenever en moest als onbenaderbaar worden afgeschreven. Aan het geel krijtstreepje van de vers gearriveerde diplomatie zag je dat de blazer veel lekkerder zat. Die jongens - geen vrouw te bekennen - waren de ontvangst begonnen in hun rol van medegastheer maar een kwartier na het volkslied hadden zijn hun sociëteitsgedrag hervonden: ze vergaten dat men in Frankrijk niet drinkt zonder te eten, ook niet op zijn eigen ambassade, en waren even helemaal kwijt hoe je met niet-studenten omging. Ik vroeg een van hen welke van de nieuwere opleidingen als bestuurskunde of Europese studies de beste basis vormden voor een post in de diplomatieke dienst. De vlerk keek - ongetwijfeld naar eigen denken discretelijk - zijn overbuurman aan, schepte adem en zei: ‘Ik zal u de procedure uitleggen.’

Tulpen, weliswaar ieder jaar uit Lisse aangevoerd en nieuw geplant, maar altijd tulpen. En in de tussentijd hadden al die clubjes hun wekelijkse lunches, floreerde het Nederlands café en keek men uit naar een nieuw nummer van het tijdschrift *Onder Ons*. Was hier nog iets tegen te doen? Voor volgend jaar een bandje dat op ongezette tijden salon en tuin zou doen trillen?

‘Nu [...]
wordt het tijd dat wij iets laten horen,
een stem dwars door het puinstof heen [...]
Een stem, die door alle huizen zingt
het water doet overkoken en
de stoppen der berusting doet doorslaan [...]

Zo'n stem; eerder rusten wij niet.

Ik verliet de ontvangst voortijdig. In groepen verloren mensen altijd van hun waarde, zei mijn proximus HBC berustend. In de rue de Grenelle dronk ik koffie in een café dat zelfs van buiten stonk; er werden lottobriefjes verkocht, sigaretten en aanstekers, en ik hoorde er helemaal bij.

Als dat spiekbriefje met het Wilhelmus er komt, zorg ik voor Campert in rood op de ommezijde. Zo'n stem, een geleende stem, begin van identiteit.

Hanna Stouten

[Neerlandica extra Muros - mei 2001]

De ANS in het buitenland: over anderstalige inbreng in de ANS *Emmeken van der Heijden (Bonn)*

1. Inleiding

De extramurale neerlandistiek vormt een van de doelgroepen van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS; Haeseryn e.a. 1997). Nu de tweede druk van de ANS al een tijdje op de markt is, is de vraag dan ook zinvol of de ANS de informatie levert die relevant is voor de extramurale gebruiker en omgekeerd of de extramurale neerlandistiek misschien een bijdrage zou kunnen leveren aan de verbetering van de ANS. Beide vragen staan centraal in dit artikel. Voor een beantwoording daarvan zal eerst worden stilgestaan bij de vraag waarin de extramurale neerlandistiek zich van de intramurale onderscheidt. Vervolgens zal aan de hand van een contrastief onderzoek Duits-Nederlands een mogelijke analyse worden gegeven van enkele werkwoorden in het Nederlands die geen passivering toelaten. In de daarop volgende paragraaf zal ik uiteenzetten hoe deze contrastieve analyse kan worden gebruikt ter verbetering van de informatie die de ANS over dit onderwerp geeft. Het geheel zal resulteren in de formulering van een mogelijk vervolgproject waarin mijns inziens de ANS-werkzaamheden zouden kunnen worden voortgezet en dat nauw aansluit bij de contrastieve grammaticale projecten die door de nieuwe ANS in gang zijn gezet.

2. Contrastiviteit

In de ANS (1997: 8) wordt het verschil tussen de intramurale en extramurale gebruikers van de ANS in verband gebracht met dat tussen theoretisch en praktisch gerichte taalkundigen. Salverda (1998) neemt in zijn bespreking van de dubbelfunctie van de ANS dat verschil als typering van de intramurale en extramurale linguïstiek over. De laatste zou zich vooral met de problematiek van taalverwerving, taalonderwijs en taalcontact bezighouden, terwijl de intramurale taalkundigen het Nederlands voornamelijk beschouwen in relatie tot taal en taalvermogen in het algemeen. Behalve dat dit onderscheid ten onrechte suggereert dat achter de praktische taalkunde geen theorie schuilgaat, is deze karakterisering ook niet van toepassing op de gebruikers van de ANS. Tot de intramurale gebruikers behoren immers niet alleen de taalwetenschappers. De ANS is in de eerste plaats geschreven als praktische handleiding voor sprekers van het Nederlands of een daaraan verwant dialect. Bovendien moeten tot de anderstalige ANS-gebruikers in het Nederlandstalige gebied ook de T2-studenten en -docenten worden gerekend, evenals T2-onderzoekers die toch ook het taalverwervingsproces onderzoeken. Aan de andere kant zijn er buiten de muren naast taalkundigen die de verwerving van het Nederlands bestuderen, ook zogenaamde ‘theoretisch’ taalkundigen. Ik denk dan ook dat de scheidslijn tussen de theoretisch

en de meer praktisch georiënteerde taalkundigen niet samen hoeft te vallen met de geografische grens tussen het intra- en extramurale werkterrein.

Het antwoord op de vraag waarin de extramurale neerlandistiek zich onderscheidt van de intramurale moet mijns inziens dan ook niet worden gezocht in het verschil tussen theoretische en praktische taalkunde, ofwel tussen theorie en didactiek. Volgens mij ligt het antwoord op een ander vlak: de extramurale neerlandicus bestudeert, beschouwt en onderwijst het Nederlands vanuit een **contrastief** perspectief. Het Nederlands wordt in de extramurale neerlandistiek geplaatst tegen de achtergrond van de eigen moedertaal of die van de studenten. In de extramurale neerlandistiek wordt er, meer of minder expliciet, een relatie gelegd tussen het Nederlands en een andere taal. In het taalonderwijs zien we dat contrastieve aspect weerspiegeld in de aandacht die er bestaat voor de interferentieproblematiek. Omdat men zich omringd weet door scharen moedertaalsprekers van een andere taal dan het Nederlands, zijn taalonderzoekers zich bewust van op de eerste plaats de identiteit van het Nederlands en op de tweede plaats ook de verwantschap daarvan met andere talen. Zonder dat taalkundigen zich expliciet met contrastieve analyses bezig hoeven te houden, ontwikkelen zij door direct contact met een andere taal een gescherpte blik voor het Nederlands. In het T2-onderwijs vinden we geen grote aandacht voor interferentie vanuit de moedertaal. Intramurale neerlandici en taalkundigen beschouwen het Nederlands in isolatie of eventueel in relatie tot andere talen. In dit laatste geval ligt de nadruk echter vaak op het inpassen van het Nederlands in een universeel geacht systeem of model dat is gebaseerd op analyses van andere talen, zoals dat in de Universele Grammatica het geval is. We vinden in het Nederlandstalige gebied dan ook eerder contrastieve analyses Duits-Nederlands of Engels-Nederlands, terwijl er buiten de muren meer behoefte bestaat aan omgekeerde analyses Nederlands-Duits, Nederlands-Engels.

Vanuit dit contrastieve perspectief zal in de volgende paragraaf een onderwerp uit de ANS nader worden bekeken, en wel de onmogelijkheid tot passivering van enkele werkwoorden in het Nederlands. Bekeken wordt op de eerste plaats of de ANS hierover de informatie geeft die relevant is voor de extramurale neerlandicus; op de tweede plaats of anderstalige inbreng misschien een bijdrage zou kunnen leveren aan een verbetering van de ANS. Met andere woorden: wat hebben contrastieve analyses van het Nederlands met in dit geval het Duits de ANS te bieden?

3. Onmogelijke passieven

In hoofdstuk 22 van de ANS staan passieve zinnen centraal. Een passieve constructie, en ik beperk me daarbij tot het ‘echte’ passief, is in het algemeen mogelijk bij overgankelijke of transitieve werkwoorden. De ANS somt echter in hoofdstuk 2 van deel I een aantal transitieve werkwoorden op die geen passieve pendant kennen. Daartoe behoren onder andere werkwoorden die een vorm van ‘hebben’ of het tegendeel ervan uitdrukken, zoals *behelzen*, *omvatten*, *missen*; evenals de werkwoorden *krijgen*, *kennen* en *weten*.

- (1) Dit boek mist enkele bladzijden.
- (2) * Enkele bladzijden worden gemist door dit boek.
- (3) Hij krijgt een fiets.
- (4) * Een fiets wordt gekregen door hem.
- (5) Hij weet dat.
- (6) * Dat wordt geweten door hem.

In de ANS blijft het bij deze opsomming. Er wordt geen principe gepresenteerd ter verklaring van het feit dat juist deze werkwoorden geen passieve constructie toestaan. Dat is jammer voor de extramurale student, die deze werkwoorden uit zijn hoofd zal moeten leren. In vergelijking met andere talen, zoals het Duits, rijst daarentegen al snel het vermoeden dat de onmogelijkheid tot passivering bij deze werkwoorden geen lexicale eigenschap is, maar dat daaraan een algemenere regel ten grondslag ligt. Zo staat ook het Duitse *fehlen* geen passief toe.

- (7) Mir hat sie sehr gefehlt.
- (8) * Mir wurde gefehlt.

Het Nederlandse *missen* laat in de betekenis van ‘ontbreken’ dan wel geen passief toe, in de betekenis van ‘emotioneel missen’ is dat wel mogelijk. In dat geval zijn de rollen van het subject en object de omgekeerde van die in de Duitse zin.

- (9) Ik mis haar.
- (10) Zij wordt gemist.

In de contrastieve analyse van Duitse datief-constructies met Nederlandse en Engelse equivalenten, uitgevoerd door Mortelmans (1994), wordt de mogelijkheid dan wel onmogelijkheid tot passivering in verband gebracht met een prototype van transitiviteit. Dit prototype krijgt binnen het kader van de cognitieve linguïstiek bepaalde eigenschappen toebedeeld, waaronder de volgende:

- The prototypical transitive event has *two and only two participants* (...).
- The semantic role of the subject is that of an *agent*, whereas the prototypical direct object is a *patient*.
- An agent is by definition typically *human*, acts *volitionally*, establishes *direct physical contact* and is a *source of energy*.
- A patient is *totally affected* by the activity of the agent (...).
- The prototypical transitive event describes an *energetic* event (and not a state), which is relatively *brief* and has an *inbuilt endpoint*. (...) (Mortelmans 1994: 13)

Transitieve constructies staan passivering toe. Wanneer van het prototype transitiviteit wordt afgeweken, wordt ook de mogelijkheid tot passivering ingeperkt en kan die soms zelfs tot ongrammaticaliteit leiden. Zo is zin (11) een transitieve constructie die aan de bovengenoemde eigenschappen voldoet, zin (13) niet.

Het subject en object vervullen in deze zin niet de rol van agens respectievelijk patiens. Bovendien is de handeling statisch. Deze constructie staat dan ook geen passief toe.

- (11) Hij heeft de dief vermoord.
- (12) De dief werd vermoord door hem.
- (13) John resembles his father.
- (14) * John is resembled by his father.

Mortelmans deelt de datief-constructies in het Duits op grond van hun Nederlandse en Engelse equivalenten in vier categorieën in. De tweede is hier van belang: het gaat om Duitse datief-constructies, waarvan de datief als subject verschijnt in (enkele) equivalente constructies in het Nederlands en het Engels. Hiertoe behoren dus werkwoorden als *fehlen* met het Nederlandse equivalent *missen*. Zoals we zojuist hebben gezien, staat *fehlen* geen passief toe, *missen* alleen wanneer het 'emotioneel missen' uitdrukt. Andere werkwoorden die tot deze categorie behoren zijn *gelingen*, *gefallen*, *schmecken*. Deze werkwoorden wijken op een aantal fronten van het prototype transitiviteit af. Op de eerste plaats behoort de handeling uitgedrukt door het werkwoord niet tot het fysieke, maar tot het mentale domein. Er is dan ook geen direct fysiek contact tussen het subject en het object. Op de tweede plaats drukken het subject en het object niet de thematische rollen agens en patiens uit. Het datief-object is hier een *experiencer*, 'a person engaged in mental activity' (Langacker 1991: 285), het subject vervult de rol van *absolute* of *zero*, de rol van de participant 'which merely occupies some location or exhibits some static property' (Langacker 1991: 288). Echter, niet de aanwezigheid van beide thematische rollen sluit de mogelijkheid tot passivering in deze constructies uit. Volgens Mortelmans' analyse gaat het om de verdeling daarvan over subject en object. Ook de 'events' uitgedrukt door de volgende werkwoorden hebben immers een *experiencer* en een *absolute* en toch is van deze werkwoorden een passief mogelijk.

- (15) Ich liebe ihn.
- (16) Er wird geliebt.
- (17) Ich höre ihn.
- (18) Er wird gehört.

De mogelijkheid tot passivering van de zinnen (15) en (17) schrijft Mortelmans toe aan de toepassing van een metafoor: 'a process whereby one domain of experience is conceptualized in terms of another' (Mortelmans 1994: 23). Met andere woorden, het agens-patiens-schema van de transitieve events is ook toepasbaar op een ander dan het fysieke domein. Bepalend voor zo'n mogelijke interpretatie zijn de overeenkomsten met het agens-patiens-schema. Typerend voor dit schema is, zoals we bij de opsomming van eigenschappen hebben

gezien, de actieve rol van het subject (de agens) tegenover de passieve van het direct object (de patiens). Een *experiencer* nu is per definitie actiever dan een *absolute*. Een *experiencer* kan een bron van mentale energie zijn, terwijl een *absolute* slechts ‘exhibits some static property’ (Langacker 1991: 288). In de bovenstaande zinnen vervult het subject de rol van *experiencer* en het directe object dat van *absolute*. Het subject is actiever dan het direct object en dus kan de zin geïnterpreteerd worden als een transitieve constructie.

Vergelijken we de zinnen (15)-(18) nu met het Duitse *fehlen*, dan zien we dat de codering van *experiencer* en *absolute* daar precies de omgekeerde is van die van *lieben* en *hören*.

(19) Sie hat mir sehr gefehlt.

ABS. EXP.

Het direct object is hier actiever dan het subject en dus kan deze event niet gelezen worden als ware die transitief. Een passieve constructie is van deze zin dan ook niet mogelijk.

Mortelmans ziet deze verklarende principes ondersteund door feiten uit het Engels en het Nederlands. Laten we nog eens kijken naar het Nederlandse voorbeeld in (9). Van deze zin *ik mis haar* is een passief mogelijk. De event uitgedrukt door het werkwoord behoort evenals *fehlen* tot het mentale domein. Interpretatie van deze event als een transitieve event is echter mogelijk, omdat net als bij *lieben* en *hören* de *experiencer*-rol is gerealiseerd in het subject en de rol van *absolute* als direct object. Deze herinterpretatie is niet mogelijk bij (1). Op de eerste plaats draagt het werkwoord *missen* in deze context de betekenis van ‘ontbreken’ en geeft dus een statische relatie weer. Op de tweede plaats vervullen zowel het subject als het object de semantische rol van *absolute* en is er dus geen verschil in activiteit, zoals dat tussen een agens en een patiens wel bestaat.

Keren we nu terug naar de ANS, dan zien we dat de resultaten die de contrastieve analyse van Mortelmans heeft opgeleverd, ook een verklaring bieden voor de onmogelijkheid tot passivering van onder andere de Nederlandse werkwoorden *omvatten*, *krijgen* en *weten*. *Omvatten* en andere werkwoorden die een vorm van ‘hebben’ of het tegendeel ervan uitdrukken, geven evenmin als *missen* in (1) een transitieve gebeurtenis weer: het gaat hier om een statische relatie en er is geen sprake van een agens-patiens-schema, of van een schema dat als zodanig valt te interpreteren (twee *absolute*-rollen). Bij *krijgen* gaat het weliswaar niet om een statische gebeurtenis, het subject vervult echter evenmin als bij *omvatten* een actieve rol. Het is de passieve ontvanger aan wie iets wordt toebedeeld. Het object van *krijgen* zouden we de thematische rol van *instrument* kunnen toewijzen: ‘a physical object manipulated by an agent to affect a patient’ (Langacker 1991: 285). Het instrument vervult een actievere rol dan de patiens (Langacker 1991: 333). We hebben bij dit werkwoord dus te maken met dezelfde constellatie als bij *sie fehlt mir*, waarbij het object ook actiever is dan het subject en dus de rollen die het subject en object uitdrukken niet kunnen

worden geïnterpreteerd als agens en patiens in een transitieve relatie. Ten derde de werkwoorden *weten* en *kennen*. Ook deze werkwoorden staan geen passieve constructie toe, in tegenstelling tot het semantisch verwante *begrijpen*.

(20) Niet iedereen begrijpt dat meteen.

(21) Dat werd niet meteen door iedereen begrepen. (ANS 1997: 54)

Dat er in beide events geen sprake is van een prototype transitieve constructie met een agens en een patiens in een fysiek domein, is wel duidelijk. Volgens Mortelmans' theorie is echter getuige de mogelijke passivering de event *begrijpen* wel als transitief te interpreteren, die van *weten* en *kennen* niet. Deze stelling lijkt mij aannemelijk. Is er bij *begrijpen* immers geen sprake van wil, de wil om te begrijpen? En duidt het proces van *begrijpen* niet een dynamische relatie aan in tegenstelling tot *weten* en *kennen* die beide een statische relatie weergeven?

4. Contrastieve analyses en de ANS

Mortelmans' contrastieve analyse biedt een verklaring voor de onmogelijkheid tot passivering van sommige overgankelijke werkwoorden in het Nederlands. Deze verklaring zou mijns inziens moeten worden opgenomen in de volgende druk van de ANS om op die manier de beschrijving van het Nederlands te verbeteren. We hebben hier dus te maken met een anderstalige inbreng die bijdraagt aan een kwalitatieve verbetering van een bestaande beschrijving⁽¹⁾. Bovendien leidt de toevoeging van thematische rollen en de hier besproken definitie van transitiviteit tot een andere ordening van de feiten in de ANS. Zo wordt als kenmerk van het *ondervindend voorwerp* genoemd dat het geen onderwerp in een passieve zin kan vormen (ANS 1997: 1166). Een anderstalige heeft aan deze informatie niet veel. Hij of zij weet immers niet dat er geen passief van een constructie met een ondervindend voorwerp mogelijk is en zal dus ook moeite hebben het ondervindend voorwerp te onderscheiden. Veel overzichtelijker voor de anderstalige is dan ook opname van de werkwoorden met een ondervindend voorwerp in de rij van werkwoorden die geen passief toestaan, met daarbij een verklaring in termen van transitiviteit en thematische rollen. Die constructies, zoals *het lukt mij* en *het verbaast mij*, staan immers geen passieve constructie toe om dezelfde reden als bij werkwoorden als *fehlen* en *ontbreken*.

Naast deze inhoudelijke verbetering kunnen de resultaten van contrastieve analyses als die van Mortelmans ook worden gebruikt ter verbetering van het beschrijvingskader van de ANS. Zo'n verbetering is nodig, omdat in veel besprekingen van de ANS toch al wordt geklaagd over de ontoegankelijkheid ervan. Die ontoegankelijkheid wordt niet alleen veroorzaakt door de uitgebreidheid van de grammatica, maar ook door het gebruikte begrippenapparaat. Zo worden termen en begrippen uit de Latijnse grammatica, uit de Nederlandse grammatica en uit 'recente taalkundige richtingen' (ANS 1997: 13) gehanteerd. Zeker voor de niet-Indogermaanse gebruiker van de ANS, die opgevoed is in

een andere grammaticale traditie, zijn daarmee de onderscheidingen die in de ANS gemaakt worden niet altijd duidelijk.

Wil de ANS een boek zijn dat geraadpleegd wordt door zowel taalkundigen als leken, door zowel anderstaligen als moedertaalsprekers van het Nederlands, dan zullen de taalverschijnselen ook in een voor alle doelgroepen begrijpelijk kader moeten worden gepresenteerd. Voor het grammaticale onderwerp dat hier aan de orde is gesteld, wordt zo'n gemeenschappelijke noemer gegeven door de semantisch/functionele definitie van transitiviteit met daarbij thematische rollen als agens en patiens. Met behulp hiervan kan de onmogelijkheid tot passivering van enkele werkwoorden in het Nederlands verklaard worden, iets wat met de onderscheiding in zinsdelen als *onderwerp* (*logisch* dan wel *grammaticaal*) en *lijdend voorwerp* uit de ANS niet mogelijk is. Van minstens zo groot belang is dat cognitief-semantische begrippen voor iedereen begrijpelijk zijn. Heeft ook Verhagen (1992) niet beweerd dat de cognitieve/functionele benadering niet alleen zeer bruikbaar is voor inzichten in taal zelf, maar zeker zo relevant voor gebieden daarbuiten, waartoe ook het onderwijs Nederlands aan anderstaligen behoort⁽²⁾?

Dit wil niet zeggen dat ik pleit voor een aanpassing van de ANS tot een semantisch-functionele grammatica. Zoals ook Salverda in zijn artikel laat zien, kan niet voor elk grammaticaonderwerp dezelfde invalshoek gebruikt worden. Bij de passieven is dat toevallig een semantisch-functioneel kader, bij woordvolgorde zouden ook structurele begrippen moeten worden gehanteerd. Mijn stelling is hier dat er bij de keuze voor een bepaald beschrijvingskader terdege rekening gehouden moet worden met de extramurale gebruiker. Opmerkelijk is dat zo'n beschrijvingskader vaak juist door de extramurale neerlandistiek geleverd wordt vanuit haar contrastieve kijk op het Nederlands.

5. Een mogelijk vervolgproject

Zoals blijkt uit de bibliografie van de ANS is bij de totstandkoming ervan wel degelijk gebruik gemaakt van contrastieve onderzoeken. Mijns inziens zou de ANS-beschrijving van het Nederlands op een aantal punten, zoals het verbod op passivering, echter nog verbeterd kunnen worden aan de hand van anderstalige inbreng. Wat ligt er dan ook meer voor de hand dan om een vervolgproject te starten waarin de uitkomsten van de deelprojecten contrastieve grammatica's Nederlands-Duits en Nederlands-Frans, het liefst in combinatie met andere contrastieve analyses, worden teruggekoppeld naar de ANS? Een project waarin de uitkomsten van die contrastieve grammatica's worden geïntegreerd in de bestaande ANS-beschrijving van het Nederlands om die zowel inhoudelijk als wat het beschrijvingskader betreft, te verbeteren. Dat leidt niet alleen tot een betere ANS, het laat ook de genoemde contrastieve projecten niet op zichzelf staan, maar plaatst ze binnen een reeks van samenhangende werkzaamheden. Op die manier doet ook de ANS zelf zijn voordeel met de deelprojecten die juist daaruit zijn voortgekomen.

Bibliografie

- Belle, W. van (2000) 'Het project "Nederlandse Grammatica voor Franstaligen"'. *Neerlandica extra Muros* 38 (1), 29-35.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij en M.C. van den Toorn (1997) *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Martinus Nijhoff; Deurne: Wolters Plantyn.
- Heijden, E. van der (2000) 'Contrastieve grammatica's. Enkele overwegingen bij hun functie voor het taalverwervingsonderwijs Nederlands'. *Neerlandica extra Muros* 38 (2), p. 21-32.
- Langacker, R.W. (1991) *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. II. Stanford (California): Stanford University Press.
- Mortelmans, T. (1994) *Understanding German Dative Verbs and their English and Dutch Equivalents*. Antwerp Papers in Linguistics 78.
- Salverda, R. (1998) 'Over de dubbelfunctie van de ANS. Internationaliseringsperspectieven voor de Nederlandse taalkunde'. *Nederlandse taalkunde* 3 (3), p. 262-281.
- Stuurman, F. (1986) 'Alle NederLANS?'. *De nieuwe taalgids* 79 (6), p. 493-504.
- Verhagen, A. (1992) 'Praxis of Linguistics: Passives in Dutch'. *Cognitive Linguistics* 3 (3), p. 301-342.

Eindnoten:

- (1) Zie ook Stuurman (1986) en Van Belle (2000) voor een positieve invloed van contrastieve analyses op de beschrijving van het Nederlands.
- (2) Zie ook Van der Heijden (2000) voor een functionele benadering in het onderwijs Nederlands als vreemde taal.

De deur wel dichtdoen, hè? en andere mysterieuze zaken⁽¹⁾
Robert S. Kirsner (Los Angeles)

Inleiding

In dit artikel zullen we ons bezighouden met drie vragen:

- (1) Hoe worden de finale partikels *hoor* en *hè* gebruikt?
- (2) Wat is het semantisch-pragmatisch verschil tussen de gebiedende wijs (GW), zoals *Loop door!*, en de infinitivus pro imperativo (IPI), zoals *Doorlopen!?*
- (3) Wat voor interactie vindt plaats tussen de partikels *hoor* en *hè* enerzijds en de GW en de IPI anderzijds?

Dit zijn belangrijke vragen omdat elke beschrijving van het Nederlands onvolledig blijft indien deze en soortgelijke vragen er niet in beantwoord worden.⁽²⁾

1. Hypothese: De semantische tegenstelling tussen *hè* en *hoor*

Beschouw de volgende zinnen (vgl. Kirsner en Deen 1990: 3):

- (1)
 - a. Jij komt morgen ook.
 - b. Jij komt morgen ook, hè?
 - c. Jij komt morgen ook, hoor.
 - d. * Jij komt morgen ook, hoor hè?
 - e. * Jij komt morgen ook, hè hoor.
 - f. Kom jij morgen ook?
 - g. * Kom jij morgen ook, hoor?
 - h. * Kom jij morgen ook, hè?
 - i. * Jij komt morgen ook, hoor?

Uit (1d, e) is het duidelijk dat *hè* en *hoor* (op een bepaald niveau van de analyse) elkaar tegenspreken. Om die reden kunnen ze niet met elkaar gecombineerd worden. En uit (1g, h) is het duidelijk dat datgene waarop *hè* en *hoor* betrekking hebben een bewering of instructie is, maar geen vraag. Ten slotte volgt uit (1i) dat een *hoor*-zin geen vraag stelt.

- (2)

	a.	Dag	(= Hoi of Tot ziens).
	b.	Dag hoor!	(= Tot ziens)
	c.	Dag hè?	(Nou dag, hè? = Tot ziens)
	d.	Hoi!	
	e.	* Hoi, hè?	

f.

* Hoi, hoor.

In zin (2a) zien we dat *Dag!* gebruikt kan worden óf om iemand te groeten (als in

Dag meneer Smit) óf om afscheid te nemen. Maar *Dag* in *Dag, hè* of *Dag, hoor* wordt alleen gebruikt om afscheid te nemen. (Vergelijk de onmogelijkheid van (2e, f).) Hieruit volgt dat *hè* en *hoor* aangeven (of tenminste suggereren) dat er al contact gelegd is tussen spreker en hoorder.⁽³⁾

1.1 Een eerste (en misschien al te structuralistische) poging

Onze werkhypothese, geïnspireerd op de analyse van de twee paren discoursemarkeerders *now, then* en *I mean, y'know* in Schiffrin 1987, staat in tabel 1 onderaan. (Voor meer discussie Kirsner en Deen 1990, Kirsner, Van Heuven en Van Bezooijen 1994, Kirsner en Van Heuven 1996.)

Tabel 1: Semantische Analyse van HOOR en HÈ

ER IS AL CONTACT GELEGD TUSSEN SPREKER EN HOORDER.

DE SPREKER RICHT DE AANDACHT VAN DE HOORDER OP DE INHOUD VAN DE UITING DIE AAN HET PARTIKEL VOORAFGAAT.

DE SPREKER VRAAGT DE HOORDER OM BEVESTIGING OF INSTEMMING (op metaniveau).

_hè

DE SPREKER GEEFT AAN DAT HIJ DE HOORDER NERGENS OM VRAAGT. (Ik vraag je niets; integendeel ik zeg je iets.)

_hoor

1.2 Enkele gebruiksgevallen van *hoor*

Omdat *hoor* facultatief is, suggereert het gebruik ervan dat het noodzakelijk was om de hoorder attent te maken op iets wat deze kennelijk niet wist. Zo'n algemene betekenis kan verschillende boodschappen overbrengen.

Aansporend:	Zegt u het maar (hoor)
Corrigerend:	Stikstof is een gas, hoor!
Geruststellend:	Je krijgt van de tandarts wel een verdoving, hoor. (Buitenhuis 1993)
Nadruk:	Oenig hoor! Leuk hoor!
Waarschuwend:	Dit gaat fout (hoor). Die beker valt om (hoor).

Afzwakkend:

Ja, hoor (Kan 'nee' betekenen). Ik hou
van je (hoor⁽⁴⁾).

Ik haat je (hoor).

1.3 Enkele gebruiksgevallen van *hè*

Vraag om bevestiging: Stikstof is een gas, hè. Leuk, hè?

Vraag om instemming: Nou dag, hè? [Stem je in met m'n wens om weg te

gaan?]⁽⁵⁾

Gedwongen instemming, waar je niet zozeer instemming vraagt als instemming opeist, om ervoor te zorgen dat de hoorder ‘bij de les’ blijft, om hem te ‘pakken’: En die moet je dus dwingen... En hoe dwing je die? Nou, gewoon, hè, door de politie. Je voert de arbeidsplicht in en dan moeten ze wel. (Rubinstein 1979: 73).

1.4 Hè, hoor en Gezicht

Doordat én *hè* én *hoor* aangeven dat er een persoonlijke relatie bestaat tussen spreker en hoorder, worden zinnen die deze partikels bevatten als persoonlijke, interactieve uitingen opgevat. *Amsterdam is de hoofdstad van Nederland, hè* en *Amsterdam is de hoofdstad van Nederland, hoor* zijn immers geen zinnen uit de Winkler Prins. Deze partikels ‘worden vooral gebruikt wanneer tussen gesprekspartners een zekere vertrouwelijkheid bestaat die informeel taalgebruik mogelijk maakt’ (Haeseryn et al: 582). Dit houdt in dat ze in beginsel gebruikt kunnen worden om potentieel gezichtsbedreigende taalhandelingen af te zwakken, zoals in het Engels solidariteitsmarkeerders en troetelnamen gebruikt kunnen worden om bevelen af te zwakken tot verzoeken. Kijk naar voorbeeld (3), uit Brown en Levinson (1987: 108):

- (3) a. Bring me your dirty clothes to wash.
b. Bring me your dirty clothes to wash, darling.

Een mogelijk analoog Nederlands voorbeeld (vgl. Kirsner en Deen 1990: 4) is:

- (4) a. U kunt wel afruimen. (Tegen kelner in een restaurant).
b. U kunt wel afruimen, hoor. (Vriendelijker, met een zekere empathie t.o.v. de kelner).

Op grond van soortgelijke voorbeelden kunnen we verwachten dat uitingen die zich voor bevelende taalhandelingen lenen als minder gezichtsbedreigend worden opgevat indien ze *hè* of *hoor* bevatten dan formeel overeenkomstige ‘kale’ uitingen zonder deze partikels.

Nog een reden om dit te verwachten is dat het gebruik van *hè* of *hoor* het minder mogelijk maakt om een zin te interpreteren als uitdrukking van verbazing, zoals blijkt uit (10) en (11) onderaan (cf. Kirsner en Van Heuven 1999: 170):

- (5) a. Hé! Er landt een vliegtuig op de snelweg!
b. * Hé! Er landt een vliegtuig op de snelweg, hè?
c. * Hé! Er landt een vliegtuig op de snelweg, hoor!

- (6)
- a. Brand!
 - b. ?Brand, hè?
 - c. ?Brand, hoor!

Als iets onverwacht is voor de hoorder, als de hoorder er minder op voorbereid is, kan dit het gezicht van de hoorder schaden. Om die reden wordt een plotselinge uitroep als *Opzij!* als minder beleefd ervaren dan de veel langere, voorzichtigere, vraag *Zouden de heren misschien even opzij willen gaan?* (Janssen 1997: 102-104).

2. Gebiedende wijs en infinitivus pro imperativo in imperatieve zinnen

2.1 De semantische tegenstelling tussen GW en IPI

Kortheidshalve volstaan we hier met een samenvatting van voorstellen van Paardekooper 1951, Proeme 1984, Duinhoven 1984 en Blom 1987 (tabel 2, uit Van Heuven en Kirsner 1999) en met een geannoteerde lijst voorbeelden en minimale paren die het semantische verschil illustreren:

Tabel 2. Verschil in componenten van boodschappen die gecommuniceerd worden met de gebiedende wijs (GW) en de infinitivus pro imperativo (IPI).

	GW	IPI
1. RELATIE TOT HOORDER	Persoonlijk/direct	Onpersoonlijk/indirect [afwezigheid van een persoonlijk perspectief]
2. AARD VAN HET GEBEUREN	Spreker wil dat hoorder zich voorstelt als hoofdpersoon in de situatie óf omdat (i) de spreker wil dat de hoorder de handeling echt uitvoert óf omdat (ii) de spreker wil dat de hoorder de spreker z'n verdere gedachtegang volgt.	Spreker wil dat hoorder de handeling echt verricht.
3. STATUS VAN HANDELING	[Ongespecificeerd]	Alsof er een (standaard) procedure is
(7)	<ul style="list-style-type: none"> a. Hang de was buiten. [Uitvoeringsimperatief; ANS] b. Hang de was buiten en het gaat regenen! [Voorstellingsimperatief; conditionele boodschap: als de was buiten hangt kan het gaan regenen; zie Proeme 1984.] c. Vul de bon in en win een reis! d. Val dood! e. Krijg de klere! 	

Op basis van zinnen (8), hierna, is het duidelijk dat het gebruik van de IPI beperkter is dan het gebruik van de GW. Bijvoorbeeld: de IPI wordt niet gebruikt

voor verwensingen. Als je een verwensing in een IPI omzet, wordt die verwensing een echt bevel.

- (8)
- a. De was buiten hangen.
 - b. * De was buiten hangen en het gaat regenen.
 - c. * De bon invullen en win een reis!
 - d. * Doodvallen!
 - e. * De klere krijgen!
- (9)
a.	Houd de deur vrij.	[Specifiek tijdsverband, verbonden aan een bepaalde hoorder]
b.	De deur vrij houden.	[Vaag tijdsverband, niet verbonden aan een bepaalde hoorder] (De Haan 1992: 101)
- (10)
- a. Praat rustig door. (Interviewer tot gast als die even aarzelt.)
 - b. Doorpraten! (Regisseur tot verslaggever als de bandrecorder onverwachts weigert en de verslaggever z'n verslag niet kan afspelen maar de stilte zelf moet invullen. Standaardprocedure in zo'n geval.)
- (11)
- a. Er is een ongeluk gebeurd! Bel een dokter! [Onverwachte gebeurtenis]
 - b. Bel een dokter! Er is een ongeluk gebeurd!
 - c. * Er is een ongeluk gebeurd! Een dokter bellen!
 - d. * Een dokter bellen! Er is een ongeluk gebeurd!

2.3 De GW, de IPI en Gezicht

Omdat de GW de handeling in een persoonlijk perspectief plaatst terwijl de IPI dat niet doet, kan men verwachten dat de GW als potentieel meer gezichtsbedreigend opgevat zal worden dan de IPI. Deze voorspelling vindt steun in de reacties van moedertaalsprekers die vaak zinnen met de GW 'botter' of 'grover' vinden dan hun tegenhangers met de IPI. Stel, dat een fotograaf bezig is een familiefoto te maken en dat iedereen er - zo mooi mogelijk - op moet komen. Zinnen als in (13), geuit door de fotograaf, komen in zo'n situatie dirigistischer, onvriendelijker en ongeduldiger over dan zinnen als in (12b):⁽⁶⁾

- (12)
- a. Ga iets dichterbij elkaar staan, allemaal.
Kom ietsjes naar voren, jullie.
Kijk nou even in de lens allemaal.
En lach even.
Oké.
 - b. Iets dichterbij elkaar gaan staan, allemaal.
Ietsjes naar voren komen, jullie.
Nou even in de lens kijken allemaal.
En even lachen.
Oké.

Een tweede reden waarom de GW meestal als meer gezichtsbedreigend opgevat wordt dan de IPI is dat hij de handeling als meer onverwacht voorstelt, en dus de hoorder minder tijd geeft om zich voor te bereiden. De handeling wordt met de GW - in tegenstelling tot de IPI - niet expliciet als een procedure of onderdeel van een procedure gekenmerkt, waardoor geïmpliceerd wordt dat die van tevoren minder bekend, minder voorspelbaar is dan een procedure, die van nature voor herhaling vatbaar is. Zie weer (12) boven en verdere minimaalparen zoals: *Stoppen! Je ziet dat stopbord toch wel!* tegenover *Stop! De brug is weg!* (Stoppen bij een stopbord is iets wat regelmatig voorkomt dan stoppen omdat een brug weggespoeld is.)

3. De interactie tussen *hè* en *hoor* enerzijds en de keuze tussen GW en IPI anderzijds

Op basis van de voorafgaande discussie kunnen we voorspellen dat *hoor* en *hè* beter te combineren zijn met de IPI dan met een ‘kale’ GW. Tabel 3, op de volgende bladzijde, geeft een eerste benadering van de mogelijke interactie tussen de ‘wenken’ voor de boodschap die aangegeven worden door de keuze tussen GW en IPI enerzijds en de keuze tussen geen gebruik van pragmatische partikels of gebruik van *hoor* of *hè* anderszijds. We verwachten een ‘botsing’ tussen de directheid en de botheid van de ‘kale’ GW en de vertrouwelijkheid (soms zelfs vriendelijkheid) aangegeven door gebruik van *hè* en *hoor*.

4. Empirische gegevens

4.1 Frequentie van combinaties van GW en IPI met partikels in teksten

Een eerste manier om te toetsen of de voorspelling uitkomt is kijken naar hoe vaak de verschillende theoretisch mogelijke combinaties van elementen in echte (natuurlijke) teksten voorkomen. Naarmate de combinatie minder samenhangend of ‘gewoon’ is, zal deze minder bruikbaar zijn in normale communicatie en moeten we minder gevallen van die combinatie aantreffen. In vier romans (bijna 700 bladzijden tekst) hebben we geen voorbeelden gevonden van *hè* in combinatie met GW of IPI (waarover straks meer), maar wel 6 gevallen van *hoor*. Als we dan de instanties van GW of IPI zonder partikel in elke roman meetellen (om te kunnen vergelijken), dan krijgen we de resultaten in tabel 4, die de voorspelling bevestigen: *Hoor* komt aanzienlijk vaker bij de IPI voor dan bij de GW.

Tabel 3: Interactie van semantische componenten tussen GW, IPI en HOOR, HÉ

	(Een eerste benadering)	
	Zonder finaal partikel	Met <i>hè, hoor</i>
	Ongemarkeerd (er is niets dat pragmatisch kan ‘botsen’ met de GW of IPI.)	POTENTIEEL NIET-GEZICHTSBEDREIGEND (DOOR REEDS BESTAAND CONTACT TUSSEN SPREKER EN HOORDER)
GW (1) Handeling geplaatst in een persoonlijk perspectief, dus + Gezichtsbedreigend. (2) Handeling hoeft geen procedure te zijn, dus kan onverwacht zijn, vandaar ook + Gezichtsbedreigend (3) Is niet expliciet afgezwakt	POTENTIEEL + GEZICHTSBEDREIGEND ZONDER MEER. <i>Doe de deur dicht!</i>	Relatief onsamenhangende, innerlijk tegenstrijdige combinatie <i>*Doe de deur dicht, hoor!</i> <i>*Doe de deur dicht, hè!</i>
GW + <i>maar, eens</i> , enz. (1) en (2) als hierboven. (3) Maar Gezichtsbedreiging wordt expliciet tegengewerkt doordat de betekenis van het facultatieve partikel zelf de hoorder (<i>maar</i>) op een andere manier (<i>eens</i>) verzekert dat het gezicht van de spreker juist niet bedreigd wordt. (-)	POTENTIËLE GEZICHTSBEDREIGING EXPLICIET GENEGEERD <i>Doe de deur maar dicht!</i>	Samenhangende wederzijds versterkende combinatie (<i>Hoor, hè</i> versterken effect van <i>maar, eens, gerust</i> enz.) <i>Doe de deur maar dicht, hoor! Doe de deur maar dicht, hè!</i> [Zie discussie in tekst]
IPI (1) Handeling niet geplaatst in persoonlijk perspectief, dus - Gezichtsbedreigend. (2) Handeling is procedure, dus bekend, voorspelbaar, dus - Gezichtsbedreigend.	RELATIEVE AFWEZIGHEID VAN GEZICHTSBEDREIGING <i>De deur dichtdoen!</i>	Samenhangende combinatie. (<i>Hoor, hè</i> geven een persoonlijke kleur aan een uiting die op zichzelf elke persoonlijke kleur mist.) <i>De deur dichtdoen, hoor!</i> <i>De deur dichtdoen, hè!</i>

Tabel 4: Aantal gevallen van GW en IPI met en zonder hoor in 4 romans.

	Zonder partikel	Met <i>hoor</i>	Som	% <i>hoor</i>
Campert 1960				
GW	22	0	22	0
IPI	4	1	5	20
Carmiggelt 1975				
GW	34	1	35	3
IPI	8	2	10	20
Hellinger 1967				
GW	40	0	40	0
IPI	4	1	5	20
Van Straten 1989				
GW	62	0	62	0
IPI	27	1	28	4
TOTAAL				
GW	158	1	159	1
IPI	43	5	48	10

Merk op dat het enige geval dat we vinden van het partikel *hoor* bij de GW geen ‘kale’ GW betreft maar een GW die met het partikel *gerust* gecombineerd wordt, een modaal partikel (Foolen 1995: 60) dat (net zoals *maar*) gebruikt wordt om een bevel af te zwakken:⁽⁷⁾

... Wil je thee, jongen? De koekjes staan op het dressoir. Neem er *gerust* een paar, *hoor*. (Carmiggelt 1975: 54)

4.2 Enquête

Een tweede manier om onze voorspelling te toetsen is moedertaalsprekers van het Nederlands te vragen zinnen te beoordelen. We bespreken de resultaten van een enquête waarin 78 Nederlanders 24 aparte zinnen op twee aparte 9-puntsschalen moesten beoordelen. Elke zin bevatte 4 variabelen, als volgt:

- V1: Twee handelingen: *de deur dichtdoen* of *de fiets wegzetten*.
- V2: GW of IPI: *doe de deur dicht, de deur dichtdoen; zet de fiets weg, de fiets wegzetten*.

- V3: Aan- of afwezigheid van het modale partikel *maar*: *Doe de deur dicht, Doe de deur maar dicht.*
- V4: Aan- of afwezigheid van *hoor* of *hè*: *Doe de deur dicht, Doe de deur dicht, hè, Doe de deur dicht, hoor.*

We krijgen dus 2 handelingen \times GW of IPI \times *maar* of geen *maar* \times geen partikel of *hè* of *hoor* = $2 \times 2 \times 2 \times 3 = 24$ aparte zinnen. Hier bespreken we de resultaten van de tweede beoordelingstaak. De instructies volgen:

‘Schaal 2:

Hoe moeilijk/gemakkelijk kunt u situaties bedenken waarin de zin - precies zoals hier uitgeschreven - gezegd zou worden? Is de zin ongewoon, raar, of is hij gewoon, normaal?

ONGEWOON. RAAR. GEEN	← 1 2 3 4 5 6 7 8 9 →	GEWOON, VEEL
CONTEXT OF SITUATIE		CONTEXTEN OF SITUATIES
MOGELIJK	SOMMIGE SITUATIES	MOGELIJK
	MOGELIJK	

In tabel 5, zijn de gemiddelde scores voor de twee handelingen samengevoegd, maar uitgesplitst volgens (i) af- en aanwezigheid van *hè* of *hoor*, (ii) GW of IPI, en (iii) af- en aanwezigheid van *maar*.

Tabel 5: Gemiddelde gewoonheidscores van 78 proefpersonen voor de twee handelingen, uitgesplitst volgens soort gebiedende zin, modaalpartikel en finaalpartikel. 1 = ongewoon, 5 = neutraal, 9 = gewoon.

	GW	IPI	GW + <i>maar</i>	IPI + <i>maar</i>
Geen finaal partikel	8.1	5.5	8.2	3.5
<i>hoor</i>	4.9	6.7	7.8	3.2
<i>hè</i>	4.9	6.2	4.8	4.6
Gemiddelde	6.0	6.1	6.9	3.8

We vatten de resultaten samen:

Ofschoon we er hier niet dieper op kunnen ingaan, zien we ten eerste bevestigd dat de combinatie IPI + *maar* (4de kolom) - zoals in *De fiets maar wegzetten* of *De deur maar dichtdoen, hoor*, die sommige Nederlanders als ‘volstrekt ongrammaticaal’ beoordelen - inderdaad als ‘ongewoon’ wordt beschouwd: alle gemiddelden in de 4e kolom zijn lager dan het middelpunt 5 op de 9-puntsschaal. Twee van de drie gemiddelden zijn lager dan 4.⁽⁸⁾

In de eerste kolom zien we dat GW gewoner (aanvaardbaarder) wordt gevonden zonder finaal partikel (8.1) dan GW met *hè* of *hoor* (die allebei 4.9 scoren en dus als een beetje raar worden beoordeeld).

In de tweede kolom zien we dat IPI met *hè* of *hoor* gewoner wordt gevonden dan IPI zonder finaal partikel (6.7 en 6.2 tegenover 5.5), ofschoon alle drie combinaties hoger dan 5 - dus als ‘normaal’ - scoren.

De eerste en tweede kolom tezamen bevestigen onze belangrijkste voorspelling in tabel 3, namelijk dat zinnen met de IPI en partikels zoals *De fiets wegzetten, hè* of *De deur dichtdoen, hoor* aanmerkelijk aanvaardbaarder zijn dan hun formele tegenhangers met de GW, zoals *Zet de fiets weg, hè* of *Doe de deur dicht, hoor*.

Ten slotte laat tabel 5 zien dat *hoor* en *hè* zich minder parallel gedragen dan we op grond van de vereenvoudigde stand van zaken in tabel 3 hadden kunnen verwachten. In de eerste kolom van tabel 5 is GW + *hè* net zo slecht als GW + *hoor*; ze scoren allebei 4.9. In de tweede kolom van tabel 5 is de combinatie IPI + *hè* iets minder aanvaardbaar (6.2) dan IPI + *hoor* (6.7), ofschoon allebei als normaal Nederlands gelden (allebei liggen ze ten minste 1.0 schaalpunten boven de 5). Maar in de derde kolom is de combinatie GW + *maar* + *hè* 3 hele schaalpunten minder minder aanvaardbaar dan GW + *maar* + *hoor*: 4.8 tegenover 7.8. Wat is er aan de hand? Waarom is *Doe de deur maar dicht, hoor* veel aanvaardbaarder dan *Doe de deur dicht, hoor* maar *Doe de deur maar dicht, hè* NIET veel aanvaardbaarder dan *Doe de deur dicht, hè*?

5. Discussie

Het probleem is dat we ons in tabel 3 blindstaarden op datgene wat *hè* en *hoor* gemeenschappelijk hebben en we te weinig oog hadden voor hun verschillen. Daardoor schoren we *Doe de deur maar dicht, hoor!* en *Doe de deur maar dicht, hè!* over één kam en voorspelden we niet dat de *hè*-zin minder gebruikelijk zou zijn. Maar de oorzaak voor dit verschil in aanvaardbaarheid ligt nu voor de hand.

Met *hoor* geeft de spreker aan dat hij de hoorder iets vertelt maar nergens om vraagt. Met *hè* geeft de spreker integendeel aan dat hij van de hoorder een expliciete bevestiging of instemming wil. Volgens Janssen 1995 en Foolen 1995 geeft *maar* als modaal partikel in gebiedende zinnen aan dat er een abstracte grens, drempel of hindernis in het geding is (in dit geval de aarzeling van de hoorder tussen het achterwege laten en het uitvoeren van de handeling), waarbij de spreker de hoorder aanmoedigt om die te overschrijden. Vandaar dat de ANS de zin *Geef die boeken hier* als een 'bevel' beschrijft, maar de zin *Geef die boeken maar hier* als een 'geruststellend en vriendelijk verzoek' (Haeseryn et al. 1997: 457).

Kijk nu naar de combinatie van *maar* met de finale partikels. Het gebruik van het finale partikel *hoor* werkt SYNERGETISCH met *maar*, VERSTERKT het effect van *maar*, doordat *hoor* kan suggereren dat de hoorder ergens op attent gemaakt moet worden, dat de hoorder iets niet wist, zich ergens niet van bewust was, namelijk dat het niet alleen toegestaan is om de grens te overschrijden, de handeling uit te voeren, maar dat zulks juist zeer gewenst is. En doordat *hoor* aangeeft dat er al contact gelegd is tussen spreker en hoorder, kan *hoor* de geruststelling en vriendelijkheid onderstrepen die *maar* op zich overbrengt.

Hè daarentegen werkt ANTAGONISTISCH. Doordat *hè* de hoorder vraagt om meteen expliciet in te stemmen met het feit dat hij aangemoedigd wordt, geeft

dit partikel de hoorder geen persoonlijke ruimte, ondergraaft dit partikel de geruststelling en vriendelijkheid die *maar* overbrengt. Door het finale partikel *hè* te gebruiken, vraagt de spreker de hoorder het verzoek terstond te bevestigen, waardoor het oorspronkelijke verzoek met *maar* opdringerig, doordrijverig wordt, meer naar een bevel toe verschuift.⁽⁹⁾ Om die reden is *Zet de fiets maar weg, hè?* niet aanvaardbaarder dan *Zet de fiets weg, hè*.

6. Tot besluit: *Wie het kleine niet eert, is het grote niet weerd*

In dit artikel hebben we stilgestaan bij het gebruik van de finale partikels *hè* en *hoor*, bij het gebruik van de GW en de IPI, en bij de interactie tussen deze twee variabelen. Opmerkelijk is dat deze onderwerpen nog steeds verwaarloosd worden door zowel lexicologen als grammatici. Het kan zijn dat de onbruikbaarheid of ‘ongrammaticaliteit’ van sommige combinaties van elementen die wij hier besproken hebben voor de hand ligt voor moedertaalsprekers. Maar ze zijn nergens goed beschreven. Ze liggen dus beslist niet voor de hand voor de buitenlandse linguïst, die verdere hypothesen probeert te ontwikkelen aan de hand van de summiere beschrijvingen van dergelijke verschijnselen in de taalkundige literatuur. En ze liggen niet voor de hand voor de NT2-leerder.

Een tweede probleem is dat er allerlei theoretische vraagstukken bestaan die met een volledige beschrijving van taalverschijnselen verbonden zijn. Moet men uitgaan van systemen van semantische tegenstellingen, zoals hierboven in tabel 1 geschetst, of zou het beter zijn om netwerken van gebruiksgevallen te poneren? Wat zijn dan de aparte gebruiksgevallen van de gebiedende wijs, van de infinitivus pro imperativo, van *hè* en *hoor* en *maar*? Hoe begren je die op een wetenschappelijk verantwoorde manier? Wanneer of op welke grond houd je op met het opsommen van aparte gebruiksgevallen? Wat is de beste manier om de semantische en pragmatische interacties tussen al deze elementen te beschrijven en te verklaren? Ik hoop dat uit het voorgaande duidelijk is geworden dat dit geen abstracte vragen zijn, alleen voor taalkundigen in hun studeerkamer, maar dat ze van praktisch belang zijn voor iedereen die zich met het Nederlands bezighoudt.

Bibliografie

- Blom, A. 1987. ‘KLOPPEN S.V.P. Onderdeel van een procedure.’ *Voortgang: Jaarboek voor de Neerlandistiek* 8. 177-189.
- Brown, Penelope en Stephen C. Levinson. *Politeness. Some Universals in Language Usage. Studies in Interactional Sociolinguistics* 4. Cambridge University Press, 1987.
- Buitenhuis, P.A. ‘Hoor in vijf gedaanten.’ *Onze Taal* 62.1.(1993) 6.
- Campert, Remco. 1960. *Een ellendige nietsnut en andere verhalen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Carmiggelt, S. 1975. *Slenteren*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

- Duinhoven, A.M. 1984 'Ban de bom! Over de vorm en betekenis van de imperatief.' *De nieuwe taalgids* 77.2.148-156.
- Foolen, Ad. 1995. 'Dutch Modal Particles: The Relevance of Grammaticalized Elements,' in Thomas F. Shannon en Johan P. Snapper (red.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1993*. Lanham, MD: University Press of America, 57-70.
- Haan, Sies de. 1992. "'Vul de bon in en win een reis!'" Over imperatieven in reclameteksten,' in E.G. Schermer-Vermeer, W.G. Klooster, A.F. Florijn (red.), *De kunst van de grammatica. Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Duyzentkunst bij haar afscheid als hoogleraar Taalkunde van het hedendaags Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 95-109.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij, M.C. van den Toorn. 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Martinus Nijhoff en Deurne: Wolters Plantyn.
- Hellinger, 1967. *Vlammen*. Amsterdam: Born N.V.
- Heuven, Vincent J. van en Robert S. Kirsner. 1999. 'Interaction of Grammatical Form and Intonation: Two Experiments on Dutch Imperatives,' in R. Kager en R. van Bezooijen, (red.), *Linguistics in the Netherlands 1999*. Amsterdam: Benjamins, 81-96.
- Janssen, Theo. 1995. 'Heterosemy or Polyfunctionality? The Case of Dutch *maar* "but, only, just",' in Thomas F. Shannon en Johan P. Snapper (red.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1993*. Lanham, MD: University Press of America, 71-85.
- Janssen, Theo. 1997. *Communiceren: Over taal en taalgebruik*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Kirsner, Robert S. 2000. 'Empirical Pragmatics: Downtoning and Predictability in a Dutch Final Particle.' in T. Shannon and J. Snapper (red.), *The Berkeley Conference on Dutch Linguistics 1997*. Lanham, MD: University Press of America, 45-62.
- Kirsner, Robert S. en Jeanine Y. Deen. 1990. '*Het mes snijdt aan twee kanten: On the Semantics and Pragmatics of the Dutch Sentence-Final Particle hoor,*' in Margriet Bruijn Lacy (red.), *The Low Countries: Multidisciplinary Studies*. Lanham, MD.: University Press of America, 1-11.
- Kirsner, Robert S. en Vincent J. van Heuven. 1996. 'Boundary Tones and the Semantics of the Dutch Final Particles *hè, hoor, zeg, and joh,*' in C. Cremers en M. den Dikken (red.), *Linguistics in the Netherlands 1996*. Amsterdam: Benjamins. 133-146
- Kirsner, Robert S. en Vincent J. van Heuven. 1999. 'How Dutch Final Particles Constrain the Construal of Utterances: Experiment and Etymology,' in K. van Hoek, A. Kibrik en L. Noordman (red.), *Discourse Studies in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: Benjamins, 165-183.
- Kirsner, Robert S., Vincent J. van Heuven, en Renée van Bezooijen. 1994. 'Interaction of Particle and Prosody in the Interpretation of Factual Dutch Sentences,' in R. Bok-Bennema en C. Cremers (red.), *Linguistics in the Netherlands 1994*. Amsterdam: Benjamins, 107-118.

- Paardekooper, P.C. 1951. 'De imperatief als grammatische categorie in het ABN.' *De nieuwe taalgids* 44.97-107.
- Proeme, H. 1984. 'Over de Nederlandse imperativus.' *Forum der Letteren*, 25.4.241-258.

- Rubinstein, Renate 1979. *Hedendaags feminisme*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Schiffrin, Deborah. 1987. *Discourse Markers. Studies in Interactional Sociolinguistics 5*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Straten, Peter van. 1989. *Lukt het Agnes?* Amsterdam: Maarten Muntinga.
- Sturm, Arie. 1992. 'Het onnut van intersubjectieve gegevens in taalkundige beschrijvingen van het Nederlands.' NEM 30.2.18-26.
- Wouden, Ton van der. 1998. 'Niet huilen maar: Negation, Directives and Particles,' in Sjef Barbiers, Johan Rooryck, Jeroen van de Weijer (red.), *Small Words in the Big Picture: Squibs for Hans Bennis*. Leiden: Hollen Institute of Generative Linguistics, 125-128

Eindnoten:

- (1) Dit onderzoek kwam tot stand met steun van de Committee on Research, Academic Senate, University of California, Los Angeles (Grant 2964). Ik wil Henk Maier (Leiden) en Theo Janssen (Amsterdam) bedanken voor eindeloze gesprekken en mailtjes over dit onderwerp. Ik ben Theo Janssen erkentelijk voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Mijn vrouw Elaine wil ik ten slotte bedanken omdat zij mij een paar jaar geleden in McDonalds in Leiden attent maakte op een affiche, waarop de merkwaardige tekst stond: *Wel weggeven hè! McDonald's Cadeaucheque*.
- (2) In de tweede uitgave van de ANS (Haeseryn et. al. 1997) zoekt men tevergeefs naar een opsomming van de basisfeiten i.v.m. vragen (2) en (3).
- (3) Een mogelijk tegenvoorbeeld is *Zegt u het maar; hoor!*, maar in mijn eigen ervaring wordt die zin alleen gebruikt als de hoorder niet gereageerd heeft op een eerder *Zegt u het maar!* Zie Kirsner en Deen (1990: 5).
- (4) Voor verdere discussie van *hoor* als 'afzwakker', zie Kirsner 2000. *Ik hou van je, hoor* kan wel heel goed door een ouder gezegd worden tegen een bestraft kind dat overstuur is van de straf.
- (5) Vergelijk *Stikstof is een gas, is het niet?* als omschrijving van *Stikstof is een gas, hè?* met de onmogelijkheid van *Nou dag, is het niet?* als omschrijving van *Nou dag, hè?*
- (6) Voorbeeld van Theo Janssen (p.c.)
- (7) Het is niet duidelijk of de grotere aanvaardbaarheid van de *GW + maar + hoor* (tegenover de lagere aanvaardbaarheid van *GW + hoor*) verklaard wordt door het begrip 'toegeeflijkheid,' zoals voorgesteld door Sturm (1992: 23).
- (8) Het is uiterst interessant dat de *hè*-variant aanvaardbaarder schijnt te zijn dan de 'kale' of de *hoor*-variant. Het gebruik van *maar* met infinitieven, én in positieve én in negatieve zinnen (*Huilen maar; Niet huilen maar; Maar niet huilen* in Van der Wouden 1998) is een proefschrift waard.
- (9) In dit opzicht geeft een Engels voorbeeld misschien stof tot nadenken. Indien *maar* met *feel free to* vertaald kan worden (Van der Wouden 1998: 125), merken we op dat *Close the door!, Close the door; will you?* en *Feel free to close the door!* allemaal aanvaardbaar Engels zijn, maar dat de zin? *Feel free to close the door; will you?*, die de Engelse tegenhanger zou zijn van? *Doe de deur maar dicht, hè?* innerlijk tegenstrijdig is (doordat *will you?* opdringerig is) en raar aandoet. Zie verder het voorbeeld van *hè* en *hoor* met de IPI in de ANS (Haeseryn et al 1997: 581-2), waarin *hoor* in *Afblijven*, *hoor* een aansporing aangeeft, maar *hè* in *Afblijven*, *hè* ONGEDULD uitdrukt.

Abraham Blankaart aan het woord

Positiebepaling door middel van aanspreekvormen

J.A. van Leuvensteijn (Amsterdam)

1. Inleiding

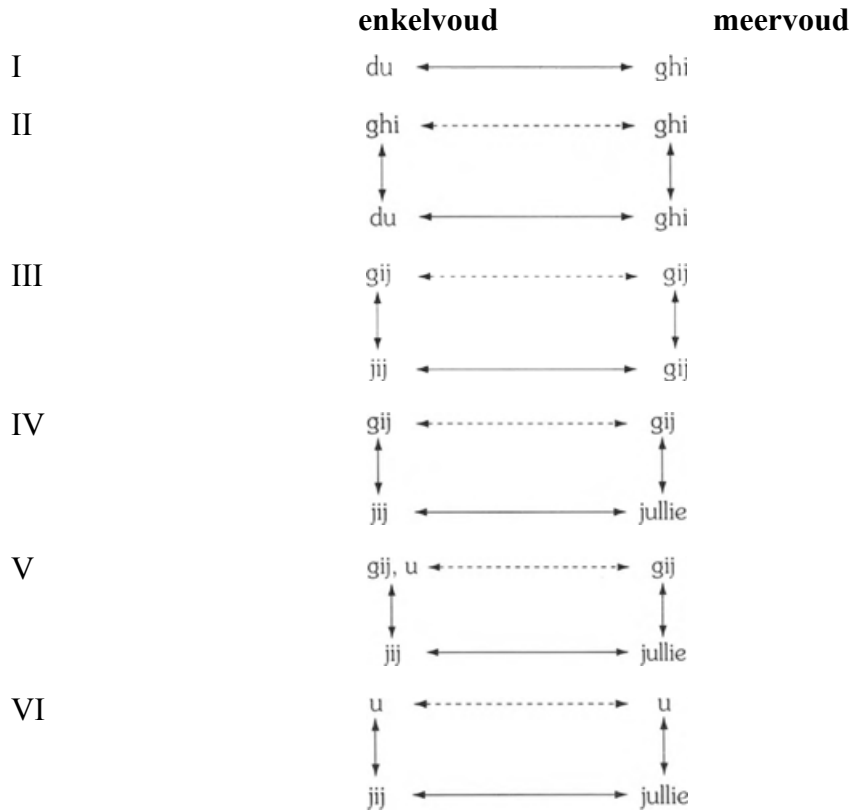
‘Er is waarschijnlijk geen taalsector waarin de maatschappelijke veranderingen zich zo weerspiegelen als in de aanspreekvormen en het gebruik dat daarvan gemaakt wordt’ (Van Bree 1992, 419). Met deze woorden sluit Cor van Bree de paragraaf over de aanspreekvormen in de *Geschiedenis van het Nederlands* af. De veranderingen zijn inderdaad enorm groot. Het is ondenkbaar dat op dit moment een vader vanuit het buitenland zijn dochter zou schrijven in de bewoordingen van de vaderlijke voogd Abraham Blankaart aan zijn pupil Sara Burgerhart, de dochter van zijn overleden vriend:

‘Nu ja, ik heb **uwe** beide Brieven ontvangen, maar, wat hamer, meent **gy**, dat ik tyd heb om **u** zo *cito*, per eerste post, (zo 't **u** blijft,) te antwoorden; en dat wel zo dikwyls, als myne Pupil goedvindt om my met een hoope wisjewasjes aan 't hooft te lellen? Zie ik ben maar een Vryer, (een *Oude Vryer*, zo **je** wilt;) ik weet echter, hoe die Nufjes van halfwassen Vrouwen bestaan. Van daag willen ze zus, morgen willen zy zó.’ (Brief 1; vet van mij, vL)

De vader van nu zou in alle gevallen de vorm *je* gebruiken, zoals Blankaart in zijn zelfcorrectie ‘een *Oude Vryer*, zo **je** wilt’.

Hoe zit het nu met dat *gy* en *je*? Van den Toorn (1977, 526) heeft een schema samengesteld, waarin hij de ontwikkeling van de aanspreekvormen in zes fasen laat verlopen. De ontwikkeling die hij schetst, is die van beschaafd taalgebruik ten noorden van de grote rivieren. Alleen bij de doorgetrokken lijnen in figuur 1 zien we vormverschil én betekenisverschil. In de oudste fase heerst een duidelijke tegenstelling tussen enkelvoud en meervoud. Dit prachtige systeem ging ten onder, doordat men de meervoudsvorm voor de aanspreking van één persoon ging gebruiken. Eind 16de eeuw raakt *du* geheel in onbruik bij beschaafden en in de loop van de 17de eeuw verschijnt in het Hollands de vorm *jij* met later de meervoudsvorm *jullie*, vaak met de variant *jelui*. De vorm *u* (nom.) komen we al vanaf 1624 tegen, maar pas halverwege de 19de eeuw verdringt het de vorm *gij* ten noorden van de grote rivieren. Ten zuiden ervan handhaaft *gij* zich echter. Vandaar dat Vlamingen zo'n moeite hadden om *u* met de werkwoordsvorm van de derde persoon enkelvoud goed toe te passen. Sinds de jaren dertig is ook de vorm van de tweede persoon enkelvoud gangbaar en zien we naast elkaar: *u hebt - u heeft, u kunt - u kan, u bent - u is*.

Figuur 1: De verandering in het systeem van de Nederlandse aanspreekvormen (naar Van den Toorn 1977: 526)

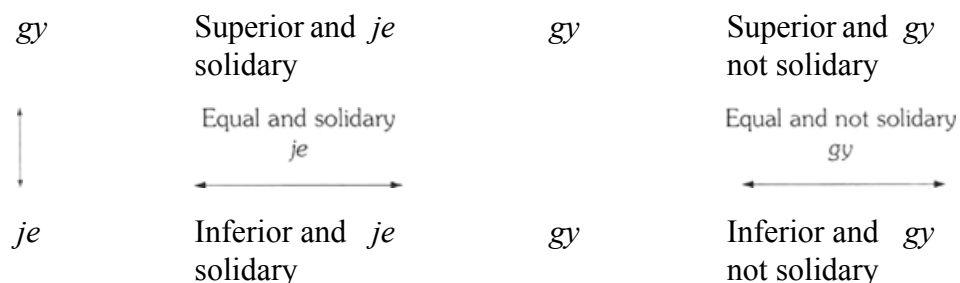
In *Sara Burgerhart* hebben we voor het enkelvoud te maken met een *gy*-systeem en een *je*-systeem. Het gebruik is niet beperkt tot de subjectsvorm en de objectsvorm van de persoonlijke voornaamwoorden, maar betreft ook de bezittelijke voornaamwoorden en de wederkerende voornaamwoorden. Figuur 2 geeft hier een overzicht van.

Figuur 2: Het *je*- en het *gy*-systeem in *Sara Burgerhart*

	<i>je</i>-systeem	<i>gy</i>-systeem
pers. vnw. (nom.)	<i>je, jy</i>	<i>gy (ge)</i>
pers. vnw. (dat., acc., na voorzetsel)	<i>je, jou</i>	<i>u</i>
bez. vnw.	<i>je, jou(w)</i>	<i>u(w)</i> en verb. vormen
wederkerend vnw.	<i>je</i>	<i>u</i>

2. De keuze voor de oorspronkelijk enkelvoudige of de oorspronkelijk meervoudige aanspreekvorm met betrekking tot één persoon

De aanspreekvorm duidt de positie van de aangesprokene ten opzichte van de spreker aan en indirect blijkt hieruit welke positie de spreker zichzelf ten opzichte van de aangesprokene toekent. Het komt in vele talen voor dat er twee concurrerende vormen, ja zelfs systemen, functioneren ter aanspreking van één persoon: een enkelvoudig systeem en een oorspronkelijk meervoudig systeem dat met betrekking tot één persoon wordt gebruikt. De verschuiving van de meervoudige vorm naar het enkelvoud vinden we in tal van talen en kreeg in elke taal een steeds ruimere toepassing. Brown & Gilman (1960/1972) bespreken de situatie in het Latijn, het Engels, het Frans, het Italiaans en het Duits. Zij wijzen erop, dat de keuze van het pronomen aanvankelijk op macht berustte, maar dat dit systeem later door solidariteit werd doorkruist. Figuur 3, een toepassing van hun schema op het taalgebruik in *Sara Burgerhart*, verbeeldt dit complexe systeem. Van den Toorn (1977) neemt de begrippen macht en solidariteit over; Marijke van der Wal (1992: 266-271), die ook de regionale variatie in haar beschouwing betreft, formuleert de criteria in termen van beleefdheid/distantie en vertrouwelijkheid.

Figuur 3: De tweede persoon enkelvoud (het schema van Brown & Gilman (1960/1972) toegepast op de *Sara Burgerhart*)

In dit systeem van de tweede persoon enkelvoud gebruikt de hogergeplaatste *je* tot de lagergeplaatste, terwijl hij omgekeerd *gy* ontvangt. Bij wederzijdse solidariteit past de *je*-vorm en bij het ontbreken van solidariteit de *gy*-vorm.

Op twee plaatsen in figuur 3 zien we een strijd om de voorrang tussen het machtsprincipe en het solidariteitsprincipe: (1) linksboven ‘superior and solidary’ en (2) rechtsonder ‘inferior and not solidary’. Bij (1) vereist het machtsprincipe aanspreking van de hogergeplaatste met *gy*, terwijl het solidariteitsprincipe *je* voorschrijft. Bij (2) verwachten we op grond van het machtsprincipe *je*, terwijl de afwezigheid van solidariteit *gy* vereist.

Brown & Levinson (1978) beschouwen pluralisatie van de eerste en tweede persoon enkelvoud als een algemeen verschijnsel. Zij verwijzen naast de onderzochte West-Europese talen in Brown & Gilman (1960, 1972) ook nog naar het Russisch en andere Slavische talen, het Canadees Frans, het Welsh, het Jiddisch, het Hongaars, het Hindi, het Quechua, het Tamil en vele Afrikaanse talen. In geval van een stabiel *je/gy*-systeem is het gebruik van het pluralis pronomen voor het singularis pronomen niet alleen in de West-Europese talen, maar overal ter wereld ook buiten de Indo-Europese taalfamilie bekend.

Als mogelijke motivering voor het gebruik van de oorspronkelijk meervoudige vorm voor het enkelvoud noemen Brown & Levinson het streven van de spreker om de hoorder de mogelijkheid te bieden het gezegde niet specifiek op zichzelf te betrekken en hem zo een uitweg, een ‘way out’, te geven. De oorspronkelijk meervoudige vorm verleent aan de woorden als bij afspraak *indirectheid*. Als tweede mogelijke motivering wijzen deze auteurs erop, dat de woorden in traditionele maatschappijen kunnen refereren aan de sociale status van de aangesproken persoon. In deze maatschappijen ontlenen de personen hun status aan het lidmaatschap van een groep. Daardoor wordt de aangesprokene niet als individu benaderd, maar als lid van die groep. Mijns inziens zijn beide motiveringen verenigbaar: met de enkelvoudige vorm richt de spreker zich tot de hoorder als individu, met de meervoudige vorm ontwijkt de spreker de directe aanspreking en opent hij de mogelijkheid dat de hoorder de gesproken woorden interpreteert als gesproken tot hem als lid van een bepaalde groep.

Naast de ontwijkende strategie van de pluralisatie is er nog een andere mogelijk: de aanspreking in de derde persoon door middel van officiële aansprekingen, maatschappelijke functies e.d.. Ook het gebruik van *UE* (‘Uwe Edelheid’) voor de aangesprokene behoort hiertoe. De aangesprokene wordt nu benaderd alsof hij buiten de gesprekssituatie of correspondentie staat, hetgeen hem een uitwijk-mogelijkheid biedt.

3. De aanspreekvormen bij Abraham Blankaart als vertegenwoordiger van de oude generatie van de hogere burgerij

Om inzicht in het gebruik van de aanspreekvormen in *Sara Burgerhart* te krijgen is het zinvol om de personages in sociale klassen in te delen. Ik onderscheid er drie.

Figuur 4. Sociale gelaagdheid in *Sara Burgerhart*

1. handarbeiders en huishoudelijk personeel
2. burgerij
 - 2.1. kleine burgerij
 - 2.2. hogere burgerij
 - 2.2.1. jonge generatie
 - 2.2.2. oude generatie
3. adel

Bij het bestuderen van de aanspreekvormen per klasse en subklasse valt ons een groot verschil op. De handarbeiders en het huishoudelijk personeel beheersen één systeem: het *je*-systeem. De adel gebruikt onder alle omstandigheden één systeem: het *gy*-systeem. Dat zijn de uitersten. Vermenging en afwisseling van de systemen treffen we aan bij de leden van de burgerij. Hier moeten we echter een scheiding maken tussen de lage burgerij, waar de ‘fijnen’ toe behoren, en de hogere burgerij van de welgestelde kooplieden en academisch gevormden. Bij de hogere burgerij blijkt de jonge generatie van Saartje Burgerhart, Letje Brunier, Anna Willis, Cornelis en Hendrik Edeling en nog een paar ‘jonge heren’ anders met de aanspreekvormen om te gaan dan de oudere generatie van Jan Edeling en Abraham Blankaart. Achtereenvolgens zullen we de volgende briefwisselingen en gesprekken van de oudere generatie uit de burgerij belichten. Daarbij is Abraham Blankaart onze ‘zagsman’.

- (1). Blankaart - kleine burgerij
- (2). Blankaart - hogere burgerij (jonge generatie)
- (3). Blankaart - hogere burgerij (oude generatie)
- (4). Blankaart - adel

(1) *Blankaart - kleine burgerij*

Abraham Blankaart kent Zuzanna Hofland nog van vroeger als een levenslustig meisje. Zij heeft haar vrolijkheid echter verloren, doordat zij onder de invloed van de ‘fijnen’ is gekomen, mensen die het protestantse geloof zwaar opvatten en zich veel ontzeggen. Onder die strengen zitten echter ook oplichters en huichelaars. Broeder Benjamin is daar één van. Samen met Cornelia Slimpslamp zal hij Zuzanna van haar geld beroven. Blankaart daarentegen is de oprechte christen, de man van het ‘werkend geloof’, waarvan de vruchten uit de daden blijken. Zoek niet de verschillen in de leer van de kerkgenootschappen, maar zoek de overeenkomsten, en vooral, leef als een christen van de daad. En Blankaart doet zo veel mogelijk goed. Om die reden zullen de schrijfsters hem de achternaam Blankaart hebben gegeven.

Als Blankaart zich tot Zuzanna Hofland richt, lopen het *je*- en het *gy*-systeem geheel door elkaar. *Je* en zelfs het platte *jou* treffen we in objectsfunctie en als bezittelijk voornaamwoord aan. Deze *j*-vormen verschijnen dan zowel bij

vertrouwelijkheid als in een scheldpartij. Om hier een beeld van te krijgen citeer ik een stukje uit brief 17 van Zuzanna aan Abraham en daarna uit brief 19, Abrahams reactie. De situatie is als volgt. Sara heeft de dikke en op drank beluste dienstmeid Bregt opgesloten in de kelder waar de wijnflessen staan, en is vervolgens het huis van haar tante en voogd Zuzanna Hofland ontvlucht. Blankaart steunt Sara. Zuzanna doet Blankaart, die voor zaken in Parijs is, haar beklag.

MYN HEER!

De Apostel zegt: ‘dat wy allen ommevang met zondaren niet kunnen vermyden, want dan zouwen wy buiten de Waereld gaan moeten.’ En schoon ik my zo kan vinden in de woorden van dien Heiligen sukkelaar, zo als Broeder Benjamin Koning David wel eens noemt; zo kan vinden, zeg ik, in de woorden daar hy zegt: ‘ik kome niet op den weg der Zondaren:’ zo vind ik het nu in mynen weg noodzaaklyk, myne oogen naar het afgodisch Vrankryk te slaan, ende my als te begeven onder hen, die het teken des Beestes aan hun voorhoofd dragen. (Brief 17)

Blankaart is woedend, maar beheerst zich aanvankelijk nog in zijn reactie. Eerst houdt hij het *gy*-systeem aan, maar dan breken de *je*-vormen er doorheen en aan het slot van de brief dwingt hij zich weer tot het gebruik van *gy* en *u* (objectsvorm).

MEJUFFROUW!

Wel zeit het Hollands spreekwoord: ‘Hoe later op den Dag hoe schoonder Volk.’ Maar wat heb ik met **uw** gelol en **uw** heilige sukkelaar te doen? Wat geef ik om **uw** Broêr Benjamin? Weet **gy** wat, Juffrouw Hofland, **uwe** hele ouwe voddewinkel van kweeslary raakt my niets, geen oogvol. Hou **uwe** brieven maar t’huis, ik weet alles in 't lang en in 't breed. Het Kind heeft deugdelyk gedaan. (...) Hoe, wat hamer! denkt **gy**, dat ik niet weet hoe **gy** haar gedaan hebt, en dat **gy** haar als een zottin door de god gansche stad hebt laten lopen in ouwe konkelige kleêren, en dat voor een meisje die geld heeft (...).

Wat leg **gy** te wauwelen over afgodisch Vrankryk: en van menschen, die het teken des Beestes aan hare Voorhoofden dragen? (...)

Paulus? van Paulus moet **je** afblyven. Paulus was de beste, de raisonnabelste man van de waereld: want hy zegt met ronde Zeeuwsche woorden: ‘Gierigheid is afgodery.’ (...) [en de brief besluit met de woorden]

Ik wil geen katteschrift meer van **u** ontvangen, zo **gy u** niet bekeert; daarom wordt alles in eens afgedaan door

ABRAHAM BLANKAART

In brief 25 toont Abraham Blankaart volledige beheersing en maximaliseert hij de afstand tot Broeder Benjamin door - geheel tegen zijn gewoonte in - uitsluitend het *gy*-systeem te gebruiken, als reactie op Benjamins *gejy* en *gejou* van brief 24.

(2) Blankaart - hogere burgerij (jonge generatie)

Als de oudere generatie van de hogere burgerij zich tot de jongere richt, dan blijkt het *gy*-systeem duidelijk dominant. Bij de keuze voor het *je*-systeem spelen niet alleen bekendheid en vertrouwelijkheid een rol, maar ook woede en ergernis. In beide gevallen verkleint Blankaart de afstand tot de correspondent.

Vier brieven schrijft Blankaart aan zijn pupil Sara: nummer 1 en nummer 67 zijn in het *gy*-systeem, maar de nummers 20 en 121 tonen een sterke wisseling van de systemen. Een voorbeeld van plotselinge toenadering uit brief 20. De situatie is ditmaal als volgt. Nu Saartje bij de weduwe Spilgoed woont, moet ze kledinggeld hebben en de inwoning betalen. Blankaart stuurt haar duizend gulden.

Leg het wel aan, en als ik **u** zie, toon my dan eens hoe **gy** 't besteet hebt.
Hoor meid, zo **je** 't wel aanlegt, heb **jy** gelds genoeg; zo niet, dan is 't
gaauw op.

Opkomende woede ligt ten grondslag aan het *je*- en *jy*- gebruik in brief 121. De aanhef is formeel, maar in de tweede zin stapt Blankaart al over van het *gy*-systeem naar het *je*-systeem. Even een schets van de situatie: Juffrouw Hartog heeft Blankaart anoniem geïnformeerd over Saartjes spilzucht, haar omgang met de adellijke heer R., een doortrapte lichtmis, en het aanhouden van de betrekkingen met een zekere heer (Hendrik Edeling) om haar wangedrag te maskeren. (Brief 107)]

JUFFROUW BURGERHART!

Ik hoor lieve historietjes van **u**, al hele lieve ook! Hagel en Slypsteen, hoe kan 't zyn? daar **je** zó veel verstand hebt, en daar **je** beter **je** Geloof verstaat dan ik, God betert; en daar ik **je** altoos geraden heb, dat **je** toch den goejen weg op zoudt. Meisje, meisje! maak my niet boos (...). [en Blankaart blijft nog een bladzijde lang boos en sluit zijn tirade af met]
(...) ik ben zo kwaad als een spin. Déérom hadt **gy** geen zin in 't Huwlyk, met zulk een braaf man, denk ik; dat was de zaak: dan zou dat gedraaf en geloop uit zyn, en daar bedankte **gy** voor niet waar? (...)

Blankaart vergroot tegen het slot van de brief de afstand tot Sara door het *gy*-systeem toe te passen en hij besluit niet *met uwen toegenegen Voogd*, *Uw toegenegene Voogd* of *Uw liefhebbende Voogd*, maar afstandelijk positiebepalend met *Ik ben Uw Voogd*,
ABRAHAM BLANKAART.

(3) *Blankaart - hogere burgerij (oude generatie)*

Als de oudere generatie onderling mondeling of schriftelijk contact heeft, is het *gy*-systeem gangbaar. Slechts bij voldoende bekendheid en bij het streven om dicht bij de ander te komen, is *je* als persoonlijk voornaamwoord (subjectsvorm en objectsvorm) of als bezittelijk voornaamwoord (naast *jou*) acceptabel. Juffrouw Hartog, de weduwe Willis, ds. Everard Redelyk en de heer Helmers houden het altijd op *gy* en *u* (objectsvorm), maar Jan Edeling en vooral Abraham Blankaart zijn lossier in de mond.

In brief 76 heeft Jan Edeling aan Blankaart, die hij zijn vriend noemt, zijn argumenten gegeven voor het afwijzen van Sara als huwelijkskandidate voor zijn zoon Hendrik. Hij wil de Lutherse traditie in zijn geslacht handhaven. Blankaart poogt vervolgens Jan Edeling ervan te overtuigen dat het lidmaatschap van de Hervormde Kerk geen beletsel voor de verbintenis mag zijn en bepleit Sara's zaak in brief 79. Hierbij probeert hij de afstand tot Jan zo klein mogelijk te maken, al kost het hem wel moeite. Een fragment.

Dat **gy** van 't Luters geloof zyt, is goed voor **u**; dat ik op zyn Gereformeerts geloof, is ook goed voor my. Maar elk zyn vryheid: **Gy** zyt immers geen Paus, al ben **je** Vader? **Je** kunt immers mis hebben? Of zyt **gy** onfeilbaar? Hoe zit het?

Kom aan, daar heb **je** nu Paulus, de Apostel Paulus, daar **gy** zo wel aan gelooft als ik. Wel, die dagt mede al, dat hy het byster wel hadt; en dat onze lieve Heer magtig met zynen yver gedient was, dagt hy het niet? Hoe! de man zeit het zelf; hoe kun **je** 't nader hebben? (...)

(4) *Blankaart - adel*

Richt de oudere generatie zich tot de adellijke weduwe Spilgoed - zij is de enige vertegenwoordiger van deze categorie - dan is het *gy*-systeem gepast. Blankaart kan het echter niet laten om drie keer *je* tot haar te gebruiken, overigens naast 21 keer *gy* en 20 keer *u* (objectsvorm). Het betreft een vaste constructie, namelijk '(...) vatje het' (brief 149) en een emotioneel moment, waarin Blankaart tweemaal een vergelijkbaar, zeer zwak betoond zinnetje gebruikt: hij heeft de pasgeboren zoon van Sara in de armen (brief 171). De weduwe citeert Blankaarts woorden aldus:

'Welkom myn zoete Boy: (...) welkom myn lief kind! jongetje, je komt al in een aartig Waereltje. Nu, dat zul je, als je tyd van leven hebt, wel ondervinden. Pas maar braaf op, en je zult gelukkig zyn: "(en by my komende met het kind:) "ha! dat's een kereltje! zei hy; zie **je** wel, watte heldere kykers dat hy heeft? 't is een mooi kind, zeg ik **je**: (...)'.

4. Conclusie

Blankaart toont een grote variatie in het gebruik van de twee aansprekingsystemen: tot de ‘fijnen’ gebruikt hij het *gy*-systeem of het *je*-systeem of beide door elkaar. Tot leden van de eigen en de jonge generatie van de hogere burgerij is het *gy*-systeem duidelijk dominant, doorbroken door vormen van het *je*-systeem. Dit *je*-systeem past bij gewenste toenadering, betrokkenheid en vertrouwelijkheid en ook bij woede en ergernis. Tot de adel richt men zich met *gy* en *u* (*objectsvorm*). Het gebruik van *je* ontvalt Blankaart als het ware in modale zinnestelsels die als een vaste groep lijken te functioneren. Voor Blankaarts generatie van de hogere burgerij is het *gy*-systeem het gebruikelijke systeem. Het *je*-systeem markeert verkleining van de afstand tussen de gesprekspartners of correspondenten.

Bibliografie

- Bree van, C. 1992. ‘Het gebruik van de aanspreekvormen’. In: M. van der Wal & C. van Bree: *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht, 417-419.
- Brown, R. & Gilman, A. 1972. ‘The pronouns of power and solidarity’. In: P.P. Giglioli (ed.): *Language and social context*. Eerder verschenen in: T.A. Sebeok (ed.): *Style in language*. MIT Press. 1960. 253-276.
- Brown, P. & Levinson, S. 1978. ‘Universals in language usage’. In: E.N. Goody (ed.): *Questions and politeness. Strategies in social interaction*. Cambridge.
- Buijnsters, P.J. 1971. ‘Sara Burgerhart’ en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de 18e eeuw. Groningen.
- Van den Toorn, M.C. 1977. ‘De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen’. *De nieuwe taalgids* 70, 520-540.
- Wolff, E. & Deken, A. 1783. *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, 2de dr., 's Gravenhage.
- Wolff, E. & Deken, A. 1980. *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters. Den Haag.

Nederlandse en Duitse stemmen over Margriet de Moor *Lut Missinne (Münster)*

De relatie tussen de Nederlandstalige literatuur en Duitsland heeft zich in het voorbije decennium afgespeeld tussen de polen ‘goed’ en ‘stormachtig’. Het is bekend dat de Frankfurter Buchmesse '93 en zijn nasleep daarin een hoogtepunt betekende. Toch is die relatie allesbehalve met een coup de foudre begonnen. Er zijn periodes geweest van voorzichtige toenaderingen, afwijzingen, onhandige avances, waarin weinig liet vermoeden dat de hartstocht voor de Nederlandstalige literatuur ooit nog eens dermate zou oplaaien, dat er - zoals in het jaar van de Buchmesse - meer dan 120 literaire boektitels uit het Nederlands in Duitse vertaling zouden worden gepubliceerd.

Wanneer we ons beperken tot de Duitse vertalingen van Nederlandstalig werk in de naoorlogse periode, dan zien we rond het midden van de jaren zestig enige verandering in de vertaalpolitiek. Er wordt in die tijd gepoogd om het imago van de Nederlandstalige literatuur bij te sturen. Tot dan toe hadden vooral de vertaalactiviteiten van Georg Hermanowski het beeld van een Vlaamse idealiserende literatuur naar voren geschoven.⁽¹⁾ Hermanowski zelf kwam in 1965 met een vertaling van het avant-gardistische *Het boek alfa* van Ivo Michiels, maar het was vooral de vertaler Jürgen Hillner die de Nederlandstalige literatuur in Duitsland nieuwe impulsen trachtte te geven (Hillner 1968). Tussen 1967 en 1970 verschenen van zijn hand twaalf boeken van onder meer Louis-Paul Boon, Jef Geeraerts, Jacques Hamelink, Willem Frederik Hermans en Hubert Lampo. In zijn bloemlezing, *Niederländer erzählen* (1969), trachtte Hillner aan de hand van auteurs uit Vlaanderen en Nederland de Nederlandse literatuur nadrukkelijk als een gemeenschappelijke, moderne literatuur te promoten. De verkoopsuccessen bleven echter uit en in de jaren zeventig stonden Duitse uitgevers terughoudend tegenover vertalingen uit het Nederlandse taalgebied. Een nieuwe opflakking kwam in het volgende decennium, toen Cees Nooteboom (*Rituale*, 1984), Harry Mulisch (*Das Attentat*, 1986), en Hugo Claus (*Der Kummer von Flandern*, 1986) het Duitse podium betraden. Een hoogtepunt werd - zoals reeds vermeld - in 1993 bereikt.

Intussen zijn we al weer een aantal jaren verder. Tegen de verwachtingen in van velen die na de hausse van Frankfurt een flinke verkoeling hadden verwacht, blijft de belangstelling in Duitsland voor Nederlandstalige literatuur relatief groot. Ik wil hierna één specifiek aspect van dit hele vertaalgebeuren belichten. Het gaat mij om de vraag: welke wijzigingen doen zich voor in de perceptie van een auteur of literair werk, wanneer die auteur of dat werk de overstap maakt van het ene literaire systeem naar het andere, in dit geval naar een buursysteem. Met andere woorden: waarin ligt het verschil tussen het imago van de Nederlandstalige literatuur of een Nederlandstalig auteur in het Duitse taalgebied en dat van diezelfde literatuur of auteur in het Nederlandse taalgebied? Om deze

vraag te beantwoorden heb ik de receptie van één auteur, Margriet de Moor, in beide taalgebieden vergeleken. De Moor, geboren in 1941, was een laatbloeister als schrijfster - ze debuteerde op haar zevenenveertigste - maar ze heeft een blitzcarrière gemaakt zowel in het Nederlandse als in het Duitse taalgebied. Daarover later meer, eerst de meer algemene invalshoek.

Herkenbaar of juist niet?

In commentaren van auteurs, vertalers of critici die het succes van de Nederlandstalige of althans van de Nederlandse literatuur in vertaling trachten te verklaren, kan men compleet tegengestelde beweringen aantreffen. Volgens Ton Anbeek (1999) zijn die Nederlandse boeken geschikt voor vertaling, die zich afspelen in het buitenland, zodat de typisch Hollandse eigenaardigheden buiten de deur worden gehouden: geen gezeur over de Amsterdamse grachtengordel of over een protestantse jeugd in Maassluis, maar literatuur met de ramen open. Anbeek neemt daarmee een positie in die vergelijkbaar is met het adaptief vertalen op microniveau: je stapt als vertaler naar de lezer toe. Harry Mulisch en Cees Nooteboom zijn hiervan duidelijke voorbeelden. In recensies valt herhaaldelijk te lezen dat Mulisch zo succesvol is omdat hij boven de regionale en nationale ervaringen uitstijgt. Nooteboom valt volgens de Duitse criticus Dirk Schümer (1996) zo bijzonder in de smaak omdat hij vrij is van ‘elk vaderlands koloriet’. ‘Vanaf het moment dat er thema's worden besproken die niet direct in de Hollandse huiskamer spelen, is er een grote kans dat er belangstelling voor die literatuur ontstaat,’ stelt ook Carel ter Haar in *Literatuur* (1999).

Toch lijkt ook de tegengestelde opvatting verdedigbaar. Zo kan je ervan uitgaan dat net romans die iets van de culturele eigenheid laten zien, hoog zullen scoren bij een buitenlands publiek. Een voorwaarde daarbij is natuurlijk dat de lezer al iets van de cultuur van het betreffende land afweet, zodat er herkennings-plezier optreedt. Carmiggelt is leuker voor iemand die al eens een Amsterdamse kroeg is binnengestapt. Deze positie is vergelijkbaar met die van het exotiserende vertalen op microniveau: je haalt de lezer naar de auteur toe en gaat ervan uit dat er ook gelezen wordt om te leren. In extreme gevallen kom je met deze tweede positie echter bij de pure couleur locale terecht, of bij een auteur als Voskuil, die dan weer onvertaalbaar is doordat zijn succes grotendeels steunt op een extreme herkenningswaarde.⁽²⁾

Sommigen lijken in deze kwestie nog een derde standpunt in te nemen en kijken naar de relevantie voor het Duitse publiek. Voor Dirk Schümer (1996) bijvoorbeeld is een roman ‘nooit aan de grenzen van zijn nationale eigenheid gebonden. Is een roman niet in staat die grenzen te overschrijden, dan is dat louter een kwestie van gebrek aan kwaliteit’. Schümer poneert zelfs als algemene stelling dat voor een Duitse lezer het exotische van de Nederlandstalige roman in eerste instantie gelegen is in een ‘ongeveer internationale’ en een ‘vanzelfsprekend kosmopolitisme’. Ik vermoed echter dat hij daarbij heel sterk aan welbepaalde auteurs denkt, en wel precies aan Nooteboom en Mulisch. Hij specificeert namelijk in diezelfde bijdrage nog waar het interessante van dat

kosmopolitisme dan wel in ligt: deze auteurs schrijven namelijk over... Duitsland. Nederlanders - en daar hoort met een gastvrij gebaar ook Hugo Claus bij - schrijven uit een ander perspectief over de Duitse geschiedenis: 'Een röntgenblik van buiten op je eigen innerlijk is voor Duitse lezers de grootste kans van de Nederlandse roman.' Duitse lezers willen dus via de Nederlandse literatuur iets leren over Duitsland. Maar willen ze ook wat leren over Nederland?

De Moors publicaties in Nederland en Duitsland

In een groot stuk in het *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt* ten tijde van de Frankfurter Buchmesse '93 schreef Hans-Jürgen Bulkowski: 'Die Niederländer sind in ihrer Lektüre vorwiegend psychologisch orientiert. [...] Sie erwarten von ihrer Literatur weniger die Auseinandersetzung oder das sprachliche Wagnis, sonder gut gemachte, sachlich fundierte Erzählung, in der beschreibende und unterhaltsame Elemente nie fehlen' (Bulkowski 1993). Het gevolg van deze duidelijke smaak is, aldus Bulkowski, dat auteurs die deze verwachtingen inlossen, groot succes kunnen boeken. Het werk van Margriet de Moor wordt na deze uitspraken als een typevoorbeeld van de zonet opgesomde karakteristieken gepresenteerd. Van De Moor waren op dat moment twee titels in het Duits vertaald: een roman en een verhalenbundel.

Margriet de Moor debuteerde in 1988 met de verhalenbundel *Op de rug gezien*. Ze werd samen met een andere debutante, de Vlaamse Brigitte Raskin,⁽³⁾ genomineerd voor de AKO-literatuurprijs, zodat ze meteen sterk in de kijker liep. Er werd in de kritiek wel wat minachtend gedaan over het 'AKO-circus' of de 'akoïsering van de literatuur', maar de aandacht voor De Moor was niet gering en doorgaans positief van aard. Het jaar daarop verscheen *Dubbelportret*, een bundel met drie novellen, en in 1991 kwam haar eerste roman *Eerst grijs, dan wit, dan blauw* uit. Ook dat boek kreeg in de Nederlandse pers lovende kritieken en De Moor sleepte er de AKO-literatuurprijs mee in de wacht. In 1993 verschenen de eerste Duitse vertalingen: *Rückenansicht* en *Erst grau dann weiß dann blau*. In 1993 verscheen in Nederland ook De Moors tweede roman, *De virtuoos*. De Duitse vertaling volgde het jaar daarop. Eind 1996 verscheen dan haar derde roman, *Hertog van Egypte*, en die kwam in 1997 in een Duitse vertaling uit. Haar recentste boek met de onvertaalbare titel *Zee-Binnen* werd in het najaar van 1999 uitgebracht. De vertaling ervan, *Die Verabredung*, verscheen in het voorjaar 2000. Naarmate De Moor in Duitsland bekendheid verwerft, volgen de vertalingen de originele uitgaven dus sneller op. En bekendheid heeft ze intussen. *Die Verabredung* werd voorgesteld in het Literarisches Quartett, het werd in *Die Welt* tot boek van de week gekozen en Hanser adverteerde paginahoog in de kranten. De Moor is gearriveerd, ook in Duitsland. De weg van een succesvolle debutante tot een gerenommeerd en goedverkopend auteur is dus zowel in de Nederlandse als in de Duitse (resp. Vlaamse en Oostenrijkse of Zwitserse) pers te volgen.

De receptie van een debutante

De Moors debuutbundel *Op de rug gezien* (1988) is, zoals dat voor een eersteling te verwachten valt, niet overal meteen na verschijning besproken; ‘op een verkeerd stapeltje terechtgekomen,’ luiden sommige excuses achteraf (Hans Warren). Bij de tweede of zelfs derde druk, wanneer de nomineringen voor de AKO-literatuurprijs zijn bekendgemaakt, voert een aantal besprekers een inhaalmanoeuvre uit. Over het algemeen zijn de Nederlandse critici wel te vinden voor De Moors suggestieve verteltrant, de luchtige toon en de verborgen fantasiewereld. Over de technische kant lopen de meningen wat uiteen. De verschuivingen met het perspectief en de breuken in de chronologie sorteren voor de enen een verrassingseffect (bijv. Wim Vogel), voor de anderen zijn het al te opvallende kunstgrepen en bemoeilijken ze onnodig de lectuur (bijv. Janet Luis). Bert Kuipers vindt zelfs dat de collagetechniek de verhalen onleesbaar maakt. Naar gelang van de beoordeling van de compositietechniek wisselt ook de voorkeur van de recensent voor de diverse verhalen. Maar over het algemeen zijn de verwachtingen hoog gespannen voor een volgend boek. Alleen hier en daar laat iemand een voorzichtige waarschuwing horen: de verhalen hebben alle ingrediënten van kitsch in zich, maar de auteur ontsnapt daar toch aan, oordeelt Anthony Mertens.

Wanneer een jaar later *Dubbelportret* verschijnt, klinkt de kritiek nog lovender. De twijfelaars, zoals Kuipers, zijn bijgedraaid. De Moors tweede boek lijkt haar kwaliteiten te bevestigen, ze geeft blijk van intelligentie en taalbeheersing, kortom: haar nominatie voor de AKO-prijs was verdiend, zo luidt de teneur van de kritiek. Ook hier valt enige toegeeflijkheid op: De Moor durft wel eens over de rand van het ‘te veel en te mooi’ gaan, vindt Diny Schouten (*Vrij Nederland*), maar zij neemt haar dat niet kwalijk: ‘Het is ermee als wat Tolstoi met de *Kreutzeronate* vermocht: een teveel aan sentiment waar je toch heel tevreden over kunt zijn.’ De kritische stemmen zijn duidelijk in de minderheid. Des te opvallender klinkt daardoor de oproep van Arnold Heumakers in *de Volkskrant*. Naast alle erkenning voor haar talent en haar ambachtelijk kunnen moet De Moor nu eens een eigen gezicht tonen, vindt hij. De thematiek van de verhalen en novellen is steeds dezelfde gebleven. Maar twee jaar later is ook Heumakers bijgedraaid: met *Eerst grijs, dan wit, dan blauw* leverde De Moor haar meesterproef, oordeelt hij dan (*de Volkskrant*, 22.11.1991).

Eerst grijs, dan wit, dan blauw bestaat uit vier delen, die steeds het gezichtspunt van een ander personage kiezen. Het hoofdpersonage is Magda, getrouwd met een metaalfabrikant, Robert. In de openingsscène van het boek heeft hij haar met messteken om het leven gebracht. Magda was de dochter van een Tsjechische vader en een Duitse moeder, met wie ze na de oorlog naar Canada trok. Daar leerde ze Robert kennen en later keerde ze met hem naar Europa terug. De aanleiding tot het hele drama was dat Magda plots zonder enige verklaring voor twee jaar verdween en na haar even plotse terugkeer zonder een woord uitleg haar vroegere leven hervatte. In het derde hoofdstuk krijgt de lezer te horen waar haar escapade heenleidde: naar de Cevennes, Canada, Berlijn en

Tsjecho-Slowakije. Magda wou in het reine komen met haar verleden en tegelijk ontsnappen aan haar bezitterige echtgenoot.

De Duitse vertaling van dit werk verscheen samen met die van De Moors debuteert in 1993. In een aantal Duitse recensies werden de boeken samen besproken, haast steeds na een inleiding over de rijke oogst van de Frankfurter Buchmesse. Een ander opvallend element is dat in deze recensies steevast werd verwezen naar het wapenfeit van de AKO-prijs (dat blijft trouwens ook in latere besprekingen van ander werk van De Moor het geval) en naar de hoge verkoopcijfers in Nederland: 120.000 exemplaren van haar roman gingen over de toonbank.⁽⁴⁾ Ook bij andere auteurs die voor het eerst vertaald worden, is dit een terugkerend fenomeen.⁽⁵⁾ Dit is een belangrijke extraliteraire factor, die de auteurs in het Duitse taalgebied van meet af aan een andere institutionele positie geeft dan bij hun debuut in het eigen taalgebied. In vergelijking met de Nederlandse critici, die geen houvast hadden om het debuut te beoordelen,⁽⁶⁾ zijn de verwachtingen in Duitsland bijgevolg meteen hooggespannen. Ik zie daarin ook een verklaring waarom de ontvangst van *Erst grau dann weiß dann blau* in de Duitse kritiek gemengder en kritischer verloopt.

In de Nederlandse recensies wordt naast de loftuitingen over de muzikaliteit van de taal en de ambachtelijke stijl hier en daar een voorzichtige bedenking geuit bij de verwarring die de perspectiefwisselingen teweeg kunnen brengen. Over het algemeen worden ze functioneel geacht en ziet men er een bij uitstek geschikte vorm in om de relativiteit van de visies gestalte te geven. Wie bezwaren heeft, stelt zich heel tolerant op, zoals Robert Anker: ‘Verder kun je je ergeren aan de opvallend moedwillige perspectiefwisselingen, waardoor het verhaal van de ene op de andere zin overgaat van, bijvoorbeeld, de ik-vorm naar de derde persoon, maar eerlijk gezegd heeft het mij nauwelijks gestoord.’ Ook in verscheidene Duitse recensies wordt bezwaar gemaakt tegen de perspectiefwisselingen: sommigen vinden het een starre, te gekunstelde constructie.⁽⁷⁾ Hierbij duiken echter opvallend regelmatig ook bezwaren op tegen het clichématige van het verhaal (*Frankfurter Rundschau*), het gebrek aan originaliteit (*Juni*) en de voorspelbaarheid (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*). De roman zou aan bloedarmoede lijden en bedreigd worden door sentimentaliteit, routine (*Rheinischer Merkur*) en ‘Emanzipationskitsch’ (*Neue Zürcher Zeitung*). In de *Frankfurter Rundschau* luidt het oordeel zelfs ronduit negatief: ‘Worte, viel zu viele, viel zu viele abgegriffene Worte in einem Text, der doch das Recht auf das Schweigen verteidigt.’

Naast een globaal genomen negatievere beoordeling in Duitsland vallen nog een paar andere verschilpunten tussen de Nederlandse en Duitse receptie op. Eerst een puur inhoudelijk element. Wanneer Magda de reis naar haar verleden maakt, komt de lezer te weten dat haar joodse vader werd gedeporteerd en dat zij als kind voor de Gestapo de deur heeft opengemaakt. In geen enkele van de Nederlandse recensies die ik heb gelezen, wordt de rol van Magda in dit gebeuren aangegeven. Rob Anker somt gedetailleerd alle plaatsen op die Magda bezoekt, maar vermeldt de deportatie van de vader niet. Bij Peeters kom je wel te weten dat de vader door de nazi's werd verraden en gearresteerd, maar over

een schuldgevoel wordt niet gerept.⁽⁸⁾ In de meeste Duitse recensies daarentegen, althans in degene die deze passage inhoudelijk voorstellen, komt het feit dat Magda voor de Gestapo de deur opende, uitdrukkelijk ter sprake omdat het met schuld wordt opgeladen. Voor de recensent van *Juni* is deze episode nu net zo belangrijk omdat de verwijzing naar een geheime schuld de roman een extra dimensie geeft en doet uitrijzen boven een verhaal over doorsnee relatieproblemen.

Een tweede aspect van de Duitse recensies dat in de Nederlandse context nagenoeg ontbreekt, is de classificering van De Moor als vrouwenauteur of schrijfster van vrouwenromans. De interviewster van de *Berliner Zeitung* stelde haar de vraag of zij haar werk als vrouwenliteratuur zou bestempelen. ‘Alweer die vraag!’ roept De Moor verontwaardigd uit. In Holland spreekt niemand daarover, maar in Duitsland vraagt iedereen mij of ik vrouwenliteratuur schrijf: ‘Ich schreibe Bücher!’ Voor welbepaalde Duitse recensenten blijken schrijvers en schrijfsters, lezers en lezeressen toch wat anders te zijn. Een commentaar uit de *Neue Zürcher Zeitung*: ‘Ihr erster Roman mit dem farbenfrohen Titel und dem emanzipationsverdächtigen Design ist im Land der dollen Minnas ein Bestseller geworden: *Erst grau dann weiß dan blau* hat auch hierzulande gute Chancen, vor allem Leserinnen Herzen zu erobern.’ [originele curs.] Toch neemt de recensente later wat gas terug en meent ze dat men De Moor onrecht aan zou doen, ‘wenn man sie in die Nachbarschaft eines literarischen Gartenlaubfeminismus mit nordländischen “Märchenprinzen” rücken wollte - selbst wenn sich ein gewisser Hang zu tiefschürfenden Einsichten und sentimentalen Binsenweisheiten mitunter nicht verleugnen lässt.’ Ook elders duikt het woord *Frauenroman* op, als een puur kwalitatieve typering (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*). Wanneer De Moor daarentegen in Nederland in een groep van vrouwelijke schrijfsters wordt ingelijfd en namen opduiken als Hermine de Graaf, Vonne van der Meer of Nicolette Smabers, wordt daarmee een literatuur aangegeven die van de spanning tussen werkelijkheid en verbeelding haar hoofdthema maakt, met figuren die hun innerlijke werkelijkheid niet meer in overeenstemming met de buitenwereld weten te brengen (*De Volkskrant*, 17.06.1988).

Terwijl in Duitsland de eerste vertalingen worden gelezen, in 1993, verschijnt in Nederland De Moors tweede roman, *De virtuoos*. De Moor lijkt de aansporingen om een nieuw thema te zoeken ter harte te hebben genomen. Dit keer speelt het verhaal in het achttiende-eeuwse Napels. Het gaat over een amour fou tussen een jonge aristocratische vrouw, Carlotta, en een castrat-zanger. De Nederlandse kritiek is enthousiast: sprankelend, subliem, virtuoos geschreven, De Moor laat de breedte van haar kunnen zien. Verscheidene reacties hebben het ook over een wending: van een ingetogen, dramatische toon naar het exuberante en frivole. ‘Net als de fratsen en frivoliteiten die de verhaalde gebeurtenissen kleuren, munt *De virtuoos* uit door een schuimende en sprankelende lichtheid die in de Nederlandse literatuur zeldzaam is,’ jubelt Jaap Goedegebuure in *De Tijd*. Slechts twee van de elf recensenten die ik heb gelezen, bederven de feestvreugde. Anthony Mertens geeft zijn bespreking in

De Groene Amsterdammer al veelzeggend als kop: ‘Patetico’. Slijtage in de beschrijvingen, een verwrongen compositie die leesstoornissen veroorzaakt, een wat al te uitbundige toonzetting, concludeert hij haast met spijt en hij betuigt zijn voorkeur voor De Moors eerste roman. Hans Warren windt er minder doekjes om: het verhaal komt nergens helemaal tot leven, het is te luchtig, te oppervlakkig, niet meer dan een ondeugend divertimento, aldus zijn verdict.

Een jaar later kreeg *Der Virtuose* in Duitsland veel aandacht. In het begin van 1995 waren dan ook al bijna 40.000 exemplaren verkocht. Het valt op dat Margriet de Moor bij het verschijnen van haar derde boek in Duitsland een duidelijk auteursprofiel heeft. Nagenoeg elke recensie vangt aan met een vermelding van of verwijzing naar eerder vertaald werk van haar. De reacties zijn echter weer gemengd: acht besprekingen uit mijn corpus klinken positief tot jubelend, vijf ronduit negatief. Opvallend is dat er veel minder geschipperd wordt dan in de Nederlandse kritiek. Een zwak punt voorzichtig vermelden en dat dan weer terugnemen in de aard van: ‘Met wat slechte wil zou je haar van estheticisme kunnen beschuldigen’⁽⁹⁾, vind je hier niet. Wie voor is, is voor en bewondert de compositie, de technische virtuositeit, de muzikaliteit van de taal enz., de pluspunten die ook in Nederland vermeld werden. Wie tegen is ergert zich aan de bombast, het maniërisme, de gekunsteldheid, eveneens dezelfde kritiekpunten. Maar er zijn ook verschillen. De Nederlandse critici beperken zich veel meer tot een weergave van het verhaal en in de positieve besprekingen tot een empathische beoordeling in de zin van: ‘Alleen in het lezen kan je dit ondergaan,’ of ‘mij schieten als criticus woorden te kort’. In de Duitse recensies wordt over het algemeen dieper gegraven, er wordt een poëtologische dimensie blootgelegd, de functionaliteit van de perspectieven en de opzet worden gewikt en gewogen. Dit is trouwens een verschil dat ook in de recensies van de eerste roman opviel.

Naast de eerder vermelde gebreken zijn er in de Duitse kritieken nog twee extra redenen tot ergernis. Voor enkelen komt er te veel seks in het boek voor en dat wordt heel gevarieerd aangeklaagd: de historisch-erotische rekwisietenkamer is doel op zich (*Stuttgarter Zeitung*) of het woord seks is een ‘eigenartig unzugehöriges und erst später gebräuchliches Wort’, dat irriteert in het achttiende-eeuwse verhaal (*Freitag*). Iemand heeft in het boek zelfs een ‘pornographische Turnstunde’ ontdekt (*Die Welt*). Von Bormann (*Neue Zürcher Zeitung*) noemt die vrijmoedigheid trouwens typisch Nederlands en beoordeelt haar positief. Hij leest het boek als een hommage aan de jaren zeventig. ‘Die waren z.B. in Amsterdam beinahe so reich und verrückt, wie de Moor es für Neapel am Ausgang des 17. Jahrhunderts beschreibt. Auch die Offenheit der Lebensformen (daß Freundschaft und Sex sehr gut zusammenpassen) gehörte zu jener Zeit.’ Daarnaast wordt het romanthema ook nog om een andere reden veroordeeld. *Die Welt* heeft bezwaar tegen de combinatie van muziek en liefde, want het is dé succesformule voor een bestseller:

‘kulinarisch-sinnlich-intellektuell-erotische Prosa für gehobene Stände mit geringen Ansprüchen’, een puik staaltje van marketing, vindt de recensent. En voor wie het nog niet had begrepen: ‘Eine Billigdroge, geklont in Holland?’ Ook *Die Zeit* vindt De Moor te modieus, te

mainstream, dit keer door de keuze van het genre, een historische roman en dan nog over een castraat, net als in Helmut Kraussers *Melodieen*. Maar uiteindelijk blijkt niet zozeer het genre de recensent te storen, maar de koketterie: de roman wordt ‘ein Konfektschachtel voll klugen Sprach- und Sinnenrausches’ genoemd.

Bij al deze aandacht die naar *Der Virtuose* ging, mag niet worden vergeten dat De Moor in die periode ook voor tal van lezingen en interviews in Duitsland rondtoerde en in München gastcolleges gaf. Ik vraag me zelfs af of het feit dat ze in die interviews zeer sterk de technische kant van haar werk en de ambachtelijkheid ervan benadrukte, sommige reacties niet mee heeft gestuurd.

Margriet de Moor mag dan als auteur bekend geraakt zijn - een ‘star’ lees je zelfs ergens - de context van de Nederlandse literatuur valt niet waar te nemen. Mij viel op dat namen als Hermine de Graaf, die ook in het Duits werd vertaald, of Kristien Hemmerechts, die ook over verborgen levens schrijft, nooit in combinatie met De Moor opduiken. Wel wordt ze her en der in verband gebracht met Duitse namen en met buitenlandse literatuur. Wallmann gaat in zijn enthousiasme zelfs zo ver dat hij *Der Virtuose* vergelijkt met García Márquez' *Over de liefde en andere duivels*⁽¹⁰⁾, dat ook in de achttiende eeuw speelt en over een onmogelijke amour fou handelt. Men kan het wat te veel eer vinden, maar het gaat om het principe. De vertaalde auteur wordt in het referentiesysteem van de doeltaal ingepast.

Over de laatste twee boeken kan ik korter zijn. *Hertog van Egypte* (1996) kreeg in beide taalgebieden flink wat negatieve recensies. De bezwaren en loftuitingen lopen inhoudelijk grotendeels parallel. Opvallend is dat een Duitse recensent (*Zeitschrift für Literatur*) zich stoorde aan het feit dat De Moor het historische gegeven van dit boek (het gaat onder meer om historische gruweldaden tegen zigeuners) behandeld heeft in een verhaal dat historie en fictie combineert. Het onderwerp verdraagt volgens hem zo iets niet. In de eerste reacties op De Moors recentste roman *Zee-Binnen* (1999) en *Die Verabredung* (2000) lijken de gekende posities zich af te tekenen. Voor- en tegenstanders profileren zich sterker. Voorstanders vinden de complexe constructie van De Moor fascinerend en bewonderen de lichtheid, het poëtische karakter en de muzikaliteit van haar stijl; tegenstanders vinden de constructie gezocht of versleten, storen zich aan de banaliteit, kitscherigheid en clichés.

Enkele voorlopige conclusies

1. Dat uitgevers geen losse titels maar wel auteurs op de markt brengen (Autorenpflege) werpt vruchten af. Naarmate meer werk van een auteur wordt vertaald en zijn of haar renommee doordringt, vormt het eigen oeuvre dé achtergrond waartegen een nieuw boek wordt besproken. De context van de Nederlandse literatuur blijft daarbij grotendeels buiten beschouwing.
2. ‘In Duitsland reflecteert men meer, denkt men na en probeert men het verhaal abstract te houden terwijl in Nederland het concrete aspect, het vertellen in een heel concrete taal, een grote rol speelt.’ Carel ter Haar (Grave 1999)

heeft het in dit citaat over de belletrise, maar dit geldt evenzeer voor de kritiek. Ik citeer Rob Anker over *De Virtuoso's*: deze roman is 'zonder meer virtuoos te noemen. Die vrouw kan me een potje schrijven zeg! Maar leg dat eens uit. Even snel:...' . Een dergelijke toon is in de Duitse kritiek ondenkbaar. De aandacht gaat sterker naar de compositie, de poëtologische aspecten, er wordt een gedegen analyse gegeven. Nederlandse critici schrijven empathischer.

3. Inhoudelijk is er bij de Duitse recensenten nog steeds een verhoogde belangstelling voor het thema van de Tweede Wereldoorlog, dat meteen ook bijzonder gevoelig ligt.
4. De Duitse kritiek blijkt vrouwen vaker in de categorie 'Frauenromane' onder te brengen dan de Nederlandse.
5. In Nederlandse kranten wordt geschreven over De Moors grote succes in Duitsland, waar elk boek van De Moor enthousiast wordt ontvangen, misschien 'zelfs enthousiaster' dan in Nederland. Dit blijkt een wensvoorstelling. Door de band genomen is de Duitse ontvangst van het werk van De Moor kritischer dan de Nederlandse.

In 1975 liet W.F. Hermans in *Onder professoren* nog een van zijn personages beweren dat Nederlandse auteurs elders niet beroemd worden, 'omdat ze altijd de buitenlandse boekenmarkt als een onbekende betreden'.⁽¹⁾ Het lijkt mij interessant om ook bij andere auteurs dan De Moor te onderzoeken, niet óf ze 'als een onbekende' de Duitse boekenmarkt betreden, maar hoé ze dat doen.

Gebruikte recensies van werk van Margriet de Moor

Op de rug gezien, Amsterdam 1988.

Jaap Goedegebuure, *Op de rug*. *Haagse Post*, 25.06.1988.

Doris Grootenboer, De tastbare personages van Margriet de Moor. *Algemeen Dagblad*, 11.06.1988.

Arnold Heumakers, Laverend tussen voelen en denken. *de Volkskrant*, 17.06.1988.

Michel de Koning, Verdienstelijk debuut van Margriet de Moor. *Brabants Nieuwsblad*, 29.07.1988.

Bert Kuipers, *Op de rug gezien*, debuut Margriet de Moor, soms bijna onleesbaar. Verwarring weergegeven in collagetechniek. *Haarlems Dagblad*, 07.07.1988.

Gerlof Leistra, Thuis in Noordwijk gebruikten we het woord zeevlam al. Margriet de Moor wil nu blijven schrijven. *Leidsch Dagblad*, 14.07.1988.

Janet Luis, Verdroomde levens. *NRC Handelsblad*, 29.07.1988.

Anthony Mertens, De achteloosheid van de jager. De steelse blikken van Margriet de Moor. *De Groene Amsterdammer*, 26.04.1989.

Ton Verbeten, Een gat in de tijd. *De Gelderlander*, 17.09.1988.

Wim Vogel, Verrassende variaties. Het debuut van Margriet de Moor. *Vrij Nederland*, 23.07.1988.

Hans Warren, Op de rug gezien: verhalen van Margriet de Moor. *Provinciale Zeeuwse Courant*, 17.12.1988.

Gerrit Jan Zwier, Altijd dit lege hart. *Leeuwarder Courant*, 27.05.1988.

Dubbelportret, Amsterdam 1989

Tom van Deel, Wat is er gebeurd waar we zelf bij waren? *Trouw*, 28.12.1989.

Koos Hageraats, Drie novellen van Margriet de Moor. Ongrijpbaar verleden.

De Tijd, 26.01.1990.

Arnold Heumakers, Olijke zusters. *de Volkskrant*, 08.12.1989.

Bert Kuipers, Margriet de Moor: grandioos schrijverstalent in Dubbelportret.

Juweeltjes van vingeroefeningen. *Haarlems Dagblad*, 28.12.1989.

Karel Osstyn, Voortreffelijke novellen. *De Standaard*, 17.11.1990.

P.M. Reinders, Drie nouvelles van Margriet de Moor. Middelpunt en uitgestotene.

NRC Handelsblad, 10.11.1989

Diny Schouten, De verbijstering van de ziel. Een drieluik van Margriet de Moor.

Vrij Nederland, 02.12.1989.

Hans Warren, Indringende novellen. *Provinciale Zeeuwse Courant*, 11.11.1989.

Hanneke Wijgh, Margriet de Moor: 'Een mooie, goed gelukte hoge A verdwijnt, maar wat je opschrijft blijft'. *Trouw*, 12.04.1990.

Gerrit Jan Zwier, Nissen en donkere gangen. *Leeuwarder Courant*, 29.12.1989.

Eerst grijs, dan wit dan blauw, Amsterdam 1991.

Robert Anker, Margriet de Moor kan erg goed schrijven. *Het Parool*, 01.02.1991.

Jan-Hendrik Bakker, Margriet de Moor plukt de sterren. *Haagsche Courant*,

24.01.1992.

Tom van Deel, Een landschap dat niemand kent behalve ik. *Trouw*, 05.12.1991.

Jessica Durlacher, Margriet de Moor: 'Dingen die veelbetekenend zijn, moet je heel laten'. *Vrij Nederland*, 08.02.1992.

Jaap Goedegebuure, De blik van de ander. *De Tijd*, 13.12.1991.

Katrien Gottlieb, Margriet de Moor krijgt de AKO-prijs. *Het Parool*, 13.05.1992.

Doris Grootenboer, Er mag iets te raden blijven. *Algemeen Dagblad*, 23.01.1992.

Arnold Heumakers, Het echec van liefde en kunst. *de Volkskrant*, 22.11.1991.

Doeschka Meijnsing, Waar het zwijgen begint. *Elsevier*, 23.11.1991.

Anthony Mertens, Dievenkoningin. De steelse blikken van Margriet de Moor.

De Groene Amsterdammer, 01.04.1992.

Reinjan Mulder, Het geheugen kan zo veel beweren. *NRC Handelsblad*,

08.11.1991.

Carel Peeters, Een goedgehumeurd raadsel. *Vrij Nederland*, 11.01.1992.

Hans Warren, Veel gezichten, mooie woorden. *Provinciale Zeeuwse Courant*,

06.12.1991.

De virtuoos, Amsterdam 1993.

Robert Anker, Muziek, prachtige muziek. *Het Parool*, 01.10.1993.

Jaap Goedegebuure, Kunstig bewerkte extase. *De Tijd*, 01.10.1993.

Doris Grootenboer, Margriet de Moor, De virtuoos. *Algemeen Dagblad*,

07.10.1993.

Arnold Heumakers, De stem en daarbij nog het lichaam. *de Volkskrant*,

01.10.1993.

Doeschka Meijssing, Je lichaam is wat je bent. Muziekroman van Margriet de Moor. *Elsevier*, 16.10.1993.

Anthony Mertens, Patetico. Een wat al te uitbundige liefdesgeschiedenis. *De Groene Amsterdammer*, 29.09.1993.

Reinjan Mulder, Margriet de Moors ode aan Napels. De stem is de persoon. *NRC Handelsblad*, 24.09.1993.

Karel Osstyn, Margriet de Moor beschrijft liefde van kastaat. De mooiste stem van Napels. *De Standaard*, 6.11.1993.

Carel Peeters, De extase als ambacht, *Vrij Nederland*, 23.09.1993.

Hans Warren, De virtuoos van Margriet de Moor. Helaas niet meer dan een ondeugend divertimento. *Provinciale Zeeuwse Courant*, 08.10.1993.

Hanneke Wijgh, Muziek drijft het genot op de spits. *Trouw*, 23.09.1993.

Hertog van Egypte, Amsterdam 1996

Tom van Deel, 'Vaar uit, lieg, vloek er maar op los'. *Trouw*, 01.11.1996.

Jaap Goedegebuure, Stuurloos driespan, *HP/De Tijd*, 15.11.1996.

Ingrid Hoogervorst, Margriet de Moor, Hertog van Egypte, *De Telegraaf*, 08.11.1996.

Doeschka Meijssing, De muziek van vertellen. *Elsevier*, 30.11.1996.

Reinjan Mulder, Verhaal uit een ongeregelde wereld. *NRC Handelsblad*, 01.11.1996.

Carel Peeters, Bedwelmd door het andere. *Vrij Nederland*, 09.11.1996.

Xandra Schutte, Boek in de boksring. *De Groene Amsterdammer*, 11.12.1996.

Aleid Truijens, De zigeuner en de boerin. *de Volkskrant*, 08.11.1996.

Frans Willem de Zoete, Hertog van Egypte: mooi maar zielloos. *HN Magazine*, 07.12.1996.

Gerrit Jan Zwier, Het zigeunervraagstuk, *Leeuwarder Courant*, 22.11.1996.

Erst grau dann weiß dann blau. München 1993.

Walter Delabar, Die Geheimnisse der Frauen. *Juni*, 20.06.1994.

Ursula Escherig, Landschaften der verstörten Innenwelt. *Der Tagesspiegel*, 05.10.1993.

Karl-Heinz Götze, Als sei nichts geschehen. Margriet de Moors Roman über die Tyrannei der Intimität. *Frankfurter Rundschau*, 06.10.1993.

Andrea Köhler, Roman einer Abwesenheit, *Neue Zürcher Zeitung*, 22.10.1993.

Rolf Michaelis, Die Wahrheit des Schweigens. *Die Zeit*, 08.10.1993.

Julia Schröder, Im Geheimnis bleiben. *Stuttgarter Zeitung*, 05.10.1993.

Dirk Schümer, Derbes Wolljäckchen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 05.10.1993.

Wolfgang Seibel, Als Magda wiederkam. Margriet de Moors stille Szenen einer Ehe. *Die Presse*, 23.10.1993.

Christof Siemes, Backen und Brandstiften. *Die Zeit*, 28.10.1994.
 Thomas, Vom Geheimnis einer verlorenen Zeit. *Berliner Zeitung*, 06.10.1993.
 Tilman Urbach, Das provozierende Schweigen, *Rheinischer Merkur*, 08.10.1993.
 Hermann Wallmann, Luft von anderem Planeten. *Süddeutsche Zeitung*,
 06.10.1993.
 Stephanie Windfelder, Ein Plädoyer für das Geheimnis. *Badische Zeitung*,
 09.10.1993.

Doppelporträt. München 1994.

‘Ich habe so viele Themen im Kopf’. *Berliner Zeitung*, 25.11.1993.

Der Virtuose. München 1994.

Richard Baumgart, Eine Stimme umarmen. *Die Zeit*, 04.11.1994.
 Alexander von Bormann, Ein Erzählwerk als barocke Arie. *Neue Zürcher
 Zeitung*, 30.09.1994.
 Manuel Brug, Entmannt. *Wochenpost*, 24.11.1994.
 Elke Brüns, Belcanto des Begehrens. *Die Tageszeitung*, 04.11.1994.
 Hella Kaiser, Wie viele Variationen hat ein Kuß. *Der Tagesspiegel*, 24.11.1994.
 Bea Mazenauer, Grenzenloses Verlangen. *Freitag*, 10.02.1995.
 Marcel Reich-Ranicki, Wenn Musik der Liebe Nahrung ist. *Frankfurter
 Allgemeine Zeitung*, 05.11.1994.
 Esther Röhr, ‘D’, ‘E’, ‘A’, ‘O’, Die Bockstriller der Existenz. *Frankfurter
 Rundschau*, 08.10.1994.
 Susanne Schaber, Unter den Satinröcken der Contessa Carlotta. *Die Presse*,
 17.12.1994.
 Julia Schröder, Gekonnte Verzierungen. *Stuttgarter Zeitung*, 21.10.1994.
 Jeanette Stickler, Wer es fassen kann, der fasse es. *Rheinischer Merkur*,
 03.03.1995.
 Reinhard Tschape, Für gehobene Stände und geringe Ansprüche. *Die Welt*,
 19.11.1994.
 Isabelle Tümena, Die Arien und Straßen Neapels. *Rheinische Post*, 18.06.1996.
 Charlotte Ueckert, Das Handwerk der Liebe und des Gesangs. *Deutsches
 Allgemeines Sonntagsblatt*, 14.10.1994.
 Hermann Wallmann, Von der Musik und anderen Dämonen. *Süddeutsche
 Zeitung*, 21.09.1994.
 Henk van Weert, Nederlands boek blijft succesvol in buitenland. Margriet de
 Moor boegbeeld grote Duitse uitgever. *De Gelderlander*, 10.10.1994.

Herzog von Ägypten, München 1997.

Olga Bartuschka, Süchtig nach inneren Stimmen. *Der Tagesspiegel*, 09.12.1997.
 Rea Brändle, Reiz der Chicorée-Kulturen. *Die Wochenzeitung*, 10.10.1997.
 Georg Deggerich, Pferdegeflüster. *Zeitschrift für Literatur*, Winter 97/98.
 Andrea Gerck, Der Fremde in meinem Bette. *Frankfurter Rundschau*, 09.12.1997.

- Ruth Fühner, Warten und verzeihen. *Badische Zeitung*, 10.12.1997.
 Elmar Krekeler, Margriet de Moor volgt einem Herzog. *Die Welt*, 13/14.12.1997.
 Gabriele Michel, Mit Wahnsinnsflügeln. *Das Sonntagsblatt*, 05.12.1997.
 Peter Mohr, Die Liebe, das Fernweh. *Rheinische Post*, 06.12.1997.
 Angelika Overath, Die Liebe ist ein Zigeuner. *Neue Zürcher Zeitung*, 05.02.1998.
 Wolfgang Schneider, Komm auf meine graue Pferddecke. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14.10.1997.
 I. Sperl, Der Mut zum Fremden, *Der Standard*, 10.04.1997.
 Hermann Wallmann, Ich habe das Atmen immer geliebt. *Süddeutsche Zeitung*, 18.10.1997
 Trauriges Zigeunerlied. *Der Spiegel*, 15.12.1997.

Bibliografie

- Anbeek, Ton (1999). In een ander land. Kroniek van het proza, *Neerlandica extra Muros*, 37, 2, p. 58-61.
 Bulkowski, Hans-Jürgen (1993). Kleines Land ganz groß, *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt*, 08.10.1993.
 Grave, Jaap (1999). Carel ter Haar: ‘De Nederlandse openheid maakt het vertellen mogelijk’. Twintig jaar Nederlandstalige literatuur in Duitsland’. *Literatuur*, 16, 1, p. 22-26.
 Fellingner, Raimund (1994). Doorbraak van de Nederlandstalige literatuur in Duitsland. *Ons Erfdeel*, 38, 4, p. 513-518.
 Hillner, Jürgen (1968). Toestand en perspectieven van de Nederlandse literatuur in Duitsland. *Ons Erfdeel*, 12, 2, p. 99-104.
 Hoenjet, Hans (1999). Uitgever Christoph Buchwald over Nederlandse auteurs in Duitsland. Voskuil moet je niet in het Duits vertalen. *NRC Handelsblad*, 15.10.1999.
 Schümer Dirk (1996). De koele blik. *Nieuwsbrief Letteren*, 5, 1, p. 2-4.
 Uffelen, Herman van (1990). Nederlandse literatuur in Duitsland. *Dietsche Warande en Belfort*, 135, 2, p. 202-208.
 Vin, Daniël de (1978). Vertalingen voor Neckermann? De moderne Nederlandse literatuur in Duitse vertaling 1965-1977. *Ons Erfdeel* 21, 1, p. 16-28.

Eindnoten:

- (1) Het beeld van de Vlaamse literatuur dat vooral in het interbellum in Duitsland gangbaar was, was dat van een landelijke vertelkunst, steunend op vaste morele (meestal katholieke) waarden, met een afkeer van een stedelijke en moderne mentaliteit.

- (2) In een interview met Hans Hoenjet (*NRC Handelsblad*, 15.10.1999) licht uitgever Christoph Buchwald van Suhrkamp toe welke Nederlandse auteurs voor de Duitse markt geschikt zijn. Hij zou J.J. Voskuil niet laten vertalen en argumenteert daarvoor tegenstrijdig: enerzijds twijfelt hij eraan of Voskuils 'toespelingen op de Nederlandse kantoormentaliteit in Duitsland wel overkomen' - te exotisch dus -, anderzijds vindt hij dat zulke literatuur over 'kamerplanten, het beroemde "kopje koffie", allerlei bureaucratische voorschriften en de geur van zweet en linoleum' niet vertaald hoeft te worden: 'Die hebben we zelf namelijk ook'.
- (3) De roman van Brigitte Raskin, die voor de AKO-literatuurprijs 1989 genomineerd was, is *Koekoeksjong*, Leuven: Van Halewyck, 1988.
- (4) Vermeld in *Der Tagesspiegel*, 05.10.1993.
- (5) Zo is er van Guido van Heulendonks *Pferde sind auch Schweine* (Salzburg/Wien 1998) nauwelijks een Duitse recensie te vinden waarin niet wordt vermeld dat dit boek een literaire prijs heeft gekregen. Van Heulendonk kreeg in 1996 De Gouden Uil voor *Paarden zijn ook varkens* (Amsterdam: Arbeiderspers 1995).
- (6) Cf. de eerste zin van Kuipers recensie in *Haarlems Dagblad*, 07.07.1988: 'Elk oordeel over een debuut komt gebrekkig tot stand.'
- (7) Walter Delabar verkiest in *Juni* om deze reden De Moors verhalen boven haar eerste roman.
- (8) Over het derde deel schrijft Carel Peeters: 'Er hangt een grote onbezorgdheid in dit deel van *Eerst grijs dan wit dan blauw* dat zich op Magda concentreert, vooral in de mooie scènes in Tsjechoslowakije.' (*Vrij Nederland*, 11.01.1992)
- (9) Karel Osstyn (*De Standaard*, 6.11.1993) vervolgt: 'Margriet de Moor is wel subtieler dan dat.'
- (10) In het Duits verschenen onder de titel *Von der Liebe und anderen Dämonen*.
- (11) Geciteerd in *De Vin* (1978).

Het Antwerpse Centrum voor Nederlandse Literatuurgeschiedenis (CNL)

P. Couttenier (Antwerpen)

Sinds 1996 bestaat aan de UFSIA-Universiteit Antwerpen het Centrum voor Nederlandse Literatuurgeschiedenis of CNL, dat onderzoek verricht en stimuleert op het gebied van de historische Nederlandse letterkunde. Dat een dergelijk centrum aan de Antwerpse universiteit werd opgericht is geen toeval. Antwerpen bezit een vrij jonge, maar toch opmerkelijke onderzoekstraditie in de literaire neerlandistiek, met het accent op een historische interesse. Kort na de oprichting van de UFSIA - nu één van drie campussen van de confederale UA, maar in 1965 een aparte universitaire instelling met kandidaatsopleiding Germaanse Filologie - werden voor de wetenschappelijke ondersteuning van het universitair onderwijs departementen en centra voor wetenschappelijk onderzoek geconcipieerd. Zo werden in het vakgebied taal- en letterkunde twee onderzoekscentra opgericht in het domein van de Nederlandse literatuurgeschiedenis: het Centrum voor Gezellestudie in 1966 en het Centrum voor Renaissance in 1972, resp. door R.F. Lissens en L. Rens. Dit initiatief sloot aan bij het werk van het Ruusbroecgenootschap dat sinds veel langer dan het bestaan van UFSIA werkzaam was op het gebied van de spiritualiteit en vroomheidsgeschiedenis, en dat zich nu ook toespitst op de editie en studie van de religieuze letterkunde van de Middeleeuwen, een domein dat momenteel met de verruiming van het studieobject van de medio-neerlandistiek volop in de belangstelling staat. De twee genoemde centra waren vooral opgevat als documentatie- en studiecentra die door het verzamelen van het relevante materiaal en door de verzekering van een min of meer vaste omkadering een fundamentele bijdrage wilden leveren aan het wetenschappelijk onderzoek op het gekozen domein. Hiervoor werd een gespecialiseerde bibliotheek en documentatie opgebouwd en er werd vooral aan vernieuwde bronnenstudie gedaan met het oog op betrouwbare bibliografieën, repertoria, editie en historisch-biografische studie. Resultaten van die filologische voorstudie verschenen in eigen reeksen en mededelingen, waaraan ook specialisten van buiten het Centrum meewerkten. Wat de Gezellestudie aangaat, vooral het tijdschrift *Gezelliana* (1970-1986), de reeks *Teksten en Studiën* en de editie van het *Verzameld dichtwerk* (ed. J. Boets e.a., 1980-1991). Wat het renaissance-drama betreft, referentiewerken (door L. Rens, G. Van Eemeren en H. Meeus gepubliceerd tussen 1983 en 1994) op het gebied van het ernstige drama in de Nederlanden tussen 1600 en 1650: een repertorium en, in het verlengde daarvan, ontsluiting van het materiaal door inventaris en studie van de genres, structurele inhoudsopgaven en een motievenindex.

Vanwege het belang van dergelijke onderzoekscentra voor de studie van de Nederlandse historische letterkunde werden in 1996 de krachten gebundeld. Met de oprichting van het CNL werd het onderzoeksprogramma verbreed, zowel wat het domein betreft als de methode. Om het in principe beoogde

volledige gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde optimaal te bestuderen, is gekozen voor een viertal zwaartepunten: de Middeleeuwen, de Renaissance, de 19de eeuw, inz. G. Gezelle en, sinds kort, ook een onderwerp uit de 20ste eeuw, met name G. Walschap. Gelet op de historische rol van Antwerpen als traditioneel raakpunt tussen Noord en Zuid is het ook de bedoeling de wisselwerking tussen Nederland en Vlaanderen en de algemeen-Nederlandse dimensie in het onderzoek te betrekken. Verder wil men ook aandacht besteden aan de raakpunten met anderstalig werk dat in de historische Nederlanden is ontstaan. Bij dit alles staat de literair-historische optie centraal. Niet zozeer hermeneutische of tekstimmanente benaderingen worden nagestreefd, maar vooral fundamenteel onderzoek van teksten uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis, ook waar het om teksten van gecanoniseerde auteurs gaat, in hun cultuurhistorische, intellectuele en institutionele context. Studie en editie van literaire bronnen ondersteunen dit onderzoek. Hiermee wordt gekozen voor een toonaangevende trend in het hedendaagse literatuuronderzoek. Het CNL tracht dit onderzoek een zo duurzaam mogelijke institutionele basis te geven binnen een universitaire instelling. Ook tracht het voordeel te halen uit de keuze om binnen één onderzoekscentrum het hele domein van de Nederlandse literatuurgeschiedenis te overkoepelen en diverse periodes met elkaar in verband te brengen.

Momenteel spitst het onderzoek zich toe op de volgende onderwerpen:

1. Het lopende onderzoek met betrekking tot de Middeleeuwen richt zich vooreerst, met een monografie in het vooruitzicht (F. Willaert), op de 'Geschiedenis van het Nederlandse minnelied tot 1430', waarin verschillende kwesties aan bod zullen komen, zoals het ontstaan van het hoofse minnelied van de troubadours omstreeks 1400, de liederen en gedichten van Hendrik van Veldeke, Hadewijch en Jan I van Brabant en de receptie van de Franse en Duitse lyrische tradities. Het 'Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600', een VNC-project in samenwerking met het Meertensinstituut te Amsterdam (1997-2000), zal een volledige inventaris geven (boek, on line en cd-rom) van alle gedrukte en geschreven liedbronnen en liederen tot 1600; in Antwerpen wordt vooral het handgeschreven materiaal geïnventariseerd (J. Oosterman). In het project is gestart met 'Memoria in de Middeleeuwen', een vierjarig en met vier onderzoekers uitgevoerd onderzoek in samenwerking met romanisten van de Universiteit Antwerpen en het Ruusbroecgenootschap (voor het CNL: J.E. van Gijzen). Onderzocht zal worden in hoeverre vorm, inhoud en presentatie van Nederlandse en Franse teksten uit de late Middeleeuwen verklaard kunnen worden vanuit de belangrijke rol die het geheugen speelde in de productie en receptie van literatuur. Daarnaast loopt het promotieproject 'De handschriftelijke overlevering van Jans Teesteye en Der leken spiegel' over de receptie van twee werken van Jan van Boendale in de Middeleeuwen (M. Piters). Ten slotte loopt ook nog het project 'Alchemie en religie in de middeleeuwse Nederlanden', dat zich

concentreert op twee belangrijke handschriftelijke bronnen met alchemistische teksten die in de Nederlanden zijn ontstaan (V. Fraeters, overgenomen door J.E. van Gijsen). Laatstgenoemde concentreert zich op het tweede handschrift van de Gentse calvinistische arts Justus Balbiaen, waaruit een becommentarieerde bloemlezing met biografie over de samensteller zal worden gepubliceerd.

2. Het zwaartepunt Renaissance wenst het onderzoek uit te breiden tot het Nederlandse toneel uit de periode 1550-1714. De reeds voorhanden zijnde documentatie wordt in die zin aangevuld. Ook wordt de inhoudelijke ontsluiting van de bestaande documentatie voortgezet; twee delen inhoudsopgaven moeten nog verschijnen. Sinds januari 1999 loopt het VNC-project 'Muziek in het Nederlandse en Vlaamse toneel van de zeventiende eeuw', in samenwerking met het Meertensinstituut in Amsterdam. Voor het CNL werkt onderzoekster I. de Cooman vooral op liederen, muziek en dans op het toneel in de Zuidelijke Nederlanden, met aandacht voor aspecten van institutionele en genologische aard.

Enkele edities van toneelstukken en studies over auteurs als Samuel Coster en Zacharias Heyns zijn op stapel gezet. Dat geldt ook voor artikels over de literaire relaties Noord-Zuid in de periode 1648-1714, zoals over Zuid-Nederlandse toneelstukken in de Amsterdamse Schouwburg en over straatliederen. Naast het toneel wordt ook de geschiedenis van het gedrukte boek tot ca. 1700 bestudeerd, onder meer met een bio-bibliografische studie van de uitgever en boekhandelaar Z. Heyns, de publicaties van de jezuïeten en de drukkerij van Plantijn en de Moretussen en met een databank van alle in Antwerpen verschenen drukken tot 1700.

3. Sporen van de wending naar een meer historiserend onderzoek op het gebied van de Gezellestudie, zonder dat dit de bronnenstudie in de weg hoeft te staan, zijn sinds 1989 te lezen in het tijdschrift *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie* dat door de UFSIA wordt uitgegeven en nu door het CNL verzorgd. De traditie van het eigenlijke bronnenonderzoek wordt overigens vervolgd met een digitale concordantie op het verzameld dichtwerk van Gezelle en een in 1991 gestart langlopend project voor een elektronische inventaris op de briefwisseling en archiefeditie van briefwisseling van Gezelle. Vanaf 2000 gaat er een vierjarig VNC-project van start, in samenwerking met het Constantijn Huygens Instituut Den Haag, dat moet leiden tot een eerste historisch-kritische editie van een belangrijk deel van Gezelles werk, m.n. zijn ongebundelde en nagelaten lyrische poëzie (voor het CNL: J. Pauwels). In 2000 verschijnt in de Deltareeks voor Nederlandse Klassieken een - in termen van de editiewetenschap - verantwoorde bloemlezing uit Gezelles werk (met poëzie en proza) (P. Couttenier en A. De Vos).

Het literair-historisch onderzoek van Gezelles werk nam concrete vormen aan in het promotieproject van A. De Vos over de historische verankering van Gezelles poëzie in de Zuid-Nederlandse, vooral religieuze literatuur van de 17de eeuw (publicatie in 1997). De FWO-onderzoekster werkt momenteel aan een tekstuele en contextuele studie van de sermoenen van Gezelle. Een

nieuwe Gezelle-biografie (P. Couttenier) is te verwachten, een historisch-poëticaal onderzoek van Gezelles poëzie is gestart (D. Willockx). In het Gezellejaar 1999 organiseerde het CNL een tweedaags colloquium te Brugge, *Een eeuw Gezelle*. De acta zullen verschijnen in de eigen reeks.

4. In 1999 werd bij de UFSIA de Stichting Gerard Walschap opgericht. Wetenschappelijk onderzoek dat in dat kader wordt verricht is ondergebracht in het CNL. Door K. Wauters en J. Gerits is gestart met een editie van het volledig kritisch werk van Walschap.

Het CNL heeft een eigen publicatiereeks: *Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis* (ASNL), uitgegeven door Peeters, Leuven. Verschenen zijn:

1. A. De Vos, *Gezelles 'Gouden Eeuw'*. De Zuid-Nederlandse zeventiende-eeuwse literatuur in het werk van Guido Gezelle. 1997, 485 p., ISBN 90-6831-877-2.
2. F. Willaert (ed.), *Veelderhande liedekens*. Studies over het Nederlandse lied tot 1600. Symposium Antwerpen 28 februari 1996. 1997, 193 p., ISBN 90-6831-945-0.
3. V. Fraeters, *Gods Gouden Thesaurus*. Het Middelnederlandse handschrift ÖNB, 2372 in de alchemistische traditie. 1999, 346 p., ISBN 90-429-0789-4.
4. R. Faesen, *Begeerte in het werk van Hadewijch*. 1999, 376 p., ISBN 90-429-0830-0.

Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie. Kernredactie: P. Couttenier (hoofdred.), A. De Vos (secr.), L. Simons, N. Bakker. Redactieadres: A. De Vos, CNL, UFSIA, Kamer D 219, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen (tel. 0032/(0)3/ 220 42 89).

Adres: Centrum Nederlandse Literatuurgeschiedenis (CNL), Universiteit Antwerpen (UFSIA), Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen (tel. 0032/(0)3/ 220 42 91).

CNL-adres op internet: <http://www.ufsia.ac.be/Gezelle/>

Over nieuwe handboeken en *l'embarras du choix*
Kroniek van de literatuurwetenschap
Anne Marie Musschoot (Gent)

Tot voor kort beschikten de docenten literatuurwetenschap in het Nederlandse taalgebied over twee handboeken om eerstejaarsstudenten in te leiden in het vakgebied: *Over literatuur* van Jan van Luxemburg, Mieke Bal en Willem G. Weststeijn, dat werd aangeboden als een 'vervolglectuur' op het eerder verschenen *Inleiding in de literatuurwetenschap* van dezelfde auteurs en dat sinds de 'derde geheel herziene druk' (Bussum, Dick Coutinho, 1996; 1987, eerste druk) een brede, zeer toegankelijke en vooral praktische inleiding biedt voor een groot publiek. De nadruk ligt er op de analyse van literaire teksten, op de veelvormigheid van de literaire interpretatie en op de intertekstualiteit. Er werd ook een uitgebreide presentatie van de retorische theorie over tekstopbouw toegevoegd, met veel aandacht voor stijl- en betekenisfiguren.

Naast *Over literatuur* is er sedert 1993 een tweede handboek op de markt gekomen: *Algemene literatuurwetenschap. Een theoretische inleiding* van Barend van Heusden en Els Jongeneel (Aula-boek, Utrecht, Het Spectrum), dat qua moeilijkheidsgraad in het verlengde ligt van de *Inleiding in de literatuurwetenschap* en dat een stevig onderbouwde semiotische benaderingswijze heeft geïntroduceerd. Beide handboeken overlappen slechts ten dele en kunnen rustig naast elkaar gebruikt worden: wie meer op de praktijk gericht is kiest echter beter voor *Over literatuur*, wie meer theoretische grond onder de voeten wil zal meer plezier hebben aan *Algemene literatuurwetenschap*.

Sinds vorig jaar is er nu een nieuw handboek beschikbaar, dat de keuze van de docent of zelfstandig studerende student iets moeilijker maakt: *Literair mechaniek. Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* van Erica van Boven en Gillis Dorleijn (Bussum, Coutinho, 1999; ISBN 90 6283 162 1; f49.50, BEF 990) is tegelijk veel beperkter en veel uitgebreider dan de hiervoor genoemde handboeken: *Literair mechaniek* is direct op de praktijk van de analyse gericht en is ook beperkt tot het lezen van proza (verhalende teksten) en poëzie (lyriek, voor zover niet verhalend). De methodologische achtergronden zijn niet geëxpliciteerd; theorie blijft zelfs helemaal achterwege en blijkt zeer eclectisch te zijn gehanteerd.

Literair mechaniek is een zeer uitvoerig (313 blz.) maar over de hele lijn een zeer prettig leesbaar en direct bruikbaar handboek dat ten dele ook vernieuwende inzichten presenteert: zo wordt er heel consequent een genre-indeling gehanteerd die gericht is op de taalsituatie: die genretheorie is reeds te vinden in de *Inleiding* van Van Luxemburg, Bal en Weststeijn en werd ook overgenomen in de *Inleiding* van Van Heusden en Jongeneel; hier werd er echter voor gekozen de omschrijving van de verschillende genres op grond van hun specifieke taal- of communicatieve situaties consequent door te trekken: lyrische teksten worden gekenmerkt door een monologische taalsituatie, verhalende teksten door een

meer complexe, ingebedde taalsituatie (dramatische teksten, met een dialogische taalsituatie, worden hier niet behandeld), wat impliceert dat bij de analyse van verhalende teksten ook systematisch voorbeelden worden gegeven uit gedichten. Er wordt dus een onderscheid gemaakt tussen enerzijds lyriek en verhalende teksten en anderzijds proza en poëzie, een onderscheid dat dwars op de genre-indeling staat. Als voorbeeld wordt een gedicht aangehaald van Toon Tellegen dat 'een geschiedenis' bevat en daardoor dus niet tot de lyriek behoort; maar het is wel poëzie. Een andere nuancering van de bestaande genretheorie is het invoeren van het onderscheid tussen subjectieve en objectieve lyriek: de laatste vorm, met een al of niet tekstueel uitgedrukt lyrisch ik, is registrerender en afstandelijker dan de momentane uitdrukking van een emotie. De auteurs maken duidelijk aan welke voorwaarden een taalsituatie moet voldoen om lyrisch te zijn, maar laten het uiteindelijk aan de lezer over om te beslissen op welke wijze hij of zij een tekst tot lyriek kan rekenen (en zelfs maken). Deze relativiserende, voorzichtige toon is kenmerkend voor het hele boek en is ook geheel in overeenstemming met een eigentijdse (op de semiotiek geïnspireerde) interpreteerwijze, die vooral de tekst 'open' leest, die probeert de diverse, mogelijke betekenissen op te zoeken en juist niet vast te leggen. Het handboek is dan ook - ofschoon de auteurs alle moeite doen om de theoretische uitgangspunten als het ware te verdringen - nadrukkelijk opgesteld vanuit een breed semiotisch, in de praktijk vooral pragmatisch standpunt: interpreteren en lezen is vragen hoe de tekst in elkaar zit, wat het mechaniek ervan is, om te zien hoe dat mechaniek werkt.

Deze vernieuwende pragmatische benadering levert vooral voor de lectuur van lyrische teksten interessante interpretaties op, waardoor het handboek van Van Boven en Dorleijn een welkome aanvulling vormt op de specifiek voor het lezen van lyriek bestemde handleiding *Op poëtische wijze. Een handleiding voor het lezen van poëzie* van Ernst van Alphen, Lizet Duyvendak, Maaïke Meijer en Ben Peperkamp (Bussum, Coutinho, 1996; oorspronkelijk een cursusboek van de Open Universiteit te Heerlen). Van Boven en Dorleijn hebben ook dankbaar gebruik kunnen maken van de *Lessen in lyriek*, de 'onwaardeerlijke' 'Nieuwe Nederlandse poëtica' van de betreurde W. Bronzwaer (Nijmegen, SUN, 1993; eerder in onze kroniek in *NEM* 1995/1 besproken), die bij de beschrijving van het poëtische taalgebruik een centrale rol heeft toegekend aan Jakobsons begrippen poëtische functie en equivalentie. Het zijn begrippen die op het literaire taalgebruik in het algemeen van toepassing zijn maar die bij Van Boven en Dorleijn vooral voor de beschrijving van stijlfiguren in het poëtische taalgebruik worden ingezet. Hoewel: helemaal Jakobsoniaans zijn de tekstvoorbeelden ook niet gekleurd. De auteurs stellen het zo: 'Wij zetten hier een ietwat gesimplificeerde versie van Jakobson uiteen, die we mengen met opvattingen van anderen'.

Het zal duidelijk zijn: bij het (leren) lezen van lyrische teksten hebben de docenten literatuurwetenschap *l'embarras du choix* uit verschillende handboeken, waarbij zij nu ook niet meer gehinderd hoeven te worden door de behoefte om te kiezen voor één welbepaald instrumentarium. Het methodenpluralisme dat

het gevolg is geweest van de snelle ontwikkelingen in de literatuurwetenschap liet tot voor kort nog veronderstellen dat een ‘wetenschappelijk’ verantwoorde keuze nodig was voor één bepaald systeem, dat dan ook consequent diende te worden gehanteerd. Vandaag is deze drang naar systematiek sterk afgezwakt: men kiest voor het niet-kiezen of eenvoudig voor het eclectische.

Wat voor de analyse van lyrische teksten sterk vernieuwend werkt heeft niet hetzelfde effect bij de verhalende teksten: daar blijkt het grasduinen in en vermengen van verschillende theorieën over vertellen en verhalen een veeleer verwarrend effect te hebben. Van Boven en Dorleijn wijzen erop dat de laatste vijftig jaar binnen de verteltheorie ‘vele en uiteenlopende manieren [zijn] ontwikkeld om vertelwijzen te onderscheiden, te beschrijven en te benoemen’ en voegen eraan toe dat ze zich voor hun beschrijving ‘hoofdzakelijk’ hebben gebaseerd op de typologie van Stanzel, die een auctoriële, personele en ik-vertelsituatie heeft onderscheiden, begrippen die zij ‘met enkele aanpassingen en aanvullingen’ nog goed bruikbaar achten. Ze geven daarbij ook toe dat er sinds Stanzels publicaties ‘belangrijke nieuwe verteltheoretische inzichten’ werden ontwikkeld, en noemen onder meer de typologie en het instrumentarium die werden aangeleverd door Mieke Bal in *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie* (vijfde, volledig herziene druk, 1990; eerste uitgave 1978). In feite gaat het hier om het onderscheid dat in 1972 reeds door Gérard Genette werd gemaakt tussen vertellen en zien (of focaliseren) en de studie van de focalisatie, die door Mieke Bal in het Nederlands werd geïntroduceerd en meteen ook verfijnd: ze heeft aan de typologie ook het onderscheid van een subject en object van de focalisatie toegevoegd (een onderscheid dat overigens door Genette zelf werd verworpen).

De keuze van Stanzels typologie, met de nog sterk bij het Duits aanleunende termen auctoriaal en personaal (terwijl de termen al in hun vernederlandste vormen auctorieel en actorieel zijn aangenomen in het handboek van Van Heusden en Jongeneel) werkt verwarrend omdat veel van de gegeven voorbeelden juist de deficiëntie ervan aantonen: ze leiden tot de conclusie dat er een auctoriële verteller is wanneer een ik (of een wij) een verhaal vertelt waarin hij zelf geen rol speelt; het ‘principiële’ (typologische) onderscheid met de ik-verteller in de ik-vertelsituatie is dat in het laatste geval een verhaal wordt verteld dat de ik wel zelf heeft beleefd of ervaren. Maar het aanvaarden van een auctoriële ik-verteller zet de hele drieledige typologie duidelijk op de helling.

Een handboek als dit is natuurlijk niet de plaats om een dergelijke, puur theoretische discussie aan te gaan. Het combineren van termen uit verschillende theorieën blijkt echter een niet altijd even verhelderend beeld van de verschillende vertelmogelijkheden op te leveren, terwijl ook veel van de elders geboden inzichten zelfs buiten beeld worden gehouden: zo de term ‘Reflektor’ die Stanzel zelf nog heeft gebruikt als correctie op zijn eigen model (in *Theorie des Erzählens*, 1979), om de oorspronkelijke ‘neutrale’ variant van de personele vertelsituatie te beschrijven. Stanzel heeft hiermee zelf aansluiting gezocht bij het ‘actoriële’ vertellen van Genette. Een inzichtelijk overzicht van de mogelijkheden om al die verschillende theorieën van vertellen en verhalen te combineren

biedt overigens het nog steeds zeer bruikbare - maar in Nederland nauwelijks doorgedrongen - handboek van Shlomith Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics* (1994; eerste uitgave 1983). Een aanwinst in de bijdrage die Van Boven en Dorleijn bieden aan de beschrijving van verhalende teksten is dan weer dat zij uitvoerig aandacht besteden aan de motieven als 'opbouwende' elementen - een onderdeel dat sterk aanleunt bij de (in de tekst niet genoemde) bekende studie van W. Blok over Couperus (*Verhaal en lezer*, 1960). Het is een onderdeel dat in de (structuralistische) narratologie verdwenen was en dat we hier graag weer zien opduiken.

Maar inmiddels staan we alweer een stap verder in de narratologie, of liever, is de 'klassieke', structuralistische theorie van vertellen en verhalen definitief achterhaald. Mieke Bal wist het al veel eerder: toen ze in 1990 de vijfde, herziene druk van haar *Theorie* voltooide, hadden enerzijds verschillende poststructuralistische theorieën al de aandacht gevraagd voor de (subjectieve) inbreng van het onderzoekend subject in de analyse en had anderzijds de 'spectaculaire ontwikkeling' van de postmodernistische literatuur de relevantie van positivistisch getinte claims van de structuralistische narratologie al helemaal ondergraven.

Mieke Bal heeft de structuralistische narratologie inmiddels ver achter zich gelaten; de narratologie zelf heeft zich intussen als leesmethode van een postmodernistische literatuur, helemaal geheroriënteerd. Dit laatste is al duidelijk geworden in enkele Engelstalige handboeken, zoals onder meer dat van Andrew Gibson, *Towards a Postmodern Theory of Narrative* (Edinburgh University Press, 1996) en dat van Mark Currie, *Postmodern Narrative Theory* (London, Macmillan, 1998). Gelukkig wordt deze ontwikkeling nu ook op de voet gevolgd in een nieuwe, Nederlandstalige inleiding van de hand van Luc Herman en Bart Vervaeck: *Vertelduivels: Handboek verhaalanalyse* (Brussel, VUB Press - Nijmegen, Vantilt, 2001; ISBN 90 75697 554; f 39,90; ISBN 90 5487 2942; BEF 750).

Vertelduivels is een direct bruikbaar handboek, dat uitstekend en breed theoretisch gedocumenteerd is en de reflectie over nieuwe ontwikkelingen op een verhelderende, didactische manier koppelt aan de toepassing ervan in de praktische analyse.

De auteurs wijzen erop dat er 'ernstige problemen zijn met de structuralistische methode' in de verhaalanalyse, zoals de 'antropomorfe benadering van de tekst', 'de voorkeur voor duidelijk gescheiden niveaus die in de praktijk soms niet te scheiden zijn' en 'het hiërarchische denken waardoor een tekst een opeenstapeling van lagen lijkt'. Zij wijzen de inmiddels 'klassiek' geworden narratologie echter niet helemaal af: ze kiezen voor een combinatie van 'klassieke systematisering' en 'postmoderne relativisering'. Het vocabularium en de methodiek van de postmoderne narratologie zijn volgens hen immers 'voorlopig niet overtuigend genoeg gesystematiseerd om de structuralistische werkwijze volledig overboord te gooien'. (p. 114). Voor *Vertelduivels* werd dan ook gekozen voor een gecombineerd overzicht van de gevestigde en de nieuwe narratologieën.

De grootste helft van het handboek wordt nog in beslag genomen door een samenvattende presentatie van de klassieke, structuralistische narratologie, met

de bekende, Genettiaanse indeling in drie elementen of niveaus: geschiedenis, verhaal en vertelling. Deze indeling blijft de basis die dient als repoussoir voor de (vele) nieuwe narratologische benaderingen. De lezer wordt echter al vanaf het begin ingeleid in de problemen van het structuralistische model: aan de hand van twee ‘postmoderne’ verhalen (één van Charlotte Mutsaers en één van Gerrit Krol) wordt meteen duidelijk gemaakt welke de lacunes zijn en hoe je wel beter en anders kan omgaan met de ‘nieuwe’ vertelwijze. Overigens werd, geheel in overeenstemming met het postmoderne denken, ook hier niet gezocht naar volledigheid: niet alle nieuwe narratologische benaderingen worden uitvoerig besproken; er werd gekozen voor een ‘representatieve selectie’, waarbij de ‘postmoderne’ narratologie, de meest radicale van alle postklassieke benaderingen, ook de meest prominente plaats heeft gekregen. Een andere zeer vroege ‘postklassieke’ ontwikkeling is te vinden in de feministische verteltheorie, onder meer bij Susan S. Lanser, *The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction*, Princeton University Press, 1981 en *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice*, Ithaca, Cornell University Press, 1992.

De ‘postmoderne narratologie’ die door Herman en Vervaeck wordt gepresenteerd biedt geen duidelijk omschreven methode: ze brengt een leeswijze, ‘ze combineert klassieke elementen met nieuwe inzichten en ze streeft daarbij niet naar een hogere synthese’, maar heeft wel twee heel duidelijke kenmerken: de studie van de tekst is niet beperkt tot ‘intrinsiek’ literaire aspecten (ze heeft bijvoorbeeld ook oog voor ideologie, biografische elementen en sociale aspecten), en de notie van het verhaal wordt zo ruim gehanteerd dat zowat alles een verhaal wordt genoemd: de hele wereld is een verhalende tekst. Het afwijzen van ‘het’ of ‘een’ systeem levert een zeer tentatieve leeswijze op die staat of valt met de deskundigheid van de narratologen. Herman en Vervaeck zijn gelukkig zéér deskundige narratologen en zij zijn dan ook goede gidsen om dit charmeoffensief te lanceren: zij tonen in ieder geval, via enkele korte analyses, hoe postmoderne verhalen ‘werken’, of hoe het mechaniek is van postmoderne verhalen, die niet alleen aandacht hebben voor alles wat niet in een systeem past maar ook de ‘essentie’ zelf van de klassieke vertelwijze, het beschrijven van een handeling in een lineair-geordend tijdsverloop, hebben losgelaten. De lezer die juist door dit onderdeel van het boek sterk geboeid wordt kan voor nog veel méér ook terecht bij de studie van Bart Vervaeck over *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman* (Brussel, VUBPress en Nijmegen, Vantilt, 1999, ISBN 10 75697 25 2 voor Nederland en 90 5487 217 9 voor België). In *Vertelduidels* stelt Vervaeck samen met Herman ook nog kort enkele andere postklassieke (of poststructuralistische) benaderingen voor, met name 1. de lees- en interpretatiewijze die vooral aandacht heeft voor de ideologie van tekst en context (met uitstapjes naar de sterk vernieuwende *Ethics of reading* van de oorspronkelijk ‘klassieke’ narratoloog Wayne C. Booth, en naar de door gender gestuurde interpretatie), 2. de leeswijze die zoekt naar mogelijkheden en onmogelijkheden van de fictionele wereld en 3. de visies die de interactie tussen tekst en lezer onderzoeken.

Het is een handboek waarin voor veel lezers veel nieuws zal te ontdekken vallen.

De moderne historische roman

Kroniek van het proza

Ton Anbeek (Leiden)

De historische roman is een genre dat in de negentiende eeuw tot bloei is gekomen. Het oproepen van het verleden diende in die periode veelal een concreet doel: de tegenwoordige tijd een spiegel voorhouden. Potgieter schreef over de zeventiende eeuw om zijn tijdgenoten te laten zien hoe bleek ze naast hun ondernemende voorouders afstaken. Bosboom-Toussaint wilde terug naar de begintijd van de Reformatie om het ware geloof terug te vinden. En Couperus liet zien dat andere tijden er een vrijere opvatting over moraal op na hielden; voor hem diende de Oudheid als erotisch paradijs. In al die gevallen moest het verleden als voorbeeld werken.

In de twintigste eeuw was dat lang niet altijd het geval. Het verleden kon ook alleen al door de kleurrijkheid van de gebeurtenissen boeiend zijn. Hoe dan ook, het genre bleef verrassend vitaal. Veldijk, Theun de Vries, Hella Haasse (*bien étonnés*): het zijn niet de minsten die er aan hebben bijgedragen. Aan het eind van de afgelopen eeuw zette Nelleke Noordervliet de traditie voort, en vervolgens Thomas Rosenboom. Op dit moment lijkt de historische roman in Nederland (ik vond geen vergelijkbare Vlaamse voorbeelden) springlevend. De vraag is: wat zoeken die auteurs toch in het verleden?

De roman *Publieke werken* van Thomas Rosenboom (Querido, Amsterdam 1999, 488 pp., f47,50) is in alle opzichten een groot boek. Een breed opgezette historische roman waarin vanuit verschillende perspectieven een weids panorama van het leven aan het eind van de negentiende eeuw wordt gegeven. Hoofdfiguur zijn een Amsterdamse vioolbouwer en een apotheker in Hoogeveen. Zij zetten het plan op om een treurige groep turfstekers uit hun miserabele omstandigheden te redden door ze over te laten steken naar het beloofde land Amerika. Deze humanitaire onderneming moet bekostigd worden door de vioolbouwer, die een sterke financiële troef in handen heeft: een exploitatiemaatschappij wil zijn huis tegenover het (bijna voltooide) Centraal Station opkopen om er het Victoria-Hotel te laten verrijzen.

Publieke werken is een boek over menselijke illusies, over verbeterde pogingen het lot naar eigen hand te zetten - en de wrede lach waarmee het lot die pogingen afstraft. Rosenboom toont zich een meester in het uitspinnen van zulke bedrieglijke lijnen. Even superieur is hij in zijn gebruik van de taal, die juist door het licht-archaische een ironische ondertoon krijgt. Typerend is een zin als de volgende: ‘Nauwelijks zichtbaar, ofschoon met uiterste inspanning, rolde Anijs de witte, ronde bol van zijn hoofd heen en weer in het kussen, terwijl zijn duimdikke, paarse lippen nog voller uit de spleet stulpten, als walmende modder, en zich strekten tot een trotse, half onderdrukte glimlach. “Amsterdam... Amerika!” fluisterde hij zo hard als hij kon, maar aan het uitblijven van enig antwoord merkte hij wel dat de verpleegster er niets van geloofde, misschien wel dacht dat

hij ijldede, in ieder geval meewarig het hoofd schudde.’

Dit fragment laat iets zien van de uiterst verzorgde stijl. Ook de namen van de personages bij voorbeeld zijn zorgvuldig gekozen. Een zakenman krijgt de krachtige naam Henkenhaf, de notaris heet Biederlack - Rosenboom blijkt hier even inventief als Marten Toonder.

Publieke werken is in de kritiek ‘een Flaubertiaanse roman’ genoemd en daar valt veel voor te zeggen. Sommige gebeurtenissen in het boek, zoals een ongelukkige medische ingreep die door een apotheker wordt verricht, doen denken aan *Madame Bovary*, zoals de beide hoofdfiguren ook iets hebben van de pedante apotheker in *Madame Bovary*. Dit is mogelijk ook het enige punt waarop de meningen over het boek verdeeld kunnen raken. De roman lijkt uiteindelijk meer op Flauberts *Bouvard et Pécuchet* dan op *Madame Bovary*, omdat er in *Publieke werken* geen hoofdpersonen voorkomen waarmee de lezers zich graag zullen identificeren. Hoog boven de personages torent de auteur die hen als marionetten bestuurt.

Niettemin valt er in *Publieke werken* veel te genieten, omdat een prachtig beeld wordt gegeven van een maatschappij in beweging. Het is bijna onvermijdelijk dat de lezer wanneer hij weer in de buurt van het Centraal Station in Amsterdam komt een kleine omweg maakt: hij weet nu waarom het Victoria Hotel zo'n eigenaardige bouw vertoont. Zo'n excursie vormt natuurlijk een hommage aan de auteur Rosenboom. Het is misschien wel het hoogste wat een schrijver kan bereiken: je lezers dwingen iets te gaan bekijken dat je beschreven hebt.

Het is misschien niet eerlijk na het verbale geweld van Rosenbooms kolossale compositie een veel bescheidener historische roman als *De aanstoot* van Gijs IJlander (Veen, Amsterdam 2000, 207 pp. f34,90) te bespreken. Zijn stijl is soms wat aan de stoeve kant (‘Ze vielen aan zijn voeten, klapwiekten naar hem op en vielen aan’). Maar het gegeven van het boek is intrigerend. Het zal lang niet iedereen bekend zijn dat Pablo Picasso in 1905 enige weken in Noord-Holland heeft doorgebracht. Zijn portret van een Hollands boerenmeisje siert het omslag - het zou wel eens kunnen zijn dat haar lieve glimlach IJlander tot zijn boek heeft geïnspireerd.

Toch is niet zij de hoofdpersoon. Het verhaal begint met een schipper die in het Noord-Hollands Kanaal een lijk aantreft. De schrijver weet heel slim de suggestie te wekken dat het gaat om het meisje dat Picasso tot model diende. Het boek krijgt het karakter van een detective: wie is slachtoffer, wie is de dader, wat is het motief? De aandacht verschuift van het meisje naar de eenzelvige schipper, een man die zijn grote emotionaliteit achter stuursheid probeert te verbergen.

Als personage vertoont hij nogal wat overeenkomst met de hoofdpersoon van Rasha Pepers novelle *Dooi*, hier eerder besproken. In beide boeken vriezen de hoofdpersonen vast, letterlijk en figuurlijk. Schipper-zijn betekent kennelijk in de Nederlandse literatuur sinds Arthur van Schendel: stroefheid, koppigheid, bevroren karakters.

Op de achterflap van de roman staat dat het boek onder meer gaat over ‘het conflict tussen traditionele waarden en de oprukkende moderne tijd.’ Mogelijk

had de opsteller van deze tekst *Publieke werken* in het achterhoofd, want dit conflict speelt in *De aanstoot* geen overheersende rol. Op zijn best is IJlander wanneer hij de kleinzieligheid van een Hollands dorp beschrijft: ‘In het voorbijgaan zag hij dat de buurvrouw met een vinger het gordijn opzij bewoog.’ Dat loeren is niet typerend voor 1905 - men kan nog steeds in elk dorpje zien wat hier is aangeduid: het nieuwsgierige gluren, in de hoop dat er iets te roddelen valt. Daarmee stelt zich de vraag: waarom heeft de schrijver zijn verhaal in het verleden geplaatst? De Picasso-geschiedenis is natuurlijk interessant, maar die neemt maar een klein gedeelte van de tekst in beslag.

Wat Connie Braam daarentegen in het verleden zocht is veel duidelijker. Haar roman *De woede van Abraham* (Meulenhoff, Amsterdam 2000, 302 pp., f42,95) is een verhaal van uitbuiting en verkrachting. Achtergrond vormt de aanleg van het Noordzeekanaal in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw. Hoofdpersonen zijn de uit tsaristisch Rusland gevluchte Abraham met zijn gezin en een Haarlemse journalist. De laatste volgt beroepshalve de aanleg van het kanaal dat zich dwars door een schitterend duinlandschap boort. Maar hij kan niet opschrijven wat hij ziet omdat hij voortdurend moet schipperen tussen zijn geweten (hij is Multatuliaan) en de eisen van zijn broodheer, hoofdredacteur Busken Huet van de *Oprechte Haarlemsche Courant*. Wat hij ziet is dit: ‘Hier vergrepen de heren van de vooruitgang zich zonder mededogen aan het mooiste duingebied dat het land kende.’ De heren van de vooruitgang: daar is Braams boek in de eerste plaats tegen gericht.

Zij laat niet na alle misstanden rond de ‘grootse’ onderneming breed uit te meten. De haveloze gravers worden grof uitgebuit door de Engelse ondernemers en (vooral) hun Hollandse helpers. De werklui wonen in holen en leiden (lijden) een treurig leven waarin alleen drank en ontucht enige verlichting moeten brengen. Terwijl de hoge heren in nette villa's wonen enz.

Connie Braam toont zich een waardig opvolgster van Theun de Vries: beider doel is het opgraven van sociaal leed uit het verleden. En zoals het een revolutionair gezind auteur betaamt, laat zij aan het eind de solidariteit van de verschopten zegevieren. Net als De Vries weet Braam haar geschiedenis vlot te vertellen en zij schuwt de spanningverwekkende trucs niet: ‘Hoe konden ze weten dat de dode zelf nog van zich zou doen spreken, ook al was hij toen helemaal vergaan en niets meer was dan een skelet met een stenen ketting.’ Deze zin lijkt mij grammaticaal niet correct, maar het is de schrijfster niet te doen om stilistische hoogstandjes of verbaal geweld op de manier van Rosenboom. Overigens is het wel een verademing eens een moderne roman te lezen waarin er een scherp onderscheid bestaat tussen de goeden en de slechten.

Dichter bij Rosenboom staat P.F. Thomése met zijn merkwaardige boek *Het zesde bedrijf* (Querido, Amsterdam 1999, 275 pp., f40). Hij koos als decor voor zijn verhaal de periode van de Franse Revolutie, te beginnen bij het jaar 1792 in Parijs. Het boek opent met een citaat van Talleyrand: ‘Om te weten wat geluk betekent moet men de jaren rondom 1789 hebben meegemaakt.’ Daarop volgt een stuk tekst, kennelijk afkomstig van de verteller, dat eindigt met de zinnen: ‘Een gelukkige afloop lag onverminderd binnen bereik, verzekerden

de volksvertegenwoordigers, berichtten de kranten, bespraken de burgers en schreeuwde het volk. Iedereen wilde het goede - al zegevierde (curieus!) vooralsnog het verderf.' Daarmee is de toon gezet voor wat volgt: hoge verwachtingen die resulteren in verwarring, tirannie en nederlagen.

Hoofdpersoon is een dame van Groningse afkomst die in Parijs zo goed geboerd heeft dat ze zich barones d'Aelders kan laten noemen. Haar talenten lijken overigens meer op erotisch dan politiek gebied te liggen. Ze leeft van de berichten die ze doorgeeft aan de Nederlandse ambassade en rommelt nog wat met allerlei duistere praktijken. Wel degelijk koestert zij sympathie voor de revolutionaire idealen, ze heeft zelfs een Société des Amies de la Vérité opgericht. Maar erg succesvol is het allemaal niet, misschien omdat de 'barones' in wezen een bourgeoismadame blijft. Zo raakt ze volkomen ontredderd wanneer haar dienstbode haar verlaat: ze is zelfs niet in staat zich op eigen kracht van haar prangende corset te ontdoen.

In zulke passages stoeit Thomése met zijn hoofdpersoon, die hij van het ene echec naar het andere laat hobbelen. Soms lijkt hij haar even serieus te nemen, maar meteen daarop worden haar verwachtingen en verlangens weer als illusies ontmaskerd. Ook tegenover het genre van de historische roman lijkt de schrijver dubbelzinnig te staan. Want enerzijds moet hij zich overvloedig hebben gedocumenteerd. En de vele Franse woorden dienen kennelijk om de couleur locale te versterken. Maar op andere plaatsen vermoordt Thomése dit effect door woorden als 'bottleneck' of 'stand-in' te gebruiken, hinderlijk anachronistische ontleningen aan het Engels. En helemaal bont maakt hij het wanneer hij een Parijse koetsier 'snappez-vous' laat zeggen, een middelbareschoolgrap.

Ergens schrijft Thomése over zijn protagoniste: 'Ze voelde zich als een actrice op haar retour die onverwacht de hoofdrol krijgt toebedeeld - in een stuk dat ze nog nooit heeft gelezen. Ze zou alvast een... al was 't alleen een gebaar... maar ze wist niet eens of het komisch of tragisch ging zijn. Ze had de hoofdrol, dat was alles. De rest werd door anderen bepaald.' De meeste lezers zullen weinig aarzeling kennen: het leven van de zogenaamde barones is een farce, haar 'geheime missie' ontardt in een farce en zelfs haar begrafenis eindigt met een farce. Het lijkt erop of Thomése de stof uit het verleden alleen gebruikt heeft om deze burleske waarheid over te brengen: het leven is niet meer dan een komedie.

Wat verbindt nu deze vier recente historische romans? Eén element keert in al deze teksten terug: de hoofdpersonages zijn in meer of mindere mate het slachtoffer van de vooruitgang. Dat geldt zelfs (of juist) waar zij die vooruitgang lijken toe te juichen, zoals in *Publieke werken* en *Het zesde bedrijf*. De conclusie kan niet anders zijn dan dat in al deze gevallen de historische roman dient om een diepe verontrusting voelbaar te maken over de veranderingen die zich aan het begin van de eenentwintigste eeuw in hoog tempo voltrekken.

Epiloog. Deze kroniek biedt mij de gelegenheid iets te zeggen over een bijzonder boekje dat al enige tijd geleden verscheen. Het was toen hoogst actueel - Belgrado lag nog onder vuur, de haat van heel Europa richtte zich op Milošević.

Die nachtmerrie lijkt nu voorbij, waardoor *Gelukkig is wie bijtijds waanzinnig wordt. Dagboek uit Belgrado* (Lannoo-Contact, Amsterdam 1999, 128 pp., f27,90) ook een historisch verhaal geworden is. Het maakt het mogelijk de tekst op aspecten te beoordelen die niet aan actualiteit of politiek verbonden zijn.

De schrijfster, Jelica Novakovic - geen onbekende in de kringen van de internationale neerlandistiek - verwijst ergens naar Boons *Mijn kleine oorlog*. Wat zij weergeeft is háár 'kleine' oorlog, de oorlog van een burger die bang is en wanhopig probeert te overleven. Het verslag laat ons zien hoe virtueel het beeld was dat we van de oorlog te zien kregen. Goed, er moesten bommen vallen op een stad met de verkeerde regering. Daarbij kwam ook wel eens een burger om, tja daar is nu eenmaal niet veel aan te doen, waar gehakt wordt vallen spaanders. En de tv-kijker zapt na het journaal naar een voetbalwedstrijd of spelletjesshow.

Gelukkig is wie bijtijds waanzinnig wordt brengt die alledaagse oorlog benauwend dichtbij. De schrijfster overtuigt omdat ze een scherp oog heeft voor absurditeiten. Een buurman belt de politie om te klagen over jongelui die de hele nacht doorgaan met basketball spelen - hún houding tegenover de machteloosheid. Een ander afweermechanisme is humor, hoe wranger hoe beter. Anderen zoeken verdoving in drank, geloof, poetswoede. Dat wordt door de auteur haarscherp vastgelegd.

Want dat vormt nu juist haar eigen verweer. Zij probeert te midden van de algehele ontreddeing een houvast te vinden in de scherpe formulering, de troost van de taal. Zo leest men simpele, maar prachtige zinnen als: 'Mijn bed lijkt wel in de branding te liggen van schuimende sering- en pruimenbloesem.' Of: 'Gelukkig is verdriet op haar leeftijd zo kortstondig als een zomerbui.' 'Ik stem voor stijl' zegt de schrijfster ergens, en dat is het precies: het lijkt of de stijl haar moet beschermen tegen de overwoekerende waanzin.

Daarom is dit boekje meer dan een verslag dat in het verleden wegzinkt nu de politiek een andere wending genomen heeft. Het heeft een eigen waarde. Mijn ervaring is dat het lezen van *Gelukkig is...* veel literatuur relativeert. Fictie, zoals de hierboven besproken romans, krijgt plotseling iets ongekend frivools. Dat is de kracht van dit bijzondere boek, Novakovics bijdrage aan de Nederlandse letterkunde.

Culturele identiteit
Kroniek cultuur en maatschappij
Ludo Beheydt (Leiden en Louvain-la-Neuve)

De discussie

De discussie rond de ‘culturele identiteit’ woedt in Nederland en Vlaanderen op volle sterkte. Zij beperkt zich niet tot de wetenschappelijke gremia, maar is uitgegroeid tot een heus maatschappelijk debat.

Eigenlijk is die hele discussie een langlopend verhaal dat jaren geleden ingezet is door een geruchtmakende lezing van de toenmalige liberale voorman Frits Bolkestein. In die lezing over de integratie van etnische minderheden stelde de VVD-leider onomwonden dat ook moslims zich moeten aanpassen aan de beginselen van de liberale rechtsstaat. Bolkestein betoogde dat de in Nederland gevestigde minderheden zich dienden te voegen naar de normen van de westerse samenleving. Die normen, zei hij, zijn gebaseerd op fundamentele beginselen als verdraagzaamheid, non-discriminatie, de scheiding van kerk en staat en de vrijheid van meningsuiting: ‘Iedereen in Nederland, islamiet zowel als niet-islamiet, heeft zich te houden aan de wetten die uit deze beginselen zijn voortgekomen.’ Deze lezing heeft veel stof doen opwaaien en zelfs geleid tot een klacht bij het Hof van Justitie in Den Haag wegens ‘het beledigen en aanzetten tot haat’. De kranten kopten ‘Bolkestein heeft Janmaat rechts ingehaald’ (Hofdijk in *NRC*).

Nog geen tien jaar later kijken wij met verwondering naar de toenmalige heisa om een principeverklaring die nu zelfs deel uitmaakt van het regeerakkoord. Tien jaar geleden gold nog een taboe op de discussie in hoeverre minderheden zich moeten aanpassen aan de cultuur van het autochtone Nederland. Een eeuwenoude traditie van ‘tolerantia’ zette de Nederlandse beleidsmakers ertoe aan de eigen identiteit van de minderheden met zorg te omringen. Nederland moest en zou een multiculturele maatschappij worden en daartoe werden overheidsinspanningen geleverd in de vorm van ‘onderwijs in eigen taal en cultuur’ (OETC). Toen de diversificatie van de migrantenstroom zo groot werd dat de verscheidenheid van aanwezige culturen OETC onmogelijk maakte, werd overgeschakeld op OALT (‘onderwijs in allochtone levende talen’). Daarmee verviel het aspect ‘eigen cultuur’ en bovendien maakte OALT geen onderdeel meer uit van het reguliere lesprogramma. Alle kaarten werden nu gezet op verbetering van de kennis van het Nederlands. Beheersing van het Nederlands is de sleutel tot integratie: alle pogingen om de achterstand van allochtonen ongedaan te maken lijken te stranden op een gebrek aan kennis van het Nederlands. Daarmee is een hele stap teruggezet in de principiële discussie over de tolerantie. Er wordt nu van de nieuwe Nederlanders geëist dat ze ‘inburgeren’, dat wil zeggen dat ze de taal leren en zich vertrouwd maken met de Nederlandse samenleving. Was het tot voor kort in Nederland niet politiek correct om op te komen voor de Nederlandse Culturele Identiteit, dan is daar

door het artikel van Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* van 23 januari 2000 duidelijk verandering in gekomen. Scheffer bepleit heel expliciet het zelfbewust opkomen voor de eigen culturele identiteit: ‘Een gemakzuchtig multiculturalisme maakt school omdat we onvoldoende onder woorden brengen wat onze samenleving bijeenhoudt. We zeggen te weinig over onze grenzen, koesteren geen verhouding tegenover het eigen verleden en bejegenen de taal op een nonchalante manier. Een samenleving die zichzelf verloochent heeft nieuwkomers niets te bieden.’

De term

Het pleidooi van Scheffer heeft in Nederland de discussie rond de culturele identiteit weer behoorlijk aangezwengeld. Tot in het parlement toe. Maar wat bedoelt men eigenlijk met de ‘culturele identiteit’? Over die term bestaat geen eensgezindheid. Wel is het een vrij recente term die snel succes gekend heeft. E.H. Kossmann ziet daar de volgende verklaring voor (1994: 1):

Drukt het iets uit wat we met oudere termen niet goed meer kunnen benoemen, met woorden als natie, nationaal besef, het eigene, het geestesmerk, het erfgoed? Soms denkt men: nee, dat kan het niet zijn. Al die termen verzetten zich tegen exacte definitie en ze kunnen dus alle ook zo worden geplooid dat ze niet veel anders betekenen dan wat we nu liever identiteit noemen. En als men dan wat verder mijmert, komt men tot het wantrouwende vermoeden dat we identiteit zeggen omdat we erfgoed en erfdeel enigszins flauw, sentimenteel en onwetenschappelijk vinden, en - dit is waarschijnlijk het belangrijkste - in natie, nationaal besef en nationalisme klanken horen die [...] een afschrikwekkend effect hebben gekregen. Wie weet, wordt onze jonge liefde voor het woord identiteit verklaard doordat het op een plechtige en neutrale toon verschijnselen aanduidt waaraan wij willen vasthouden ook al zijn de oudere termen die wij ervoor gebruikten gediscrediteerd.

De inhoud

De discussie over de term gaat vanzelfsprekend gepaard met een debat over de inhoud. Willem Frijhoff heeft daar in 1994 een interessant historisch artikel aan gewijd dat boeiend materiaal zou kunnen bieden voor de docent extra muros die een vergelijkend seminarie zou willen opzetten over de culturele identiteit van Nederland en die van zijn gastland. Zelf heb ik in mijn inaugurale rede ‘Kenterende culturele identiteit’ in Amsterdam een poging gedaan om het begrip helder te krijgen (1995). Ik zei toen: ‘Culturele identiteit is in mijn opvatting evenzeer een optie als een erfgoed, evenzeer een opdracht als een verankering, of - om het in cultuurpolitieke termen te vertalen - evenzeer een kwestie van beleid als een kwestie van realiteit. Zo beschouwd is culturele identiteit geen statische gegevenheid, maar een dynamisch project. Culturele identiteit is toekomstgericht en daardoor in essentie veranderlijk, steeds in de

kentering.' Kennelijk heeft ook het Nederlandse kabinet de behoefte gevoeld aan wat meer duidelijkheid

omtrent het modebegrip identiteit, want ze heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling om advies gevraagd over 'nationale identiteit'. Dat advies is te vinden in de boeiende publicatie *Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit*. (Advies 9 - Sdu Uitgevers: Den Haag, september 1999). Boeiend om twee redenen. Om zijn inhoud natuurlijk maar óók om zijn omzeilingsmanoeuvres. Inhoudelijk is het advies interessant omdat het bevestigt dat er wel degelijk een nationale identiteit is en dat de behoefte eraan ook in Nederland reëel is. Of in de ambtelijke bewoordingen van het advies: het 'besef is zo sterk dat het leidt tot identificatie met de gemeenschap'. Dat is natuurlijk een gemeenplaats. Graag hadden we van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling vernomen wat nu eigenlijk de eigenheid van die gemeenschap is, maar daar past de Raad. Heel terughoudend constateert hij dat de kenmerken van ondergeschikt belang zijn, al wordt er nog wel een kleine poging gedaan om te achterhalen waarop de gevoelens van nationale identiteit dan wel gebaseerd zijn in Nederland. Het resultaat van dat onderzoek hoeft ons niet te verbazen: 'Gevoelens van nationale identiteit zijn verbonden met in Nederland geboren zijn, met het spreken van de Nederlandse taal en met het delen van een gezamenlijke geschiedenis en van gemeenschappelijke symbolen'. De Raad stelt het bijna beschroomd vast en haast zich erbij aan te tekenen 'dat nationale identiteit niet mag leiden tot extreem nationalisme, noch dat deze het exclusieve bezit mag zijn van de autochtone ingezetenen van Nederland'. Niet alleen wordt om de hete brij heengelopen, meteen gaat dus ook het waarschuwend vinger-tje omhoog. Nochtans is er niets ongewoons of verontrustends aan de vaststelling dat ook Nederlanders gevoelens van verbondenheid met de eigen gemeenschap kennen en dat die gevoelens verankerd zijn in de eigen taal, in de verbondenheid met de geboorteplek, in een gekoesterde traditie. De Raad stelt deze normale antropologische wetmatigheid in het identiteitsbesef bijna met schroom vast! De bewoordingen en omzwachtelingen waarin het politiek correcte denken hier verpakt wordt, spreken boekdelen. Zo wordt genoteerd dat 'onder sommige laagopgeleiden een chauvinistische invulling naar voren komt', maar, wordt er snel aan toegevoegd: 'Dit type opvattingen is overigens eerder uitzondering dan regel'. De teneur van het officiële rapport is duidelijk: '... de Nederlandse eigenheid mag geen naam hebben, zij bestaat juist in de ontkenning ervan'.

Anderzijds, en dat is het paradoxale van dit advies, ziet de Raad natuurlijk wel dat er een spanningsveld ontstaan is tussen de gevoelens van de autochtone Nederlanders en de toenemende etnische differentiatie van de Nederlandse samenleving. En dat dit spanningsveld als maatschappelijk vraagstuk in de toekomst aan belang zal winnen. Het welwillend advies dat er dan op volgt, is voor mij typisch Nederlands. In het ambtenarees van de Raad klinkt het zo: 'Hij [de Raad] is van mening dat spontane processen die leiden tot diverse identiteiten langs etnische lijnen gefaciliteerd moeten worden. De overheid kan voorwaarden scheppen om de ontwikkeling van verschillende etnische identiteiten te begunstigen. Zo zou het ontstaan en functioneren van etnische organisaties bevorderd moeten worden'. Ik zie hier weer de bijna pijnlijke pogingen om

vooral niet de eigen identiteit te bevestigen. ‘Faciliteren’, ‘begunstigen’ en ‘bevorderen’ van de andere identiteiten, dát mag. Dat móet zelfs. Maar het faciliteren, begunstigen en bevorderen van de Nederlandse identiteit, dat moet worden vermeden. Behoedzaam wordt slechts ‘voldoende ruimte’ gevraagd voor een ‘gemeenschappelijke identiteit’ die echter nog moet worden ‘gecreëerd’. Mag ik mij verbaasd afvragen waarom die eigen identiteit zo ongelofelijk zorgvuldig wordt weggemoffeld en verzwegen? Rijst dan bij niemand van de Raadsleden de vraag of een duidelijk uitgesproken Nederlandse identiteit geen beter uitgangspunt zou zijn voor de integratie van de etnisch gedifferentieerde samenleving in Nederland? Is het voor de aanwezige etnische identiteiten in Nederland niet veel gemakkelijker als ze niet telkens worden aangesproken op hun etnische identiteit, maar juist weten hoe ze positief kunnen omgaan met de autochtoon aanwezige identiteit? Onder dit hele rapport drijft mijns inziens een verkeerd begrepen obligaat ‘tolerantie-idee’. Tolerantie bestaat er toch niet in elke denkbare diversiteit te ‘faciliteren’; tolerantie is, in het rustige besef van en het vanzelfsprekende respect voor de eigen identiteit, de dialoog met de andere aanwezige identiteiten aangaan. Alleen zo immers kan een volwaardige Nederlandse culturele identiteit zich ontwikkelen. De aanwezige etnische identiteiten hebben geen belang bij een segregatiefacilitering. Het advies is dus globaal genomen een wonderlijk document. Gelukkig zit achter dit eigenlijke advies van zo'n 25 bladzijden nog een bijzonder gedegen ‘Basisdocument’ dat een discursieve synthese vormt van de identiteitsdiscussie zoals die mondiaal, Europees en landelijk gevoerd werd. Daardoor wordt *Nationale identiteit in Nederland* dan toch nog een informatief sterk boek.

Observaties en gevoelens

Van een heel andere orde is het boek *Met gemengde gevoelens. Over eigenheid, identiteit en nationale cultuur*. (SUN-literair 2000, Nijmegen, ISBN 9058750019, f 39,50) van Eric de Kuyper. De Kuyper is de in Brussel geboren auteur die, verscheurd tussen zijn liefde voor de Franse taal en zijn Nederlandstalig schrijverschap, als uitgeweken Belg sinds enkele decennia in Nijmegen woont en afwisselend in Parijs, Zürich, Brussel en Bologna werkt. Hij is het type van de kosmopoliet dat door de tegendraadse filosoof Alain Finkielkraut ooit getypeerd is als een ontheemde die, door ‘heimwee’ overmand, rondwaalt in een wereld die hem vreemd is, een wereld van gemis waarin ‘*de tafel* nooit *der Tisch* zal worden’. Dat ontheemde gevoel is latent aanwezig in de autobiografische geschriften van De Kuyper. Hij foetert: ‘Als ik me al een schrijver voel, dan toch allerm minst een Vlaamse schrijver. Wat betekent dat, een “Vlaamse” schrijver? Ik schrijf geen Vlaams; en dat ik in het Nederlands schrijf wil niets zeggen, want ik schrijf ook veel of evenveel in het Frans. Dan nog liever “Brusselse” schrijver; op zijn minst weten de mensen dan dat het om iets kunstmatig, om een fictie gaat.’ De Kuyper schrijft over culturele identiteit, vanuit het gezichtspunt van de buitenstaander. Dat is prikkelend, maar soms ook irritant, vooral als het in een klaagzang ontaardt. Toch is *Met gemengde*

gevoelens een boek dat ik met heel veel plezier gelezen heb. Misschien vanwege het verrassende gevoel van herkenning: de auteur leeft net zoals ikzelf in het permanente gevoel van cultuurconfrontatie. Hij heeft ook af en toe de reflex van de Franstalige, hij gaat te intiem om met de Franse cultuur om er niet voortdurend met een warm gevoel aan te refereren. Barthes, Bourdieu, Flaubert, Nora, het zijn zijn intellectuele vrienden en sparringpartners. Ik herken dat. Dat voor de precieze nuance van je gedachte plotseling alleen het Franse begrip je te binnen wil schieten: *la politique politicienne, noyer le poisson*. Is er treffender bewijs van het belang van de taal voor de culturele identiteit?

Over culturele identiteit doet De Kuyper pertinente uitspraken, al is zijn werk geen verhandeling over identiteit en al helemaal geen zoektocht naar het wezenlijke van de cultuur. Het is hem niet te doen om de essenties, maar om de charmes, de banaliteiten en futiliteiten die eigen zijn aan een bepaalde cultuur. Zijn geschriften zijn hersenspinsels die onverhoeds uitmonden in serieuze reflecties of in herkenbare verhalen. In zijn zoektocht naar de eigenzinnigheden levert hij tussendoor fundamentele inzichten. Zo omschrijft hij ‘identiteit’ als ‘een kunstmatige constructie op basis van een aantal bestaande elementen binnen gegeven parameters (voor een nationale identiteit zou de geschiedenis een van die parameters kunnen zijn). Belangrijk is ook dat het evenwicht tussen een aantal factoren altijd labiel is’ (p. 97). Maar hij toetst die uitspraken aan de ergernissen over nationale hebbelikheden, zowel de Belgische als de Nederlandse. Zowel het Nederlandse Oranjegevoel, het obligate kopje koffie als de fiets zijn het voorwerp van hilarische beschouwingen, maar ook Belgische Luikse wafels, Dutroux en dioxine grijpt hij aan voor scherpe observaties. De Kuyper is niet mals voor zijn Nederlandse medeburgers en dat hij echt met ‘buitenlandse ogen’ tegen de Nederlandse maatschappij aankijkt, blijkt maar al te duidelijk als hij zich gaat moeien met de maatschappelijke discussies zoals met het in de inleiding genoemde Scheffer-debat. Hoe bekijkt hij de discussie over het falende onderwijs aan allochtonen? ‘Men ging zich afvragen of de multiculturele aanpak wel had gewerkt. Daarbij vergat men voor het gemak dat een cultuur altijd multicultureel is, wat in een land dat op zuilen is gebouwd (let wel: zuilen, geen culturen!) moeilijk te aanvaarden is. Alle zuilen zijn gelijk voor de wet en minderheden worden alleen geaccepteerd als ze zich als meerderheden gedragen. Je krijgt die allochtonen maar niet in zuilen ondergebracht. Veel plaats en ruimte voor afwijkingen en nuances tussen die zuilen is er niet.’ (p. 236) In het tweede deel ontpopt De Kuyper zich naar mijn smaak overigens een beetje te zeer als kankeraar: op het onderwijs, op het Nederlandse milieubeleid, maar vooral op de Nederlandse Spoorwegen. Het eerste deel, dat over de charmes, is me veel liever.

En in de literatuur

Culturele identiteit uit zich niet alleen in de charmes en de hebbelikheden van de natie, maar ook in haar letterkunde. Nu staat de vraag betreffende de culturele identiteit van de Nederlandse letterkunde al lang ter discussie. Wat heet ‘typisch Nederlands’ als het gaat over letterkunde? Op die vraag wordt als

antwoord een hele bundel bespiegelingen geleverd in de bijzonder boeiende verzameling opstellen *Typisch Nederlands! De Nederlandse identiteit in de letterkunde* uitgegeven door K. Enenkel, S. Onderdelinden en P.J. Smith. (Uitg. Florivallis, 1999, ISBN 9075540094, f 40). De bundel bestrijkt de periode van de 16de eeuw tot de 20ste eeuw. Natuurlijk krijgt A. Donkers *Karaktertrekken der vaderlandsche letterkunde* (1945) de nodige aandacht, maar ook de achttiende en de negentiende eeuw komen uitvoerig aan bod in bijdragen over Sara Burgerhart, Justus van Effen en Rijnvis Feith.

Zelf ben ik bijzonder geboeid geweest door de bijdrage van Jan Bloemendal over het Neolatijnse toneel en de Vader des Vaderlands, maar zeker ook door het artikel van Karl Enenkel over het Nederlandse 'nationale bewustzijn' in biografische reeksen, dat aantoont hoe de 'nationale' Leidse universiteit van meet af aan het biografische genre gebruikte als 'een medium om een nationale en culturele identiteit te creëren en bij een groter publiek over te brengen' (p. 30). Ik vond dit zo frappant omdat in Vlaanderen in de negentiende eeuw precies hetzelfde gebeurde. Ook Hugo Verriest (1840-1922) publiceerde *Twintig Vlaamsche Koppen* (1901) om een culturele identiteit aan te wakkeren bij zijn Vlaamse landgenoten. Voorts geeft de bundel bijzonder goed aan hoe de wijzigende culturele identiteit altijd weer weerspiegeld wordt in de literatuur: bij Justus Van Effen als lofrede op het burgerlijk geluk, bij Feith als een pleidooi voor 'Eenvouwige schilderijtjes van de natuur, die haar omringt', want 'onze poëzie is reëel en praktisch; de wereld der Ideën laten wij aan onze oostelijke naburen over' (Godfried van Kampen).

Culturele identiteit in België

Is culturele identiteit geen discussiepunt in België? Zeker wel. Eric de Kuyper laat niet na ons in *Met gemengde gevoelens* de ambiguïteit van de culturele identiteit in België te doen aanvoelen. De culturele identiteit is inderdaad minder vanzelfsprekend en complexer in België dan in Nederland. Voelt de Vlaming zich eerder Vlaming dan Belg of omgekeerd? En wat moet men zich voorstellen bij de Vlaamse culturele identiteit? Over die vragen heb ik al eerder geschreven in een artikel 'Vlaamse identiteit versus Belgitude'. Maar recent zijn weer een paar boeken verschenen over dit pijnpunt en ik wil er dan ook graag in een volgende kroniek wat langer bij stilstaan.

Bibliografie

- Beheydt, L. 1996: *Kenterende culturele identiteit*. 's-Gravenhage: ANV.
 Beheydt, L. 1998: 'Vlaamse identiteit versus Belgitude'. In: S.W. Couwenberg (red.): *Nederland en de toekomst van Vlaanderen*. Kok Agora: Kampen
 Finkielkraut, A. 1997: *De verloren beschaving*. Contact: Amsterdam.
 Frijhoff, W. 1992: *Identiteit en Identiteitsbesef*, BMGN CVII, 1992, 614-634.
 Kossmann, E.H. 1994: 'Hoe Nederlands is de Nederlandse literatuur?' *Literatuur* 94-1, 2-10

Besprekingen en aankondigingen

Willem van den Berg. *Een bedachtzame Beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 1999. 351 blz. f 55. ISBN 90 5356 380 6.
K.D. Beekman, M.T.C. Mathijssen-Verkooijen en G.F.H. Raat. *De As van de Romantiek. Opstellen aangeboden bij het afscheid van Willem van den Berg.* Amsterdam University Press, Amsterdam, 1999. 320 blz., f 59,90. ISBN 90 5629 077 0.

In een grijs verleden hoorde ik ooit prof. J.C. Brandt Corstius zijn zorgen uiten over zijn kroonpupil Wim van den Berg die de tijd nam voor een dissertatie over de term romantisch. Nu neemt diezelfde al afscheid als hoogleraar van de Universiteit van Amsterdam. De lijst van zijn publicaties laat een versnelde ontwikkeling zien van één gedegen theoretisch comparatistisch artikel per jaar tot een veelvoud, niet zelden als medespeler in het universitaire genootschappelijk milieu. Een keuze is nu verschenen onder de titel *Een bedachtzame Beeldenstorm*, aangevend dat vaststaande beelden door Van den Berg ferm kunnen worden losgewrikt. Veertien artikelen zijn gerangschikt onder vier hoofdstukken. In ‘Concepten in de literatuurgeschiedschrijving’ wordt het misbruik van de term preromantiek danig afgestraft en moeten bij de Nederlandse Romantiek kanttekeningen worden geplaatst. Onder ‘Genootschappelijkheid’ schuiven we verder op in de negentiende eeuw en maakt de auteur op een gedreven manier duidelijk dat wetenschap en kunst in het teken van genootschappelijkheid en sociabiliteit stonden, met een belangrijke rol voor de orale presentatie, door de Vlamingen uitgalmkunst genoemd. De genootschappen en rederijderskamers worden door Van den Berg met overtuiging van hun gebruikelijk vooroordeel ontdaan en worden kleurrijk met personen geportretteerd. Bilderdijk glorieert als de daadkrachtige voorzitter van het Koninklijk Instituut, dat - zeer modern - krioelt van de commissies. David Jacob van Lennep, de inspirerende hoogleraar Latijn en Adriaan Loosjes, die een leesbibliotheek voor ‘den gemeenen man’ oprichtte, krijgen sympathiek gestalte. Het hoofdstuk ‘Genres’ bevat twee oudere artikelen over de briefroman en het brievenboek, praktische handleidingen voor het schrijven van brieven en af en toe enige brieftheorie. Nederland komt er een beetje bekaaid vanaf omdat de instructies meestal vertalingen betreffen, en alleen Wolff en Deken als briefromanciers worden opgevoerd. De comparatistische eruditie van de auteur komt hierbij wel duidelijk aan het licht. In het laatste hoofdstuk, getiteld ‘Literaire verhoudingen’, komen diverse schrijvers en hun werk aan de orde. Allereerst wordt Jacob Geels bekende geschrift ‘Gesprek op de Drachenfels’, over de verhouding Classicisme vs Romantiek, nog eens tegen het licht gehouden in zijn vroege receptie. Geel schreef, volgens Van den Berg, niet zozeer over de Nederlandse positie ten opzichte van de buitenlandse romantiek maar een antiromantisch manifest tegen de Leidse romantici Kneppelhout en Beets. De reactie van de laatste is te lezen in het

daaropvolgend artikel. Lodewijk Napoleons kijk op Holland en het trieste einde van Rijklof van Goens voltooien het werk. Alleen de discussie over de roman in het tussenliggend artikel vond ik wat tegenvallen. Het is niet meteen duidelijk over welk soort verhalen we het hebben, al blijkt snel dat het tijdperk vóór Wolff en Deken geen enkele aandacht krijgt. Daarmee is er een onverdiende scheiding aangebracht waarbij de imaginaire reisverhalen, robinsonades, criminele biografieën e.d. naar het strafbankje van de lectuur worden verwezen. Zo worden de felle maar interessante oppositie van Van Effen ('Romans bederven 't Gemoed der Juffers' en 'voeden de hartstogt der Min') of lemmata uit oudere encyclopedieën als Luïscius of Hoogstraten gemist.

Van den Berg is dan ook een negentiende-eeuwer en daarvan getuigt ook duidelijk het aan hem aangeboden werk, vol opstellen van collega's en promovendi, die werden gevraagd het thema 'Romantiek' in literair-historische betekenis te bezigen. Het is - uiteraard - een potpourri geworden die een voor elk wat wils-karakter heeft. Daarin is het plezierig grasduinen, zelfs als er soms wat groen naast overrijp staat. Een complete samenvatting van alle 25 artikelen zal ik niet geven, wel geef ik aan dat er artikelen zijn die theoretisch over romantiek of een term gaan (groteske, hybride), terwijl andere de term toepassen op een persoon (Hendrik de Vries), zijn of haar werk (Elisabeth Maria Post, Jan Kinker, Aarnout Drost, Anna Bijns) een specifiek werk, genre of te corrigeren beeld-vorming (De koloniale West, Het daghet in den Oosten, 19de-eeuws toneel, de vrouw als subject en object, Reizen van Bontekoe). Niet iedereen heeft de strenge lessen van Van den Berg goed gevolgd, zodat van alles wordt gebruikt: 'een korte periode in de 19de eeuw', 'stroming', 'periode', 'gevoelig', 'anticlassicistisch', 'uit het hart' etc. kortom: een heerlijke janboel. Het lijkt alsof we met het woord 'romantiek' op een elastische schommel zitten waar we heen en weer worden geslingerd tussen gevoelige gemoederen en strenge gedachten, af en toe gedwongen ons af te vragen wat er nu eigenlijk zo romantisch is. Als spil van de Romantiek zal Van den Berg ons duwtjes in de goede richting moeten blijven geven en tevens waken over de urn waarin Neerlands romantische as wordt bewaard. Met spanning kijken we dan ook uit naar zijn toekomstige artikelen, graag met veel voetnoten vol anekdoten of kritiek zoals voorheen.

Kunnen toekomstige redacties trouwens bij al die fondsen waarvan geld bijeengeschaapt moest worden om deze uitgaven mogelijk te maken, een extra bedragje vragen om registers te maken?

Ton J. Broos (Ann Arbor)

Besamusca, Bart (red.): *Jeesten van rouwen ende van feesten. Een bloemlezing uit de Lancelotcompilatie.* [Middelnederlandse tekstedities 6] Hilversum 1999. ISBN 90-6550-048-0. 240 blz.

Voor de Nederlandse literatuurgeschiedenis is handschrift 129 A 10 uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag een document van onschatbare waarde.

Zonder dit manuscript zouden we geen of nauwelijks weet hebben van het bestaan van zeven van onze Middelnederlandse Arthurromans en van één van de (minstens) drie vertalingen van de Franse *Lancelot en prose*. Wie de *Lancelotcompilatie* in zijn volle omvang wil leren kennen, is nog steeds grotendeels aangewezen op de editie van W.J.A. Jonckbloet uit de jaren 1846-1849, die sinds kort ook op de cd-rom Middelnederlands ter beschikking staat.

De nieuwe bloemlezing *Jeesten van rouwen ende van feesten* presenteert acht goedgekozen, vrij omvangrijke fragmenten uit de *Lancelotcompilatie*, o.a. de complete tekst van de kleine roman *Lancelot en het hert met de witte voet*. Dankzij de voortreffelijke annotatie zijn de uittreksels ook toegankelijk voor minder geroutineerde lezers van Middelnederlandse teksten. Ze reflecteren telkens een karakteristiek kenmerk van de compilatie, geven een afgerond beeld van de Lancelotcyclus en gaan vergezeld van een competente en boeiende commentaar door diverse Lancelotspecialisten. Er wordt o.a. aandacht besteed aan de diepgaande veranderingen in de middeleeuwse mentaliteit waarvan de cyclus getuigenis aflegt en aan de eigen aard van de Nederlandse tekst t.o.v. zijn Franse bron. In de inleiding schetst Bart Besamusca op een goed leesbare wijze de wordingsgeschiedenis van de tekst en de overleveringsproblemen van het manuscript.

Amand Berteloot (Münster)

Sugeng Riyanto e.a. (red.) (1999), *Bahasa Belanda sebagai bahasa Sumber: Bidang Sejarah. Tingkat Lanjutan. Buku Pegangan Mahasiswa. Jakarta: Erasmus Taalcentrum.*

Deze proefuitgave is het tweede deel van een cursus die bedoeld is om Indonesische studenten geschiedenis, archeologie en archivariaat Nederlandse teksten op hun vakgebied te leren lezen en vertalen; het eerste deel verscheen in 1997. Dit tweede deel bevat leerstof voor vier semesters. De teksten in dit studentenleerboek (want daar hebben we het hier over) zijn in vier hoofdstukken bijeengezet: enigszins vereenvoudigde stukken ontleend aan Van Goors *De Nederlandse koloniën* van 1994, twee hoofdstukken met originele teksten die wat ouder en wat moeilijker zijn (b.v. een fragment uit Sjahrirs *Indonesische overpeinzingen*, iets uit Stapels *Geschiedenis van Nederlandsch-Indië*, uit de *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* enzovoort), en ten slotte originelen uit de 17de tot de 19de eeuw. Elk hoofdstuk wordt voorafgegaan door een inleiding waarin gewezen wordt op grammaticale, spellings- en andere eigenaardigheden van teksten uit de betreffende periode. In de inleiding op hoofdstuk vier komt ook de paleografie aan de orde omdat de teksten uit dat hoofdstuk facsimile's zijn van oude drukken en archiefstukken. De hoofdstukken bevatten elk zes teksten die opklimmen in moeilijkheidsgraad. Instructie bij de oefeningen in hoofdstuk 1 wordt gegeven in het Indonesisch, bij de andere hoofdstukken in het Nederlands. Een woordenlijst sluit het boek af.

Iedere tekst wordt gevolgd door een aantal oefeningen. Eerst leest de docent de tekst twee keer voor terwijl de studenten proberen mee te lezen. Vervolgens moet (in het eerste hoofdstuk) van woorden als ‘factorijen’ en ‘opgedragen’ de grondvorm worden opgeschreven en van andere de betekenis in het woordenboek worden opgezocht en genoteerd. Dan volgen vragen naar de zinsstructuur (inversie; hoofd- en bijzin e.d.) en naar verwijswaarden, naar het tekstbegrip, en opdrachten voor een samenvatting en een vertaling. Ten slotte een rijtje woorden en collocaties die uit het hoofd geleerd moeten worden. In hoofdstuk 4 moeten de studenten ook nog stukjes tekst transcriberen.

De praktijk zal moeten uitwijzen of het leerboek aan zijn doel beantwoordt of dat het hier of daar moet worden bijgesteld - vandaar blijkbaar dat de samenstellers het een proefuitgave hebben genoemd. Mij lijkt het een uitgekende methode die elders als model zou kunnen dienen bij het ontwikkelen van lesmateriaal voor (kunst)historici die Nederlands willen leren lezen. Een grote sprong voorwaarts!

H.J. Boukema (Driebergen)

Judit Gera. *A. hetkoznapi vilag buvolete* (De schittering van het alledaagse). Eötvös uitgeverij Budapest, 2000, 239 blz. 4729 HUF. ISBN 963 463 316 1

In het voorjaar van 2000 verscheen het Habilitationsschrift van Judit Gera: *A. hetkoznapi vilag buvolete*. Deze prestigieuze uitgave bevat een aantal vergelijkende studies over Nederlandse literatuur en schilderkunst rond 1900 en in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Het boek is rijk geïllustreerd met reproducties van Van Gogh, Mondriaan en Saenredam. Ook is een anthologie met (in het Hongaars vertaalde) gedichten en essays opgenomen van Kloos, Gorter, Van Eeden, Ter Braak, Leopold en Johan Huizinga.

(MK)

Nederlandse Taal-, Vertaal-, en Letterkunde. Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije, 6-7 april 1998.
Bijeengebracht door Anne van Raemdonck, Dolores Ross en Jeanette Koch. Barcelona: Cooperativa Universitaria Sant Jordi. 191 blz. ISBN 84-477-0697-4.

Deze bundel bevat de tekst van de lezingen die tijdens de vierde bijeenkomst van docenten in de neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije heeft plaatsgevonden te Barcelona. Ze zijn verdeeld over drie afdelingen: letterkunde (vijf artikelen), taalkunde en taalverwerving (acht artikelen) en vertaalkunde (vijf artikelen).

In de afdeling letterkunde probeert taalkundige Appel aannemelijk te maken dat misdaadromans beter inzetbaar zijn in het NVT-onderwijs dan literaire romans. Ze

zouden motiverender zijn en de taal eenvoudiger. Volgt een leerzaam en glashelder betoog van Brems over twee gedichten bij het werk van Miró. Het

gaat om ‘Miró vertaalt een dorp (anno 1919)’ van Peter Nijmeijer en ‘Miró’ van Lucebert. De betreffende doeken staan afgebeeld in prachtige kleurendruk. Koch bespreekt de verguisde en vervolgens vergeten roman van A. ter Haghe uit 1939 *Iboe Indonesia*. Koenraads buigt zich over ‘slapeloosheid’ in Nederlands proza. Pos sluit dit deel af met een bijdrage over *Het verboden rijk* van Slauerhoff.

Het part taalkunde en taalverwerving wordt (alweer) geopend door Appel. Deze keer bespreekt hij een aantal recente trends in het NT2-onderwijs. Daniëls gaat in op de tekstuele functie van het vrouwelijk verkleinwoord en in het praktische stuk van García de la Banda worden enkele didactische opmerkingen geplaatst bij het NVT-onderwijs voor Spanjaarden. Laban is verantwoordelijk voor de tweede bijdrage over verkleinwoorden in deze bundel. Ze tracht een verband te leggen tussen de taalgeschiedenis en de Nederlandse les in de praktijk. Matthys verdedigt het belang van permanente evaluatie in het VT-onderwijs, terwijl Mertens een didactische blik werpt op de plaatsing van voorzetselconstituenten. De afdeling wordt afgesloten met twee praktische verslagen. Verhaar vertelt over spreekvaardigheid in de lespraktijk en Wuytack bespreekt het gebruik van strips in het onderwijs Nederlands aan anderstaligen.

Ardito bijt de vertaalkundige spits af met een didactisch opstel over doelstellingen, methodologie en kwaliteitsbeoordeling bij het tolken van het Nederlands naar het Italiaans. Dingenouts behandelt aspecten van de receptie van Nederlandstalige literatuur in Italië. Ross buigt zich over de problematiek van het concept ‘vertaalcompetentie’. Snel-Trampus presenteert een instructief verhaal over de toepassing van functionalistische inzichten in de vertaalpraktijk en biedt interessante mogelijkheden voor verder onderzoek. Ook deze afdeling wordt afgesloten met een praktisch stuk. Aan de hand van Koplands inmiddels zo'n beetje platgewalste ‘Jonge sla’ reflecteert Van der Vorm op het vertalen van poëzie in het Turks.

Zoals in de vorige bundel (cf. NEM 37, nr. 2) zijn niet alle stukken gelijk te stellen met onderzoeksverslagen. Ook nu weer valt ongeveer een kwart onder de categorie ‘een verhaal uit de praktijk’. Op zich lijkt me dit niet bezwaarlijk. Wel ben ik van mening dat het bijzonder spijtig zou zijn als (jonge) docenten blijven steken in dit soort werk. Doel is uiteindelijk toch om stap voor stap te komen tot het samenstellen van volwaardige wetenschappelijke publicaties. Ik ben me ervan bewust dat dit geen sinecure is gezien het chronische tekort aan gekwalificeerde onderzoeksbegeleiders/sters binnen de extramurale neerlandistiek. Ik zou het toejuichen als de samenstellers van deze bundel of anderen zich bij een volgende gelegenheid zouden ontpoppen als heuse redacteurs. Dit ondervangt het tekort aan begeleiding uiteraard maar ten dele. Het vormt bijgevolg geen voldoende voorwaarde voor constante kwaliteit, maar wel een noodzakelijke.

Jan Pekelder (Parijs)

Gündoğan Edebiyat. Hollanda edebiyatı özel sayısı [Gündoğan Literatuur. Themanummer Nederlandse literatuur]. Jrg 6, nr. 23. Ankara: Gündoğan Yayınları, 2000. 80 p. ISSN 1300 3054.

Regelmatig verschijnen er in de pers berichten over de recente opbloei van Nederlandse literatuur in vertaling. Daarbij gaat het niet alleen om een toename van vertalingen in de ‘grote’ Europese talen Engels, Duits en Frans, ook in ‘kleinere’ talen als Bulgaars, Deens en Hongaars verschijnen steeds meer Nederlandse literaire werken.

Turkse lezers hebben tot nu toe weinig van die opleving kunnen profiteren. Het aantal Nederlandse literaire werken dat in het Turks is vertaald is sinds jaar en dag op de vingers van weinig meer dan twee handen te tellen. Bovendien gaat het steevast om werken die niet rechtstreeks uit het Nederlands zijn vertaald, maar via het Engels of Duits in het Turks zijn overgezet. Dat bevordert de kwaliteit van de vertalingen natuurlijk niet. Verder valt op dat in de keuze van te vertalen werk de nadruk tot nu toe zeker niet op literaire fictie heeft gelegen, maar eerder op essayistisch werk zoals publicaties van Huizinga, en fictieel-autobiografische documenten als de boeken van Meulenbelt. Overigens zijn de boeken in kwestie vaak nauwelijks bekend als Nederlands werk; voor een Turkse vertaling van *Het achterhuis* bijvoorbeeld, moet men in boekhandels regelmatig naar de planken Duitse literatuur.

Dat Nederlandse literatuur in het Turks zo weinig voorhanden is valt des te meer te betreuren daar er wel degelijk een markt voor lijkt te bestaan. De historische oriëntatie van Turkije op West-Europa is zeker niet alleen een zaak van overheidsorganen. Bij een aanzienlijk deel van het Turkse lezerspubliek leeft een grote interesse voor en nieuwsgierigheid naar West-Europese cultuuruitingen. Turkse vertalingen van onder andere Engelse, Duitse en Franse fictie worden geregeld besproken in de landelijke pers en bovendien goed verkocht.

Maar niet alleen vertalingen van primaire Nederlandse literatuur zijn in Turkije nauwelijks beschikbaar, ook informatie over die literatuur is schaars: in boekhandels en voor het publiek toegankelijke bibliotheken is er op dit gebied niet veel te vinden, een centrum voor hedendaagse Nederlandse cultuur is er niet.

Tijd dus voor initiatieven. In 2000 verscheen een themanummer over Nederlandse literatuur van het literaire tijdschrift *Gündoğan Edebiyat*. Een aantal inmiddels oud-medewerkers en -studenten van de vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Ankara verzorgen daarmee voor een Turkstalig lezerspubliek een introductie in de Nederlandse literatuur. In vijf artikelen komen verschillende aspecten van de Nederlandse literatuur aan de orde. Het moderne proza sinds 1945 wordt besproken door Dick Boukema. Hij beperkt zich tot de twee thema's die in zijn ogen de Nederlandse literatuur onderscheiden van de overige West-Europese literaturen: de Tweede Wereldoorlog en het koloniale verleden in Indonesië. Deze afbakening biedt een origineel kader voor de bespreking van een groot aantal boeken, hoewel men zich af kan vragen in hoeverre buitenlandse lezers in vertaalde boeken nu juist op zoek zijn

naar het 'exotische'. Pieter van der Vorm geeft een heldere samenvatting van de belangrijkste stromingen in de moderne poëzie vanaf 1880. Beide artikelen zijn geïllustreerd met een flink aantal korte prozafragmenten resp. gedichten in vertaling. Wim van den Munkhof gaat in op de stand van zaken bij de migrantenliteratuur in Nederland. Hij besteedt met name aandacht aan de situatie van Turkse schrijvers en vergelijkt die met de situatie van Turkse literatuur in Duitsland. Het artikel van Belgijn Taze richt zich als enige op een andere periode dan de huidige; het beschrijft het ontstaan van het moderne Nederlandse toneel. Het artikel van Ralf Grüttemeier ten slotte (waarvan een Nederlandse versie eerder verscheen in NEM XXXVI, nr. 2), geeft geen algemeen overzicht van een genre, maar beperkt zich tot één schrijver, W.F. Hermans, wiens wereldbeeld en literaturopvatting geanalyseerd worden. Afgezien van de al genoemde literaire fragmenten en poëzie die ter illustratie in de artikelen zijn opgenomen, bevat het themanummer nog vertalingen van zes Nederlandse gedichten (van Van Ostaijen, Vroman, Claus (tweemaal), Campert en Anker), van de klucht 'De buskenblazer' en van het korte verhaal 'De kat Kilo' van Hermans - die vreemd genoeg geen van alle zijn vermeld in de inhoudsopgave van het blad. In bibliografieën bij de artikelen wordt verwezen naar een aantal overzichtswerken, waaronder ook niet-Nederlandstalige, en primaire literatuur.

Binnen het beperkte bestek van een tijdschriftaflevering geven de artikelen een goede, eerste inleiding in de Nederlandse literatuur: de behandelde onderwerpen bestrijken een groot deel van het literaire spectrum, er worden relevante tendensen gesignaleerd, afgewisseld met gedetailleerde informatie over schrijvers en hun oeuvre, en er wordt een aantal mooie vertalingen van literair werk gepresenteerd. Professionele lezers als vertalers en uitgevers kan het blad bovendien een eerste richtlijn bieden voor de keuze van uit te geven werk. Het is dan ook te hopen dat deze uitgave zijn weg vindt naar de Turkse lezers. Maar ook dat er snel meer (uitgebreidere of specifiekere) beschouwingen volgen in andere literaire tijdschriften en boekenbijlages van de landelijke kranten. En dan is natuurlijk het wachten op een gedegen Turkstalige geschiedenis van de Nederlandse literatuur en goede, rechtstreekse vertalingen van oorspronkelijk werk.

Hanneke van der Heijden (Utrecht)

Buiten de muren

In Amsterdam heb ik gevoeld hoe de universiteit het leven kon dwarsbomen. Zelfs in juni moest je nog ieder ogenblik opdraven voor onbenullige besprekingen. Niemand keek naar de lucht, de bomen. Lupines, nooit van gehoord; klaprozen, alleen bekend vanachter een coupéraampje. Smaak, helemaal nooit van gehoord: met vuile handen over poëzie spreken, dat was heel gewoon. Fouten van het hart. Nee, dan de geest; dat linkse sfeertje van solidariteit. Kromp het aantal formatieplaatsen? Samen inleveren, uiteraard; zo iets werd in de kantine vastgesteld. Een hamerstuk in de verder van discussie vergeven vergaderingen.

In Parijs heerst respect voor het individu. En voor vrijheid. En voor wetenschap. Er wordt nauwelijks vergaderd. Ieder jaar een lijstje met publicaties? Een echte universiteit is daar te chic voor. En zo kan ik in de zomer rustig drie maanden werken. En mij vergissen. En dan een jaar rondlopen op zoek naar een nieuwe weg. Ook voor dat rondlopen moet je in Parijs zijn.

Vanmorgen zag ik in de grijze regen op de boulevard het informatiebord van de gemeente oplichten: 'wegens de storm zijn de 429 parken van Parijs gesloten.' Een streep door mijn rekening want juist in de storm belichaamt het Parc Monceau wat Amsterdam niet was en Parijs wel is, de solide menselijke maat.

In Amsterdam las ik tientallen achttiende-eeuwse romans; o wat een mooie beschrijvingen van de Veluwe, wat een perfecte afspiegeling van evenzovele gradaties zielentoestanden. Totdat J.C. Brandt Corstius de bron noemde, een studie over tuinaanleg. Ik ging het boek bekijken in de oude bibliotheek van Artis en zag tot mijn verbijstering dat de 'lieflijk onorde' waarvan de romans suggereren dat die rechtstreeks uit Gods hand was gevloeid, op de tekening stond: kromme paadjes, vijvers, fonteinen, cascades, zuilen, vijf klaprozen, uitgetekend, ingekleurd.

In het glanzende goud van de afgelopen 'automne de miel' vond ik in het Parc Monceau, op twee minuten van ons instituut, iedere week de achttiende eeuw terug. Losjes verrassend tussen bosjes en opgeworpen terpen verschenen ze: piramide, pagode, romeinse tempel, feodale ruïne, eenzame blauwige plataan, Canadese ahorn. Het had niets demaskerends, het was de grandioze Verlichting die zijn best deed de hele schepping te vatten.

Maar bij guur weer is het park nog interessanter want kaal en weerloos, dus open voor twijfel. Het gewone hier en nu, paraplu en natte voeten, eisen je aandacht. Als die menselijke constructie, dat optimistische berekenen, dat encyclopedische willen samenbrengen, overtuigt dat nog? Wordt die hele zogenaamd opgeroepen schepping niet doorgeprikt, zoals de Veluwe in de roman, de vergadering van de vakgroep? En gaat daar ook de Verlichting met zijn geloof in de 'perfectabiliteit' van de mens? Ik sta voor de gouden spijlen van het dichte hek en kijk mijn tocht over de lege paden; ik zie populieren. Wat twijfel ik? Rousseau had genoeg aan de 'temple de la philosophie' om zich in het antieke romeinse landschap te weten, de waardigheid van het individu te ervaren en te vertrouwen op zijn moreel instinct. Buiten de muren, een prachtplaats.

Hanna Stouten

[Neerlandica extra Muros - oktober 2001]

Leesbaar in Frankrijk

Hella S. Haasse (Amsterdam)

De redactie van NEM is mevrouw Haasse erkentelijk voor haar bereidheid om op verzoek van NEM een overzicht te geven van de receptie van haar werk in Frankrijk.

Mevrouw Haasse heeft de Franse citaten desgevraagd vertaald in het Nederlands.

Ik denk dat de receptie van mijn werk in Frankrijk de som is van een reeks uiteenlopende persoonlijke, artistieke en zakelijke factoren. Ik kan weinig anders doen dan een zo volledig mogelijke opsomming geven van een aantal misschien relevante feiten en gebeurtenissen.

In 1980 besloot mijn man gebruik te maken van de toen juist ingestelde VUT-regeling, om zijn functie als rechter in de Arrondissementrechtbank te Den Haag neer te leggen. Hierdoor kregen wij de gelegenheid een langgekoesterde wens te verwerkelijken. Beiden hebben wij ons van jongs af aangetrokken gevoeld tot de Franse taal en cultuur. Wij gingen in de loop der jaren regelmatig weekends naar Parijs, om toneel, film en tentoonstellingen te zien en de stad in alle richtingen te doorkruisen, en brachten talloze vakanties in Frankrijk door. In het vooruitzicht van een nog redelijk vitale creatieve 'troisième âge' kochten wij een huis in St. Witz, een dorp in het departement Val d'Oise, ongeveer dertig kilometer ten noorden van Parijs. Om vertrouwd te raken met die verrassend mooie en interessante streek van wouden en akkers, de bakermat van het oude koninkrijk 'France', stelde ik de indrukken van onze verkenningsstochten op schrift. De toevallige ontmoeting met een andere inwoner van St. Witz, een Belgische schilderes, Marie-Françoise Carbonnelle, die over een portefeuille vol tekeningen en aquarellen van de omgeving beschikte, leidde tot de uitgave, in Nederland, van een gezamenlijk werkstuk, *Ogenblikken in Valois* (Sijthoff, 1982). Dit boek, dat herhaaldelijk opdook in hotels en campings van de streek trok de aandacht van de cultureel actieve leiding van de Bibliothèque Municipale in Senlis. Het gevolg was de tentoonstelling 'Autour d'un livre' in enkele zalen van de bibliotheek, het oude bisschoppelijke paleis van de stad. Op verzoek van de directrice richtte ik rondom dat prominent uitgestalde, maar onvertaalde en dus onleesbare Nederlandse boek, een expositie in met portretten uit het Haagse Letterkundig Museum van schrijvers die een band met Frankrijk hadden gehad, en/of van wie er werk in vertaling beschikbaar was.

Het werd een bonte rij: P.C. Hoofts biografie van Henri IV, een paar fraaie zeventiende-eeuwse uitgaven van geschriften van Hugo de Groot, die van 1621 tot 1631 als balling in Parijs leefde en werkte, de in het Frans geschreven romans van Belle van Zuylen, contemporaine vertalingen van Wolff en Deken, en verder een heterogene verzameling van titels, o.a. van Multatuli, Couperus,

Van Schendel, Maria Dermoût, Willem Frederik Hermans. Bij die gelegenheid ontdekte ik hoe weinig de toen al sinds een aantal jaren voorhanden vertalingen van met name *De tienduizend dingen* en *De donkere kamer van Damocles* de oorspronkelijke teksten tot hun recht lieten komen.

Ogenblikken in Valois kreeg, hoewel nog steeds letterlijk een gesloten boek voor Franse lezers, een zekere bekendheid in de regio. Dat bleek, toen ik in mei 1984 uit handen van de ‘académicien’ Felicien Marceau - tijdens de jaarlijkse plechtige uitreiking van de door de Société Académique d'Education et d'Encouragement ‘Arts, Science et Lettres’ ter beschikking gestelde prijzen - als ‘Femme de Lettres’ een zilveren medaille in ontvangst mocht nemen, ‘au titre étranger’, niet, zoals ik eerst dacht, omdat ik blijkbaar geholpen had het toerisme in Val d'Oise te bevorderen, maar omdat er in het internationaal-georiënteerde beoordelingscomité enkele mensen zaten die Nederlands konden lezen.

In 1985 werd ik door Christophe de Voogd, directeur van het Institut Français de la Haye, uitgenodigd om mee te doen aan een door het Institut en de faculteiten van Franse taal- en letterkunde in Leiden en Groningen georganiseerd colloquium over het onderwerp ‘Le récit, le roman et le savoir’. Te midden van louter wetenschappers (onder wie de taalfilosofen Paul Ricoeur en Georges Gusdorf) droeg ik, door begrijpelijke schroom bevangen, als enige representant van het genus romanschrijver mijn steentje bij in de vorm van een verhandeling over ‘Le roman, reflet ou prémonition’. Tijdens die bijeenkomst, in de Pieterskerk in Leiden, ontmoette ik de romanist Dr. H. Hillenaar die me zei dat een oudere collega van hem aan de Groningse universiteit, Anne-Marie de Both-Diez, geboren Française, als docente vaak gebruik maakte van mijn teksten, en graag een boek van mij zou willen vertalen.

Niet lang daarna kwam het contact tussen haar en mij tot stand. Ik citeer hier wat zij schreef in haar bijdrage voor de rubriek Buitengaats in *Armada, tijdschrift voor wereldliteratuur* (september 1997): ‘De affiniteit die ik voelde met haar denkwereld, haar passie voor literatuur en geschiedenis en met haar manier van schrijven werd nog versterkt toen bleek dat ook haar opvattingen over wat een vertaling moet zijn volledig strookten met de mijne. Nog voor ik voorgoed een punt achter mijn academische loopbaan had gezet, begon ik het werk van Hella Haasse te vertalen, zonder te weten of het resultaat ooit gepubliceerd zou kunnen worden.’

De eerste publicatie werd een feit toen de redactie van *Lettre Internationale* mij vroeg om een bijdrage voor het winternummer '86/'87. Onder de titel ‘Lettres de la Haye’ vertaalde Anne-Marie de Both toen een fragment uit *Een gevaarlijke verhouding, of Daal en Bergse brieven*.

Haar fraaie vertaling van *Een nieuwer testament*, waar zij sinds onze kennismaking aan gewerkt had, verscheen ten slotte in 1988 onder de titel *Un goût d'amandes amères* (ontleend aan de laatste regel van de tekst) bij Actes Sud in Arles, ik meen te weten op aanbeveling van Philippe Noble, destijds als maître de conférences verbonden aan de afdeling Neerlandistiek van de Faculté d'Etudes Germaniques (Sorbonne, Paris IV). Hij adviseerde Actes Sud in verband

met Nederlands letterkundig werk. Deze uitgeverij onderscheidt zich in Frankrijk al twintig jaar door een opvallende aandacht voor schrijvers uit andere Europese landen en andere werelddelen, en door de smaakvolle en originele vormgeving van de uitgegeven boeken. Omdat ik voor Franse lezers een volstrekt onbekende auteur was, kon ik natuurlijk niet rekenen op grote belangstelling. Niettemin werd de eerste bescheiden oplage van *Un goût d'amandes amères* later gevolgd door een herdruk in de pocketreeks 'Babel' van Actes Sud.

In 1989 maakte ik in de Verenigde Staten een zg. 'author's tour' voor de promotie van de in dat jaar verschenen Amerikaanse vertaling van *Het woud der Verwachting* (*In a dark wood wandering*), Academy Chicago, vert. Lewis Kaplan/Anita Miller. Het was geen 'bestseller' volgens Amerikaanse maatstaven, maar kreeg goede recensies, werd (in Boston) in zijn geheel in afleveringen op de radio voorgelezen, en (in Chicago) op een buitengewoon sympathieke en deskundige wijze geïntroduceerd door de auteur/journalist Studs Terkel (winnaar van de Pulitzer Prize voor zijn aangrijpende, op vraaggesprekken gebaseerde *The Good War* 1984). Misschien mede daardoor bleef de verschijning van *In a dark wood wandering* (dat vanwege het middeleeuwse onderwerp volgens de gebruikelijke publicitaire hype van Publishers Weekly en Kirkus Reviews in één categorie werd ondergebracht met werken van E. Le Roy Ladurie, Barbara Tuchman en Umberto Eco) zelfs in Frankrijk niet geheel onopgemerkt.

Anne-Marie de Both had tijdens een vertalerscongres in het Maison Descartes te Amsterdam een van de directeurs van Les Editions du Seuil ontmoet, en dit boek, waar zij bijzonder op gesteld was, en dat men nu in Frankrijk in het Engels kon lezen en beoordelen, onder zijn aandacht gebracht. In 1991 kwam haar vertaling *En la Forêt de longue Attente* uit, met een voortreffelijke inleiding van de verantwoordelijke redacteur, Olivier Rolin (de schrijver van *Port Soudan*, Prix Fémina 1994). Mijn roman werd door de uitgeverij met zorg gelanceerd en trok de belangstelling, ongetwijfeld ook omdat het hier een verbeelding betrof van het leven van een van Frankrijks grootste lyrische dichters, Charles d'Orléans, en van een (gewoonlijk genegeerde) zwarte bladzijde in de Franse geschiedenis: de burgeroorlog tussen Bourguignons en Armagnacs; de slag bij Azincourt, de Engelse veroveringen en 'bezetting' van een deel van Frankrijk in de vijftiende eeuw. De litteraire bijlage van *Le Monde* besteedde ruime aandacht aan het boek. Men prees de gedegen kennis van het tijdperk en de cultuur, en waardeerde mijn interpretatie van de figuur van Charles d'Orléans als belichaming van 'l'homme qui ne sait où il va', vertegenwoordiger van een al 'modern', sceptisch bewustzijn.

Ik was in de jaren tachtig ook herhaaldelijk betrokken bij activiteiten van het Institut Néerlandais in Parijs, o.a. bij de voorbereiding van lezingen op litterair gebied, zoals bijvoorbeeld de reeks 'Traces de violence' (het beeld van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse literatuur), waar W.F. Hermans, Harry Mulisch, Louis Ferron en ikzelf (met een algemeen overzicht van het thema) aan deelnamen.

Zowel Actes Sud als Seuil wilde meer werk van mij. Via het litteraire agentschap Liepman in Zürich (dat aangeboden had mij te vertegenwoordigen nadat

in Amerika ook *De scharlaken stad* (*The scarlet City*, 1990) en *Een nieuwer testament* (*Threshold of fire*, 1993) bij Academy Chicago verschenen waren), werd geregeld dat Seuil voortaan de romans op historische basis, en Actes Sud, dat in 1991 ook *Oeroeg* (*Le lac Noir*, vert. Marie-Noëlle Fontenat) had gepubliceerd, een keuze uit mijn andere werk zou uitgeven.

Intussen was er, door familie-omstandigheden, aan het verblijf van mijn man en mij in St. Witz een einde gekomen. Als ereburgers verlieten wij het dorp waar wij veel vrienden gemaakt, en tien onvergetelijke jaren doorgebracht hebben.

In 1992 kozen de eindexamenleerlingen van het Franstalige Lycée Vincent van Gogh in Den Haag mij uit als de Nederlandse auteur die zij wilden presenteren in de door het Franse Ministerie van Onderwijs en Cultuur voor de Franse middelbare scholen in andere landen van de Europese Gemeenschap georganiseerde manifestatie 'La Fureur de Lire'. Er moest een werkstuk gemaakt worden over een in elk land in kwestie als 'eigentijds-klassiek' beschouwde schrijver. De leerlingen van het Lycée Vincent van Gogh produceerden een mooi verzorgde verzameling opstellen en commentaren. Ik reisde met hen mee naar Parijs voor de tot het programma behorende lezing en discussie, en maakte bij die gelegenheid nader kennis met hun enthousiaste en ondernemende docente, Annie Kroon-Bouquet een sinds lang in Nederland woonachtige Française, die aan haar leraarschap een bijzondere persoonlijke invulling gaf door de kunstzinnige en originele projecten die zij ieder jaar met haar eindexamenklassen op touw zette. Zij vertaalde mijn toneelstuk 'Een draad in het donker', dat door leerlingen van het Lycée in 1993 in een zeer verzorgde besloten voorstelling in de Haagse Schouwburg op de planken werd gebracht. De tekst van 'Un fil dans le noir' verscheen als een uitgaafje in eigen beheer bij Grafaria in Leiden.

Ook nog in 1993 behoorde ik tot de groep schrijvers die onder auspiciën van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds ons land vertegenwoordigden in de jaarlijks aan de letterkunde van een niet-Frans taalgebied gewijde manifestatie 'Les Belles Etrangères' in Parijs. Ten overstaan van een Frans publiek waren er discussies en interviews, en werd er gelezen uit vertaald eigen werk.

Anne-Marie de Both had zich, terecht, in hoog tempo de reputatie verworven van een voortreffelijke literaire vertaalster. Bij verschillende uitgeverijen verscheen al in het begin van de jaren negentig door haar in het Frans 'overgebracht' werk van onder andere Cees Nooteboom, F. Springer, en de jeugdboekenauteur Guus Kuijer. Van mij vertaalde zij *De meester van de Neerdaling* (*Le maître de la Descente*, Actes Sud, 1994) dat goede recensies kreeg, en me het genoegen verschafte van interessante 'openbare interviews', eerst met Gérard Meudal in het Institut Néerlandais, en korte tijd later in het Maison des Ecrivains in Parijs met Dominique Noguez (auteur van *Amour noir*, Prix Fémina 1997).

Het Nederlands was intussen tot hoofdvak bevorderd aan de Sorbonne Paris IV. De afdeling Neerlandistiek werd nu geleid door een hoogleraar, Mevr. Prof. Dr. J.F. Stouten, die het initiatief nam om voortaan in elk studiejaar gedurende een aantal weken een schrijver uit te nodigen voor een gastdocentschap. Mij viel

de eer te beurt de spits te mogen afbijten van 8 november tot 13 december 1994. In overleg met prof. Stouten sprak ik voor de studenten van de drie jaargroepen onder andere over de ontwikkeling wat betreft benadering van de stof en vormgeving in mijn ‘historische’ werk. De tweedejaars vergeleken de behandeling van het thema van de Bacchanalia (Rome, 186 V.C.) in mijn roman *Huurders en Onderhuurders* (1971) en die in mijn toneelstuk ‘Geen Bacchanalen’ (1971) met elkaar, en gaven daar zowel schriftelijk als mondeling (zoveel mogelijk in het Nederlands!) commentaar op.

In februari 1995 verscheen bij Seuil *Une liaison dangereuse, ou lettres de la Haye*. Zowel de hoge kwaliteit van Anne-Marie de Boths vertaling als het onderwerp (een vrijmoedige interpretatie van het personage van de markiezin de Merteuil uit de beroemde klassieke roman *Les liaisons dangereuses* van Choderlos de Laclos, 1782) droegen bij tot de gunstige ontvangst van dit boek. De klap op de vuurpijl was ongetwijfeld het feit dat ik mocht verschijnen in het prestigieuze televisieprogramma ‘Bouillon de Culture’ van Bernard Pivot.

Nog in dat jaar publiceerde Actes Sud de vertaling van *Transit*, Boekenweekgeschenk 1994 (*En transit*, vert. A.M. de Both-Diez).

Annie Kroon had intussen een vindingrijke, charmante vertaling gemaakt van *De wegen der verbeelding*, die ook zijn weg vond naar Actes Sud (*Les routes de l'imaginaire*, 1996). Seuil kwam vrijwel gelijktijdig met *Les seigneurs du thé*, vertaald door Anne-Marie de Both. Het verbaasde mij wel dat de twee uitgeverijen de data van hun publicaties niet beter op elkaar afstemden, vooral omdat zij ook allebei pocketuitgaven van enkele eerder verschenen romans uitbrachten (Seuil in de reeks ‘Points’, Actes Sud in de serie ‘Babel’). Bovendien verscheen in 1997 bij Seuil Anne-Marie de Boths vertaling van *De scharlaken stad* (*La ville écarlate*).

Tot mijn verrassing ontving ik in 1992 een uitnodiging om deel te nemen aan de ‘Salon des Dames’ in Nevers, een jaarlijks evenement van drie dagen, gewijd aan de presentatie (door middel van lezingen, discussies, een signeersessie) van recent verschenen werk van Franstalige schrijfsters, met steeds één buitenlandse gast. Ook in 1996, 1997 (toen had men mij zelfs tot ‘Présidente d'honneur’ benoemd) en 1999, bracht ik, de beide laatste keren vergezeld door mijn man, enkele dagen door in Nevers, in een sfeer van vriendschappelijke, boeiende literaire ontmoetingen en tot in de perfectie georganiseerd onthaal. Een andere goede herinnering betreft het aandeel dat Anne-Marie de Both en ik mochten hebben aan de jaarlijkse manifestatie in Brussel van de Vertaaldienst van de Europese Commissie, in 1997, toen Nederland het voorzitterschap bekleedde. In wat wij beiden daar te berde brachten, lag uiteraard de nadruk op de vertalingen en uitgaven in het Frans. Wel was er een, vooral voor mij, verrassende brochure gemaakt met fragmenten uit mijn werk in meer dan een dozijn talen. In november van dat jaar was ik te gast bij de afdeling neerlandistiek van de universiteit van Straatsburg, en in maart 1998 hield ik tijdens een door de Nederlandse ambassade georganiseerd bezoek van mijn man en mij aan Senegal een lezing voor studenten van de literaire faculteit in Dakar. Bij die gelegenheid bleek me dat al mijn vertaalde romans ruim voorradig waren in de

grote Franse boekhandel van de stad.

In het najaar 1998 vierde Actes Sud de meerderjarigheid van de uitgeverij, zowel in Arles, met een diner en een concert, als in Parijs met een soirée in ‘La Coupole’. Behalve tientallen door Actes Sud gepubliceerde schrijvers uit Frankrijk en andere landen, kon men daar een opvallend groot aantal vertegenwoordigers van de boekhandel tegenkomen. Uit het contact met velen van hen bleek me, evenals korte tijd later tijdens een lezing en discussie georganiseerd door de Librairie Lucioles in Vienne (die mij haar jaarlijkse prijs had toegekend), dat ik in Frankrijk op veel trouwe geïnteresseerde lezers kan rekenen. Anne-Marie de Boths vertaling van *De verborgen bron* (*La source cachée*) die behoorde tot de door Actes Sud speciaal ter gelegenheid van het jubileum uitgegeven boeken, was zelfs een uitgesproken succes. Menige recensie maakte gewag van het feit dat de roman (in Nederland gepubliceerd in 1952), ‘nog geen enkele rimpel vertoonde’. Op uitnodiging van de met Actes Sud gelieerde Frans-Canadese uitgeverij Leméac waren mijn man en ik in de herfst van 1999 in Montréal voor de presentatie van *La source cachée* en het door Annie Kroon voortreffelijk in de juiste satirieke toon voor Actes Sud vertaalde *Locataires et Sous-Locataires* (*Huurders en Onderhuurders*). Net als in Frankrijk (en in Franstalig België en Frans-Zwitserland) trof mij ook daar de serieuze benadering door de kritiek en de vragenstellers in radio- en televisieprogramma's, en de grondige wijze waarop men zich verdiept had in thematiek en compositie.

Het januari-maartnummer 1999 van *Etudes Germaniques*, het driemaandelijks vaktijdschrift voor de Duitse, Oostenrijkse, Zwitserse, Scandinavische en Nederlandse afdelingen van de Sorbonne Paris IV, was gewijd aan ‘Lettres néerlandaises, Autour d'Hella Haasse’. Naast artikelen van Hugo Brandt Corstius over Frans Kellendonk, en Pascal Tasiaux over Slauerhoff, bevatte het twee bijdragen over mijn werk: van Johanna Stouten een scherpzinnige analyse van enkele (in haar woorden) ‘nog nauwelijks onderzochte tekstuele karakteristieken’ van mijn romans, en van Dorian Cumps, ‘maître de conférences’ aan de afdeling neerlandistiek wiens proefschrift *De eenheid in de tegendelen, de psycho-machische verhaalwereld van F. Bordewijk en de mythe van de hermafrodit* bekroond werd met de Jozef Vercouillieprijs (1990-1998), een boeiende beschouwing getiteld ‘Un texte majeur de la littérature fantastique d'expression néerlandaise *Le maître de la descente* d'Hella Haasse’.

In 1999 verscheen bij Fayard in Parijs *Histoire de la littérature néerlandaise* (onder redactie van Hanna Stouten, Jaap Goedegebuure en Frits van Oostrom), een magistraal handboek, dat een degelijke basis kan bieden voor de receptie van Nederlands letterkundig werk in Frankrijk. In het hoofdstuk over het proza 1960-1990 besteedt Anne Marie Musschoot aandacht aan de ontwikkeling van het ‘historische’ element in mijn romans, en zegt daarin onder andere: ‘In een “postmoderne” vorm uitmondend biedt het opmerkelijke en meervoudige werk van Hella S. Haasse het meest sprekende voorbeeld van die groeiende tendens tot defictionalisering.’⁽¹⁾

In het voorjaar van 2000 zaten Actes Sud en Seuil elkaar weer dicht op de hielen met respectievelijk *Les nouvelles de la Maison Bleue* (vert. Annie

Kroon) en *Les Jardins de Bomarzo* (vert. Anne-Marie de Both-Diez). Het dagblad *Libération* wijdde een aflevering van de litteraire bijlage van 6 juli 2000 aan mij en mijn werk, en drukte het eerste hoofdstuk van *Les nouvelles de la Maison Bleue* af op zijn website.

In het februari-maartnummer 2001 van *Indications, La revue des romans*⁽²⁾ staat een artikel van 22 pagina's waarin al mijn in het Frans vertaalde romans aan de orde komen. In plaats van te parafraseren wil ik liever beide auteurs van dat stuk, Geneviève Bergé en Jean-François Grégoire, aan het woord laten in een paar fragmenten uit hun inleiding en conclusie, die beschouwd kunnen worden als een samenvatting van dat waar de meeste Franse reacties op mijn werk op neerkomen:

Men krijgt de indruk dat in haar werk het begrijpen van wereld en mensen altijd verbonden is met een volledig opgaan in een omgeving, of het toevallig ontdekken van een nog onbekende plek. Het intens beleven van die 'ruimten' lijkt tot een andere, meer intuïtieve vorm van waarnemen te leiden. Het is alsof bepaalde plekken zelf een geheugen, een wezenskern, bezitten; alsof de verzonken lagen van het verleden op eigen kracht herleven en weer betekenis krijgen. Het omgekeerde kan ook: dat een plek plotseling bezielde wordt door menselijke aanwezigheid. Men weet nooit of iemand zelf de *genius loci* is, of integendeel geheel en al door die omgeving wordt bepaald.

In de meeste romans gaat het om de confrontatie met een omgeving, een persoon. Al dadelijk beginnen de elementen van het verhaal zich te verstrengelen, om pas geleidelijk ontward te worden, zij het nooit helemaal, zoals dat ook past bij een auteur die zich gewetensvol rekenschap geeft van de complexiteit der dingen. Zo ontvouwt het vertelde zich in een klimaat van voortdurende ambivalentie, omdat de onloochenbare dubbelheid en innerlijke tegenstrijdigheden van onze werkelijkheid en van de menselijke natuur elk beslissend oordeel in de weg staan, en het poneren van een definitieve waarheid onmogelijk maken. De romans hebben allemaal een open einde, al wordt er wel doelbewust hier en daar een tip van diverse sluiers opgelicht. Een en ander getuigt van de uitzonderlijk 'open' opstelling van de auteur, voor wie verdraagzaamheid niet in de eerste plaats een kwestie van moraal is, maar iets fundamenteels, dat voorafgaat aan het ontstaan van een tekst, aan de woordkeuze, en dat zelfs bepalend is voor de manier van waarnemen. (...) ⁽³⁾

'We zouden over de stijl van Hella Haasse willen spreken, maar hoe doe je dat als je geen toegang hebt tot de oorspronkelijke tekst? Toch bieden de vertalingen een zeker aantal aanwijzingen van haar vermogen o.a. om, ook al beperkt ze zich tot feiten, de diepten van het menselijk hart te doorgronden en zo het bewustzijn van de lezer te verruimen zonder het ook maar enigszins geweld aan te doen.' ⁽⁴⁾

Oneindig veel heb ik te danken aan het talent, de toewijding en kundigheid van

Annie Kroon, en Anne-Marie de Both-Diez (die voor haar vele vertalingen van Nederlandse auteurs in het Frans in 1998 de Nijhoff-prijs ontving). Het feit dat bij de weergave van mijn teksten door twee qua persoonlijkheid zo verschillende eminente vakvrouwen de wezenlijke elementen in mijn werk herkenbaar blijven, kan voor de Franse lezer een waarborg zijn voor de authenticiteit van mijn schrijverschap, al is de taal waarin ik schrijf als zodanig onvertaalbaar. Ook beschouw ik het als een groot geluk dat ik in Frankrijk te maken heb gekregen met onbevooroordeelde, en in een litterair-georiënteerde cultuur gevormde lezers, die bovendien door de binnen zo korte tijd op elkaar gevolgde publicatie van vrijwel al mijn romans sinds 1949, het oeuvre kunnen overzien en zich zo een mening vormen over de kenmerkende elementen daarvan.

Vormgegeven in een veelheid van verbeeldingen is de jacht op illusies en valse schijn en het zoeken naar verborgen waarheden een constant kenmerk van haar romanuniversum⁽⁵⁾. Zo definieerde een recensent datgene waar mijn romans meestal over gaan. Bij een andere recensent vond ik een treffende omschrijving van de vorm waar ik elke keer weer naar streef: Haasse presenteert niet één verhaal, maar verscheidene, tegelijkertijd over elkaar geplaatst en met elkaar verweven, en altijd perfect geïntegreerd (...) het verhaal ontvouwt zich... ik had bijna gezegd als een echt spinnenweb. Neen, dat is het niet, niet helemaal. Het laat zich beter vergelijken met een veelvlak vanwege de schoonheid van zijn doorsnede, nauwkeurigheid, de helderheid van zijn ontwikkeling. Ieder facet blijkt een ander te verbergen of zich erin te weerspiegelen, maar verschoven, en zo subtiel bijdragend tot het effect van geheimzinnigheid dat de auteur steeds weer teweegbrengt.⁽⁶⁾

In het voorjaar van 2002 zal bij Seuil nog verschijnen een vertaling door Anne-Marie de Both-Diez van *Mevrouw Bentinck of Onverenigbaarheid van karakter*, vermoedelijk onder de titel *La Récalcitrante*.

In 1995 ontving ik van het Franse Ministerie van Cultuur de onderscheiding ‘Officier dans l'Ordre des Arts et des Lettres’, en in 2000 werd ik benoemd tot ‘Officier dans l'Ordre de la Legion d'honneur’.

In het Frans verschenen:

- Oeroeg* (1948) *Le lac noir*, vert. M.-N. Fontenat, Actes Sud 1991; Babel no. 11
- Het woud der verwachting* (1949) *En la forêt de longue attente*, vert. A.-M. de Both-Diez, Seuil 1991; Points no. R592
- De verborgen bron* (1950) *La source cachée* vert. A.-M. de Both-Diez, Actes Sud 1998; Babel no. 432
- De scharlaken stad* (1952) *La ville écarlate*, vert. A.-M. de Both-Diez, Seuil 1997
- Een nieuwer testament* (1966) *Un goût d'amandes amères*, vert. A.-M. de Both-Diez, Actes Sud 1988; Babel no. 241
- Huurders en onderhuurders* (1971) *Locataires et sous-locataires*, vert. A. Kroon, Actes Sud 1999
- De meester van de neerdaling* (1973) *Le maître de 'la descente'*, vert. A.-M. de Both-Diez, Actes Sud 1994
- Een gevaarlijke verhouding of Daal en Bergse brieven* (1976) *Une liaison dangereuse*, vert. A.-M. de Both-Diez, Seuil 1995

- De wegen der verbeelding* (1983) *Les routes de l'imaginaire*, vert. A. Kroon, Actes Sud 1996; Babel no. 313
- Heren van de thee* (1992) *Les seigneurs du thé*, vert. A.-M. de Both-Diez, Seuil 1996; Points no. P387
- Genius Loci en Het tuinhuis* (1993) *Le génie du lieu, suivi de La gloriette*, vert. A.-M. de Both-Diez, Actes Sud 1998
- Transit* (1994) *En transit*, vert. A.-M. de Both-Diez, Actes Sud 1995
- Berichten van het blauwe huis* (1986) *Des nouvelles de la maison bleue*, vert. A. Kroon, Actes Sud 2000
- De tuinen van Bomarzo* (1968) *Les jardins de Bomarzo*, vert. A.-M. de Both-Diez, Seuil 2000
- Fenrir; een lang weekend in de Ardennen* (2000) *Un long weekend dans les Ardennes*, vert. A. Kroon, Actes Sud 2001

Eindnoten:

- (1) 'Débouchant sur une forme "postmoderne" l'oeuvre insigne et plurielle de Hella S. Haasse offre l'exemple le plus parlant de cette tendance croissante à la défictionnalisation'
- (2) *Indications. La revue des romans*, 57, nr. 4 (februari-maart 2001). Brussel, Jeunesse Présente
- (3) 'Effectivement, la compréhension du monde et des hommes et l'insertion dans un espace, ou la découverte fortuite d'un nouveau lieu semblent indissociables dans son oeuvre. L'espace serait même la clé d'une autre perception des choses, plus intuitive peut-être, comme si certains lieux contenaient en eux-mêmes une mémoire, une essence, comme s'ils étaient à même de raviver les couches enfouies de l'histoire et de leur donner sens, à moins qu'au contraire ce soient certaines personnes qui donnent soudain une âme à un lieu. Sait-on jamais si quelqu'un est le génie du lieu ou si, au contraire, il en est tributaire? Quoi qu'il en soit, dans la plupart des livres une rencontre se produit: un espace, une personne; instantanément, l'histoire commence à dérouler ses volutes avant de les démêler progressivement et - comme il convient à un auteur si respectueux de la complexité des choses - partiellement. Les romans se déploieront alors dans une ambiguïté constante, l'évidence de la dualité et de la contradiction au coeur du réel et des gens interdisant tout jugement, tout arrêt sur une vérité même provisoire. Ils ne s'achèveront jamais, soucieux seulement de lever certains voiles et témoignant ainsi de l'extraordinaire ouverture d'esprit d'un auteur pour qui la tolérance n'est pas d'abord une question de morale, mais plus fondamentalement, une condition préalable à la naissance d'un texte, d'une parole, l'exercice même du regard.' (...)
- (4) 'On voudrait parler du style de Hella Haasse, mais comment faire lorsqu'on n'a pas accès au texte original? Les traductions produisent un certain nombre d'indices pourtant: cette faculté, entre autres, tout en s'imposant de s'en tenir aux faits, de parvenir à investiguer les profondeurs de l'âme humaine, et d'élargir ainsi, sans nullement la brusquer, la conscience du lecteur.'
- (5) 'A travers une pluralité d'inventions c'est une incessante chasse aux illusions, aux fauxsemblants et aux vérités latentes qui caractérise son univers'
- (6) 'Haasse ne propose pas un récit, mais plusieurs, à la fois superposés et intrigués, et toujours parfaitement intégrés (...) Le récit se déploie... j'allais dire comme une véritable toile d'araignée. Non, ce n'est pas ça, pas tout à fait. Il se comparerait davantage à un polyèdre pour la beauté de son découpe, la rigueur, la clarté de son développement. Chaque facette semble en cacher un autre ou s'y réfléchir, déphasée, tout en concourant subtilement à l'effet de mystère que l'auteur relance sans cesse.'

Er is maar één Margu rite Yourcenar*
Hella S. Haasse (Amsterdam)

Trachten te formuleren wat het werk en de literaire pr sence van Margu rite Yourcenar voor mij betekenen, valt me moeilijk om een persoonlijke reden die ik niet zonder enig gevoel van verlegenheid zou kunnen uitleggen.

In Nederland overkomt het me vrij regelmatig ‘de Nederlandse Margu rite Yourcenar’ genoemd te worden, een betiteling die men geneigd is buiten onze grenzen te exporteren.

Hoezeer ik ook getroffen ben door de hulde die men mij met deze vergelijking meent te brengen, ik wil er toch de nadruk op leggen dat het hier om een misverstand gaat, dat steunt op een oppervlakkige interpretatie van een zekere verwantschap in de keuze van de thema's, de intellectuele vorming en de voorliefde voor de geschiedenis (de antieke wereld; de Renaissance). Maar de auteur van ‘M moires d'Hadrien’ en ‘L'Oeuvre au noir’ is uniek, zoals alle grote schrijvers.

Als mij de eer te beurt was gevallen Margu rite Yourcenar persoonlijk te kennen, zouden wij ongetwijfeld zelden of nooit gelijksoortige inzichten uitgewisseld hebben, behalve misschien over het beroep of liever de roeping van schrijver, die noodzaak te schrijven om echt te bestaan. Ik herken mezelf dan ook helemaal in de definitie die door een biograaf van Margu rite Yourcenar werd geformuleerd: ‘Het is waarschijnlijk dat zij in de vorm van verbeeldingen herschape heeft wat zij op de meest intense wijze heeft beleefd.’

Ik heb Margu rite Yourcenar altijd diep bewonderd om de beheerste wijze waarop zij gebruik heeft gemaakt van haar eruditie, van haar kennis; om haar sobere, ingetogen, maar toch plastische stijl, rijk aan schakeringen; en vooral om de manier waarop zij woorden heeft kunnen vinden om het essenti le van het sto cijnsse individuele bewustzijn uit te drukken.

Ik bewonder haar moedig en - in de klassieke zin van het woord - ‘aristocratisch’ aanvaarden van de creatieve eenzaamheid en haar verzet tegen elke poging om haar imago te populariseren of haar intenties in de war te laten sturen door tendentieuze interpretaties. Het drieluik dat zij over haar jeugd, haar familie en haar voorouders heeft geschreven, ‘Le Labyrinthe du Monde’, is ontroerend door de zuivere toon, de ironische en humoristische trekjes, een natuurlijke terughoudendheid, die het medelijden, de liefde, de vriendschap geenszins uitsluiten.

Ik weet wel dat haar soms haar zogenaamde hoogmoedige houding verweten werd, haar weigering om zich te engageren. Integendeel: de introspectie en de scherpzinnigheid van de ouder wordende, stervende keizer Hadrianus confronteren ieder van ons met de harde noodzaak om bewust de eindfase van het leven, de laatste, afdoende, eenzame beproeving te aanvaarden. En wat in ‘L'oeuvre au noir’ gebeurt, is nog steeds verschrikkelijk actueel.

Margu rite Yourcenar wordt terecht gezien als een baken van de Franse taal en van de Franse geest. Toch was haar artistiek temperament niet ‘zuiver Frans’. Ze heeft bekend dat ze enigszins de indruk had met Hieronymus Bosch en met Breughel verbonden te zijn, ‘door mijn Vlaamse wortels. Ik vind bij deze twee schilders (zonder ze meer dan het betaamt met elkaar te verbinden) iets als een onrustwekkende prefiguratie van de ons omringende wereld, een radioscopie van een mensenwereld die we niet meer kunnen negeren en waarin we kunnen lijden.’ En ook ‘Bestaat er echt een “gevoeligheid” van de Lage Landen, even Belgisch als Hollands als Frans (de grenzen zijn immers pas van gisteren), een soort visionair realisme waardoor ik me ook bezeten voel?’

E n van haar critici heeft haar ‘een brandende pen en een koele blik’ toegeschreven. Ik zou veeleer zeggen: een waarnemende blik, de onmisbare aanvulling bij dat onfeilbaar innerlijk vermogen om verborgen verbanden en nooit vermoede dimensies te openbaren. Wat de pen betreft, die is het bij uitstek veeleisende instrument om in taal te registreren wat het oog heeft gezien en wat de geest heeft samengesteld.

Margu rite Yourcenar heeft haar hele leven gewijd aan die scheppingsdrift, die per definitie exclusief is. Aan haar toewijding heeft zij een exemplarische waardigheid verleend met de volgende woorden die een programma vormen: ‘Je best doen. Herschrijven. De nieuwe versie nogmaals onmerkbaar bijwerken. Ik corrigeer mezelf terwijl ik mijn werken retoucheer.’

Vertaling Sonja Vanderlinden

Eindnoten:

- * tekst gepubliceerd in ‘Margu rite Yourcenar, dix ans apr s...’ in het *Bulletin Annuel* van het *Centre International de documentation Margu rite Yourcenar*, 1997

Migrantenliteratuur in de Nederlandse en Duitse letteren **Ralf Grüttemeier (Oldenburg)**

Het gaat goed met de zogenaamde migrantenliteratuur⁽¹⁾, in ieder geval in Nederland. Er zijn heuse bestsellers zoals Lulu Wangs *Het lelietheater* (meer dan 500.000 verkochte exemplaren) of Abdelkader Benali's *Bruiloft aan zee*, dat binnen anderhalf jaar twaalf keer werd herdrukt. *Bruiloft aan zee* werd genomineerd voor de Libris Prijs en Benali ontving de Geert Lubberhuizen-prijs voor het beste debuut. De boekenweek 2001 stond in het teken van 'Het land van herkomst - Schrijven tussen twee culturen'. Het *Fonds voor de Letteren* en het *Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds* zijn een intercultureel letterenbeleid begonnen, met onder andere 'introductiedossiers' van niet-westerse schrijvers die in Nederland wonen, waarmee men de aandacht van uitgeverijen wil trekken. En ook de literatuurwetenschap bespreekt het onderwerp al sinds enige tijd in verzamelbundels als *Tussenfiguren. Schrijvers tussen de culturen* onder redactie van Elisabeth Leijnse en Michiel van Kempen (1998) of in themanummers zoals dat van het tijdschrift *Literatuur* (nov./dec. 1999).

In deze aflevering van *Literatuur* beweerde Ton Anbeek echter dat de 'hype' over zijn hoogtepunt heen zou zijn en dat de Marokkaans-Nederlandse auteurs - alleen over deze schrijvers had Anbeek het - werden overschat. Hij signaleerde 'overspannen loftuitingen' en 'overdreven reacties' van de recensenten en zette de Nederlandstalige literaire oogst van onder andere de dichter Mustafa Stitou en de prozaïsten Abdelkader Benali, Hafid Bouazza, Naima El Bezaz en Hans Sahar af tegen 'de grote roman' *Die Brücke vom Goldenen Horn* van de Turks-Duitse schrijfster Emine Sevgi Özdamar (1998): 'Een boeiend boek over het identiteitsprobleem, waarin ook fraai de vreemdheid tegenover de tweede taal wordt opgeroepen. Een roman van dit kaliber hebben de (veel jongere) Marokkaans-Nederlandse auteurs nog niet voortgebracht.'⁽²⁾

Dit waardeoordeel vormt een frappant contrast met uitspraken in *Interkulturelle Literatur in Deutschland*, een in september 2000 bij de gerenommeerde Metzler-Verlag verschenen kloek 'Handbuch' van 536 bladzijden. Daarin wordt ook bewonderend over de grens gekeken - maar dan juist in de richting van Nederland. In de inleiding betoogt de redacteur Carmine Chiellino, comparatist in Augsburg, dat het doel van interculturele literatuur zou zijn

de Duitse taal en literatuur zo te sensibiliseren dat de etnocentrische prioriteiten afnemen die de omgang met vreemde culturen belemmeren. Andere West-Europese talen en literaturen, zoals de Engelse, de Franse, de Spaanse, de Portugese of de Nederlandse, zijn in dit leerproces met duidelijke winst al veel verder.⁽³⁾

Özdamar speelt in dit boek een marginale rol - aan *Die Brücke vom Goldenen Horn* wordt welgeteld anderhalve zin besteed. Wie heeft nu gelijk, Anbeek of Chiellino? Wie onder- of overschat wie? Hoe voor de hand liggend deze vragen

ook mogen zijn, de literatuurwetenschap beschikt niet over methoden of criteria om hier een antwoord op te geven. Wel meen ik dat de gesignaleerde waardeoordelen in een ander opzicht een literatuurwetenschappelijk relevante probleemstelling opleveren. In het vervolg van dit stuk zal ik de uitspraken van Anbeek en Chiellino gebruiken om het poëtische debat rond migrantenliteratuur in Nederland en Duitsland vanuit comparatistisch perspectief te bekijken. De discrepantie tussen de waardeoordelen van autoriteiten als Anbeek en Chiellino lijkt er immers op te wijzen dat de debatten in beide taalgebieden door duidelijke verschillen gekenmerkt worden. Enkele van deze verschillen en overeenkomsten te achterhalen is het doel van dit artikel. Daarbij ga ik ervan uit dat waardeoordelen deel uitmaken van de poëtische zelfpresentatie van literatuurbeschouwers en dat poëtica's een strategische dimensie hebben.⁽⁴⁾

1. De context bij Chiellino - politiek en geschiedenis

Waardoor is de hoge waardering voor de Nederlandse literatuur bij Chiellino ingegeven? Nergens verwijst hij naar concrete teksten. Enig houvast biedt het citaat van hierboven. Om te beginnen valt op dat Chiellino een criterium gebruikt - sensibilisering om ethnocentrische voorkeuren te doen afnemen die de interculturele communicatie belemmeren - dat eerder maatschappelijk dan literair te noemen is. Als men dit spoor volgt dan stuit men op talrijke staaltjes van maatschappijkritiek die het belang van de maatschappelijke dimensie in dit boek onderstrepen. Een vaste topos is het aan het licht brengen van discriminatie. In het hoofdstuk over de literatuur van de Griekse minderheid in Duitsland wordt bijvoorbeeld de bloemlezing *Gute Reise, meine Augen* (1993) onder redactie van Zacharias Mathioudakis geprezen: 'Een gepolitiseerde oppositionele houding ten aanzien van de Duitse maatschappij of de Duitse politiek tegenover buitenlanders spreekt ook uit de teksten van deze bloemlezing, maar wordt subtiel verborgen in de fictionalisering.'⁽⁵⁾ En Sargut Şölçün vat zijn presentatie van zo verschillende auteurs als Aras Ören (geb. 1939), Yüksel Pazarkaya (1940), Zehra Çirak (1961) en Feridun Zaimoglu (1964) als volgt samen: 'Het overzicht over de literatuur van de Turkse minderheid moet het volgende duidelijk maken: zij maakt deel uit van een realiteit die zij afwijst. Zij is een poging om de omstandigheden waaronder zij is ontstaan overbodig te maken.'⁽⁶⁾

De teneur van deze handboekpresentatie van migrantenliteratuur in Duitsland lijkt dus in grote mate te worden bepaald door politieke overwegingen. Deze constatering laat overigens onverlet dat Chiellino en zijn medeauteurs zich op verschillende plaatsen expliciet afzetten tegen de opvatting van literatuur als 'pamflet' of als 'spiegel' - het gaat hun in dit boek om *literatuur*, zeggen zij⁽⁷⁾, maar hun literatuuropvatting wordt uiteindelijk gedomineerd door de politiek-maatschappelijke functie van literatuur. Dat moge ten overvloede blijken uit de wens die Chiellino op het eind van zijn inleiding aan zijn handboek meegeeft, namelijk: 'tot visitekaartje van een land te worden dat door immigratie, asiel en repatriëring opnieuw de kans heeft gekregen zich met zichzelf te verzoenen.'⁽⁸⁾

De dominantie van de politiek-maatschappelijke factor is voor een deel debet

aan de Duitse onderzoekstraditie over migrantenliteratuur. Sinds de eerste boekpublicaties op dit terrein halverwege de jaren tachtig⁽⁹⁾ is de kritische, linkspolitieke teneur evident. In institutioneel opzicht blijkt dat bijvoorbeeld uit de opname van Ulrike Reegs *Schreiben in der Fremde* (1988) in de reeks *Forschungen zur Arbeiterliteratur*. Deze dominant-politieke lijn kan worden doorgetrokken tot aan Immacolata Amodeos *Die Heimat heißt Babylon* (1996). In haar inleiding wijst zij erop dat de germanistiek zich tot nu toe nauwelijks met de ‘esthetische’ dimensie van de literatuur van auteurs van buitenlandse afkomst heeft beziggehouden. Volgens de flaptekst is zij zelfs de eerste die dat zou proberen. Maar ook haar betoog - een proefschrift - eindigt met het toekennen van een politiek-maatschappelijke functie aan deze literatuur: ‘Ze schrijft mee aan een “andere”, aan een dissonante Europese geschiedenis. Zij draagt ertoe bij dat de beelden niet vergeten worden van de in het stadion van het wereldkampioenschap in Bari opgesloten Albanezen en van de in Mölln verbrande Turkse vrouwen.’⁽¹⁰⁾

In dit verband lijkt het van grote betekenis te zijn geweest dat de intrede van de ‘interculturele literatuur’ in de Duitse letterkunde op rekening kwam van de zogenaamde ‘Gastarbeiterliteratuur’. De massale werving van buitenlandse werknemers sinds 1955 in Duitsland ging reeds vroeg gepaard met het vervaardigen van literaire teksten door de ‘Gastarbeiter’, eerst vooral in de moedertaal.⁽¹¹⁾ 1980 starten Franco Biondi, Jusuf Naoum, Rafik Schami en Suleman Taufiq de reeks *Südwind-gastarbeiterdeutsch* bij de uitgeverij CON in Bremen en in de herfst van 1980 wordt de *Polynationale Literatur- und Kunstverein (PoLiKunst)* in Frankfurt opgericht. Daarin zijn in totaal twaalf nationaliteiten vertegenwoordigd en ook al een dichter van de tweede generatie, de Spanjaard José F.A. Oliver, geboren 1961 in het Zwarte Woud - Chiellino hoort overigens tot de medeoprichters. Het identiteitsprobleem, het lijden in en aan de vreemde omgeving, het *Heimweh*, de discriminatie waren de centrale onderwerpen van het eerste uur. Zo werd in het gedicht ‘Fleischmarkt’ van Antonio Hernando de metafoor ‘vleesmarkt’ voor de situatie van de buitenlandse werknemers gebruikt en in het gedicht ‘Als Hund’ van Jusuf Naoum werden vergelijkingen tussen gastarbeiders en honden gemaakt, waaruit steeds bleek dat het de honden beter verging.⁽¹²⁾ De PoLiKunst had tot doel de cultuur van de Gastarbeiter - bewust als geuzennaam gebruikt - ‘te helpen bevrijden en daarmee tolerantie en begrip tussen de volkeren op alle gebieden van het samenleven te kweken’.⁽¹³⁾ Duitse auteurs werden overigens aanvankelijk niet als leden toegelaten.

Weliswaar zijn de onderwerpen inmiddels veel breder geworden en wordt het dichtwerk van migranten door de meesten gewoon tot de Duitse literatuur gerekend, wat bijvoorbeeld blijkt uit de opname van onder anderen Chiellino, Oliver en Çirak in *Der neue Conrad*⁽¹⁴⁾ (de Duitse tegenhanger van Komrijs *1000 en enige gedichten*, zou je kunnen zeggen). Desondanks lijkt het bepalend voor de receptie dat deze literatuur in Duitsland in het teken van een politiek-maatschappelijke functie werd geboren.

Het register van de vakbibliografie *Die Germanistik* bevestigt het hier

gelegde verband. Daarin verschijnt ‘interculturele literatuur’ voor het eerst in 1985 onder het trefwoord ‘Gastarbeiterliteratuur’ - waarbij ook wordt verwezen naar het trefwoord ‘Ausländerliteratur’. In 1989 duikt het begrip ‘Migrantenliteratuur’ als synoniem van ‘Gastarbeiterliteratuur’ op, en pas in 1999 verdwijnt ‘Gastarbeiterliteratuur’ uit het trefwoordenregister ten gunste van ‘Migrantenliteratuur’. Ook hieruit blijkt de stempel die de politieke omstandigheden op de geboorte en de receptie van dit type literatuur hebben gedrukt.

Als men nu tegen de geschetste achtergrond de vraag wil beantwoorden op grond waarvan Chiellino de Nederlandse literatuur hoger aanslaat dan de Duitse, dan lijkt men een deel van de verklaring op politiek terrein te moeten zoeken - ook al blijft het antwoord bij gebrek aan expliciete argumentatie in hoge mate speculatief. Dit vermoeden wordt bevestigd door de lijst van de, volgens Chiellino, geavanceerde literaturen: Engeland, Frankrijk, Spanje, Portugal en Nederland zijn allemaal landen met een belangrijk koloniaal verleden en, als consequentie daarvan, vooral ook landen met ervaring op het gebied van dekolonisatie en (gestuurde) immigratie. In Duitsland daarentegen bleven de koloniale ervaringen beperkt tot een viertal decennia vóór 1918. In de ogen van Chiellino c.s. is het gegeven dat Duitsland zichzelf nog steeds niet als ‘Einwanderungsland’ ziet, het werkelijke probleem. Deze boodschap wordt in de drie inleidende hoofdstukken van het handboek vanuit historisch, politiek-juridisch en economisch-sociaal perspectief gevarieerd. Chiellino had bovendien reeds in zijn voorwoord zeer expliciet stelling genomen inzake de immigratiepolitiek. Hij laakt de handtekeningactie van de Duitse christendemocraten waarmee het eerste wetsinitiatief van de SPD-Groenen-regering, dat dubbel staatsburgerschap mogelijk wilde maken, een halt werd toegeroepen.⁽¹⁵⁾ Hieruit meen ik te mogen concluderen dat de waardering voor de Nederlandse literatuur bij Chiellino grotendeels is te herleiden tot een voorbeeldfunctie die hij aan Nederland in maatschappelijk en politiek opzicht toekent. Daarmee stemt hij overeen met opvattingen die men ook in sociaalwetenschappelijk migratieonderzoek aantreft. In dat onderzoek wordt Nederland - naast onder andere Groot-Brittannië - geschetst als een land met een immigratiepolitiek die meer dan Duitsland de klemtoon legt op integratie- en antidiscriminatiebeleid.⁽¹⁶⁾

Wanneer men deze deelverklaring accepteert, blijft desondanks het verband tussen politiek en literatuur bij Chiellino onduidelijk. Zelfs wanneer de immigratiepolitiek van Nederland beter zou zijn, waarom heeft dat dan ook een betere literatuur tot gevolg? Voor ik op deze vraag inga, zal ik eerst een blik op het Nederlandse poëtische debat werpen.

2. De context bij Anbeek - culturele bemiddeling en literair kennerschap

In de *BNTL* komt men het trefwoord ‘gastarbeiderliteratuur’ niet tegen - sinds 1987 staat wel ‘migrantenliteratuur’ in het register. De achtergrond van de receptie van migrantenliteratuur door de neerlandistiek wordt dan ook niet bepaald door de politiek-maatschappelijke context van de Europese arbeidsmigratie sinds eind jaren vijftig, maar juist door de erfenis van de koloniale

literatuur, zou ik willen stellen.

In de waardeoordelen van Anbeek is de koloniale-literatuurerfenis te bespeuren wanneer door hem vooral het aspect van het ‘pendelverkeer tussen twee culturen’ (Goedegebuure) wordt gewaardeerd. Anbeek vraagt zich af of niet het expliciete verwerken van de ‘twee culturen-problematiek’ door migrantenschrijvers ‘hun meest vruchtbare onderwerp’ is. Zo beschouwt hij Özdamars roman als ‘een boeiend boek over het identiteitsprobleem, waarin ook fraai de vreemdheid tegenover de tweede taal wordt opgeroepen’⁽¹⁷⁾. Bij Anbeek is geen sprake van immigratiepolitiek en emancipatie, maar eerder van aloude topoi van de koloniale en postkoloniale Nederlandstalige literatuur. Of het nu om Astrid Roemer, Tip Marugg of Cynthia McLeod, om Kader Abdolah, Khalid Boudou of Lulu Wang, of om Multatuli, Elisabeth Eybers of Hella Haasse gaat, de culturele verschillen worden door de neerlandistiek meestal beschreven in termen van het ‘vastleggen’ en ‘uitleggen’ van de andere cultuur alsmede het ‘weerleggen’ van vooroordelen, zoals Bert Paasman dat bijvoorbeeld aan de hand van Tjalie Robinson laat zien⁽¹⁸⁾. Paasman kent aan deze onderzoekscontinuïteit zelfs een programmatische dimensie toe wanneer hij pleit voor de rubricering ‘etnische literatuur’ als gemeenschappelijke basis van het onderzoek naar zowel koloniale, postkoloniale als naar migrantenliteratuur⁽¹⁹⁾:

De etnische literatuur geeft een spiegel van Nederlanders in den vreemde, van vreemden in den vreemde, van vreemden in Nederland en van Nederlanders in Nederland. Nederlanders kunnen zichzelf zien door de ogen en de pen van nieuwkomers: mild spottend, kritisch of met verachting, in ieder geval relativerend. Voor ieder die zich niet op een nauw literairesthetisch standpunt stelt, is dit al een verrijking.⁽²⁰⁾

De normatieve basis voor het Nederlandse poëtische debat rond migrantenliteratuur lijkt dus in grote mate te worden bepaald door waarden als bemiddeling tussen culturen, vervreemding van monoculturele perceptie en culturele verrijking. Deze normen hanteert Anbeek ook.

Daarnaast kan men Anbeeks waardeoordeel plaatsen in een reeks van relativeringen van de literaire waarde van migrantenliteratuur. Volgens Jeroen Brouwers bijvoorbeeld is de grote aandacht voor migrantenliteratuur te wijten aan het winstbejag van uitgeverij die alleen aan een trend meedoen - literaire waarde speelt daarbij geen of alleen een ondergeschikte rol.⁽²¹⁾ En volgens Bert Paasman moet men ‘zeker niet uitsluiten’ dat de aandacht voor migrantenschrijvers ‘voornamelijk door politieke correctheid ingegeven [zou] zijn, misschien wel een vorm van overcompensatie’⁽²²⁾. Wanneer Anbeek stelt dat het er sterk op lijkt dat buitenliteraire factoren het oordeel over migrantenliteratuur ‘ophogen’ en wanneer hij de vermeende overschatting in verband brengt met paternalisme aan de kant van de critici, dan is dit vanuit institutioneel perspectief te beschouwen als een positionering van Anbeek in het literaire veld.⁽²³⁾ Aspecten als kennerschap van buitenlandse literatuur en genuanceerd ‘literair’ beoordelingsvermogen dat zich niet door ‘hypes’ laat meeslepen spelen daarbij een rol.

Vanuit comparatistisch perspectief is vooral interessant dat ik dergelijke algemene relativeringen van de kwaliteit van migrantenschrijvers binnen het

Duitse academische debat niet ben tegengekomen. Daar ligt de klemtoon vrijwel uitsluitend op het eisen van meer aandacht voor migrantenliteratuur. Zo werden bijvoorbeeld in het kader van de *1. Mainzer Migranten Litera-Tour* 1996 onder anderen de schrijvers Diana Canetti, Adel Karasholi, José F.A. Oliver en Zafer Şenocak voor een discussie bij elkaar gebracht. Zij gingen met elkaar en het publiek in debat over het onderwerp - 'Wij spreken hun taal maar toch horen ze ons niet! Zijn wij te slecht voor het Duitse literaire bedrijf?'. De teneur was dat men werd genegeerd door de literatuurbeschouwing en de 'autochtone' collegaschrijvers.⁽²⁴⁾ Wat de literatuurwetenschappelijke bijdragen aan de bijbehorende verzamelbundel met elkaar verbindt, is het 'pleidooi voor de integratie van de migrantenliteratuur in de canon van de Duitstalige moderne literatuur'.⁽²⁵⁾ Alleen in dat geval zou de Duitstalige literatuur aansluiting bij de wereldliteratuur kunnen vinden, menen Amirsedghi en Bleicher.⁽²⁶⁾ Deze opvatting treft men ook - in vrijwel identieke bewoordingen - bij Chiellino aan. Volgens hem zal het alleen aan de nog te schrijven interculturele literatuur te danken zijn

dat de literatuur uit Duitsland aan het begin van de 21e eeuw aansluiting bij de leidende wereldliteratuur vindt. Deze literatuur komt overal ter wereld voor rekening van auteurs die niet in hun moedertaal schrijven of die wel moedertalige werken maar buiten hun cultuur van herkomst schrijven.⁽²⁷⁾

Daarmee meen ik tevens de plausibiliteit van mijn stelling te hebben vergroot: Duitsland moet volgens Chiellino niet alleen om politieke en maatschappelijke redenen erkennen dat het een 'Einwanderungsland' is. Een functionerende multi- of interculturele samenleving brengt interculturele literatuur voort, en deze interculturele literatuur is gewoon de betere literatuur - 'die führende Weltliteratur'. Aan de basis van Chiellino's betoog ligt dus een analogie: net zoals Duitsland qua immigratiepolitiek achter loopt, loopt het ook op literair gebied achter. In politiek opzicht moet voor een betere toekomst worden gezorgd door de erkenning dat Duitsland een 'Einwanderungsland' is, in literair opzicht moet de interculturele literaire kruisbestuiving ervoor zorgen dat de Duitse literatuur aansluiting vindt bij de wereldliteratuur.

Als Nederlands tegenvoorbeeld kan het voorwoord van de bundel *Stemmen onder water* dienen, een keuze gedichten en verhalen van Marokkaanse en Arabische Nederlanders uit de jaren 1992 tot 1994. Deze keuze werd gemaakt uit inzendingen voor een literaire wedstrijd die op initiatief van El Hizjra, het Amsterdamse centrum voor Arabische kunst en cultuur, werd uitgeschreven. Uitgaande van de norm van de 'culturele verrijking' door immigranten lijkt de voornaamste zorg van de samenstellers niet de klacht over ontbrekende aandacht of discriminatie te zijn, maar het waarborgen van 'een gedegen kwaliteitsoordeel' over de teksten. Voor de jury werden daarom ook bekende Nederlandse schrijvers als Nicolaas Matsier en Jan Kuijper aangetrokken.

Het Duitse poëtische debat lijkt in grotere mate dan het Nederlandse te worden bepaald door pleitbezorgers voor de migrantenliteratuur. Voor relativering van de waarde ervan, zoals die in Nederland bij Anbeek en anderen te zien is, is er in Duitsland geen ruimte. Institutioneel gesproken: daar levert deze relativering

blijkbaar geen strategisch voordeel op. Dat wijst erop dat migrantenliteratuur in het Duitse literaire veld nog niet in die mate als in Nederland onderwerp is van de positiebepalende debatten.

3. Özdamar - intercultureel of niet?

Als de bewering juist is dat het Duitse debat over migrantenliteratuur wordt bepaald door pleitbezorgers voor deze literatuur, dan zou men zich kunnen afvragen waarom een schrijfster als Özdamar in het handboek niet minstens zo uitbundig wordt geprezen als bij Anbeek. Özdamar heeft immers verschillende literaire prijzen gewonnen zoals de Ingeborg-Bachmann-Preis 1991 voor *Das Leben ist eine Karawanserei hat zwei Türen aus einer kam ich rein aus der anderen ging ich raus* (1992), de Adelbert-von-Chamisso-Preis 1999 (een prijs voor auteurs van wie de moedertaal niet Duits is) en de prijs van de LiteraTour Nord voor haar tweede roman *Die Brücke vom Goldenen Horn*. Özdamar verschijnt bij de grote Keulse uitgever Kiepenheuer & Witsch en is veelvuldig vertaald, onder andere in het Nederlands (verschenen bij De Geus) en het Turks.

Behalve door de zeer zuinige presentatie van haar twee romans en haar verhalenbundel *Mutterzunge* (1990) in het handboek wordt de lezer getroffen door een aantal op zijn minst dubbelzinnige zinnen. Özdamars taal bijvoorbeeld zou erdoor worden gekenmerkt dat zij ‘de banaliteit van het alledaagse bij iedere gelegenheid verheerlijkend wil duiden’ - wordt hier gezegd dat Özdamar de banaliteit van haar onderwerp probeert te verdoezelen? Verder wordt er geconcludeerd: ‘De Duitse lezers werden er blijkbaar door gefascineerd hoe zij de archaische oriënt in de vaste structuren van hun taal heeft kunnen integreren.’⁽²⁸⁾ - wordt hier het succes van een boek beschreven of naar een verklaring voor de verkeerde smaak van een deel van het publiek gezocht?

Dat laatste lijkt het geval te zijn. In zijn afsluitende hoofdstuk ‘Interkulturalität und Literaturwissenschaft’ bespreekt Chiellino expliciet de norm die aan zijn opvatting van ‘interculturele literatuur’ ten grondslag ligt. Zulke literatuur moet volgens hem twee adressanten hebben - zij moet zich zowel richten tot de ‘interculturele gesprekspartner’ als tot de ‘impliciete lezer uit de eigen cultuur’. Het gaat er immers om een literair werk te schrijven dat in beide literaturen gelijkwaardig (‘gleichwertig’) is. En dat houdt wederom in dat concepten als ‘bemiddeling tussen culturen’ en ‘culturele verrijking’ uit den boze zijn omdat daarmee eenzijdig partij wordt gekozen voor de ene kant - de meerderheidscultuur. De vertaling kan daarbij als lakmoesproef fungeren:

Tot de ‘voortgang’ van dit tijdperk zullen die Duitstalige werken waarvan taal en inhoud bij de vertaling in de taal van de cultuur van herkomst van de auteur cumulatief blijken te zijn nauwelijks bijdragen, omdat zij niet in beide culturen als gelijkwaardig kunnen gelden.⁽²⁹⁾

Chiellino noemt geen namen, maar gezien het bovenstaande is het zeer aannemelijk dat hij hier schrijvers als Özdamar op het oog heeft⁽³⁰⁾: door te speculeren over wat de Duitse lezer zo heeft aangetrokken, wordt gesuggereerd

dat dat voor Turkse lezers nu juist niet het geval was. En inderdaad zijn er literatuurwetenschappers die stellen dat de ‘Zauber’ van de stijl van Özdamar erop zou berusten dat zij - tegen de woordenboeken en de grammatica in - letterlijk Turkse spreekwoorden, gezegdes, namen en zinsconstructies in het Duits zou overzetten. Dat levert een probleem op bij een vertaling in het Turks. Volgens Gürsel Aytaç en anderen heeft de bestaande vertaling dat in ieder geval niet overtuigend opgelost.⁽³¹⁾

Dat het handboek van Chiellino op dit punt een normatieve en geen descriptieve positie inneemt, ligt voor de hand. Het is bovendien beslist geen toeval dat deze norm in het verlengde van de eigen poëtica van Chiellino als dichter ligt. Chiellino heeft immers van meet af aan geprobeerd om zowel in Italië en het Italiaans als ook in Duitsland en het Duits zich een positie te verwerven. Hij publiceert ook gemengd in het Calabrisch, Italiaans en Duits, zoals in *Sehnsucht nach Sprache* (1987).⁽³²⁾

De verdediging van Chiellino's eigen poëtica en poëzie in het handboek wordt nog duidelijker wanneer Chiellino zich tegen de tendens keert dat ‘interculturele literatuur’ volgens etnische lijnen wordt waargenomen: ‘Daardoor creëert zij een uitverkoren gesprekspartner voor zichzelf: voor de Duits-christelijke meerderheid wordt de Turks-islamitische meerderheid onder de minderheden tot een gelijkwaardige gesprekspartner.’ Chiellino is daar niet van gediend:

Op het gebied van de literatuur en de literatuurwetenschap herinnert het verdringen van de culturele veelsoortigheid ten gunste van de etnisch-religieuze waarneming van één enkele etnoculturele minderheid aan vergelijkbare praktijken ten tijde van het nationaal-socialisme.⁽³³⁾

De specifieke associatie van Chiellino laat ik hier verder voor wat ze is - ze kan in ieder geval geïnterpreteerd worden als indicatie dat hier iemand die niet tot de Turks-islamitische minderheid hoort zijn eigen poëtische positie verdedigt. Het moge duidelijk zijn dat Özdamar binnen het hier geschetste normatieve kader weinig kans maakt op een waarderende presentatie.

De minimale presentatie van Özdamar in het handboek spoort dus met de bewering dat het Duitse literaire debat over migrantenliteratuur door pleitbezorgers wordt bepaald. De casus Özdamar maakt duidelijk dat het de Duitstalige pleitbezorgers om een bepaald soort migrantenliteratuur te doen is - in dit geval die van Chiellino en zijn medewerkers in het handboek.

4. Hybriditeit

Ter afsluiting zou ik nog willen wijzen op een belangrijke overeenkomst tussen het Nederlandse en het Duitse debat over migrantenliteratuur. Als opstapje kan het betoog dienen van enkele Duitstalige literatuurwetenschappers die Özdamar wel prijzen. Daarbij speelt een concept een rol dat ontleend is aan het Engelstalige *post-colonial-literature* debat: hybriditeit. Volgens Ashcroft, Griffiths and Tiffin gaat het bij ‘hybridity’ om ‘the creation of new transcultural forms within the contact zone produced by colonization’ waaraan een subversieve kracht ten

opzichte van de bestaande machtsverhoudingen wordt toegekend.⁽³⁴⁾ Een dergelijke hybriditeit herkent bijvoorbeeld Elizabeth Boa in Özdamars taalgebruik, omdat haar schrijfwijze talen zou vermengen en tevens ‘stelen’. Daardoor zou niet alleen het Turks de ‘aura van een verloren wereld’ meekrijgen: ‘Tegelijkertijd wordt de autoriteit van de Duitse taal ondermijnd.’⁽³⁵⁾ Elders wordt op cultureel vlak dezelfde hybriditeit en subversiviteit toegekend aan Renan Demirkans *Schwarzer Tee mit drei Stück Zucker* (1991) waarin de Turkse hoofdpersoon op een gegeven moment naar Keulse spekpannenkoeken verlangt. Dit signaleert volgens Elizabeth Boa

ondanks (of misschien wel juist vanwege) de zwaarwegende overtreding van de etensvoorschriften een bewuste acceptatie van de hybriditeit als een altijd moeilijk, maar ook opwindend en soms blijmoedig samenspel van culturele identiteit en differentie.⁽³⁶⁾

In het Nederlandse debat worden vergelijkbare hybriditeitsconcepten in verband gebracht met onder andere Hafid Bouazza. In Bouazza's *Momo* (1998) wordt weliswaar nergens expliciet naar een Marokkaanse culturele achtergrond verwezen, maar toch worden door het nadrukkelijke gebruik van allerlei archaïsmen als ‘honnig’ en neologismen als ‘elke *gratsjpende* hap’ (voor het geluid bij het bijten in een appel) de Nederlandse werkelijkheid en taal van binnenuit ontregeld, aldus Henriëtte Louwerse. Deze

expeditie in de ruimte - of de niet-ruimte - van het nauwelijks definieerbare zet de comfortabele constellatie op losse schroeven waarin zowel de dominante cultuur als ook de gastcultuur uit eigenbelang de oppositie allochtoon-autochtoon overeind houden om zo te vermijden de ander in zichzelf te herkennen.⁽³⁷⁾

Of het nu om het mengen onder behoud van tegenstellingen van twee talen, twee eetculturen of twee concepten van zelf en ander gaat, steeds is de norm ‘hybriditeit’ verbonden met het ondermijnen van hiërarchieën, waarbij de opposities niet in een eenheid of synthese tot verdwijnen worden gebracht. Een dergelijke benadering is natuurlijk niet minder normatief dan het beklemtonen van de bemiddeling tussen culturen of het ondersteunen van maatschappelijke emancipatie met literaire middelen. Minder vanzelfsprekend is echter dat het vooral de extramurale neerlandici en germanisten lijken te zijn die van opvattingen van de *post-colonial studies* gebruikmaken en daarmee als importeur van angelsaksische concepten binnen de neerlandistiek en germanistiek optreden.⁽³⁸⁾ Dergelijke methodische kruisbestuivingen lijken de brugfunctie te bevestigen die aan de ‘extramurale’ literatuurwetenschap vaak wordt toegekend - maar tevens lijkt de invloed van de bruggenbouwers zeer beperkt. De rol van *post-colonial studies* in de omgang met koloniale, postkoloniale of migrantenschrijvers in de neerlandistiek en germanistiek kan niet anders dan marginaal worden genoemd. Ondanks de verschillen in poëtische voorkeuren en onderzoekstradities ten aanzien van migrantenliteratuur lijken het Duitse en het Nederlandse debat ten minste in één opzicht op elkaar. Zij komen overeen in hun relatieve immuniteit

voor concepten die afwijken van wat ik als de maatschappelijk-politieke dimensie (Duitsland) en de culturele bemiddeling (Nederland) heb omschreven. In Chiellino's handboek spelen de *post-colonial studies* met concepten als hybriditeit bijna geen rol. Dat geldt ook - een enkele uitzondering daargelaten - voor de hier geciteerde neerlandistische bijdragen aan het debat, waarin hooguit titels of namen van Ashcroft c.s. worden aangehaald - maar men vervolgens blijft werken binnen de eigen letterkundige traditie.

Wanneer in het Duitse of Nederlandse debat over migrantenliteratuur wordt verwezen naar literatuur uit het andere taalgebied, dan gebeurt dat blijkbaar vooral om een functie binnen het eigen poëtische debat te vervullen. De mogelijkheden van interculturele communicatie hebben blijkbaar zo hun beperkingen, tenminste wat de literatuurwetenschap betreft.

Literatuur

Amirsedghi, Nasrin/ Thomas Bleicher (red.): *Literatuur der Migration*. Mainz, 1998.

Amodeo, Immacolata: *'Die Heimat heißt Babylon'*. Zur Literatur ausländischer Autoren in der Bundesrepublik Deutschland. Opladen, 1996.

Anbeek, Ton: 'Fataal succes. Over Marokkaans-Nederlandse auteurs en hun critici'. *Literatuur* 16 (1999), 335-342.

Ashcroft, Bill/ Gareth Griffiths/ Helen Tiffin: *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London/ New York, 1998.

Böcker, A.: 'De betekenis van recht voor nieuwkomers in de samenleving'. In: R.J.S. Schwitters (red.): *Recht en samenleving in verandering*. Deventer, 2000, 221-252.

Böcker, Anita/ Jan Vos: *Zuwanderingspolitiek und illegaler Aufenthalt in den Niederlanden*. ZeS-Arbeitspapier Nr. 7, Bremen, 1996.

- Bosse, Anke: 'Zwischen Vereinnahmung und Marginalisierung des "Fremden". Zur sogenannten Migranteliteratur in Deutschland'. In: Ernest W.B. Hess-Lüttich/ Christoph Siegrist/ Stefan Bodo Würffel (red.): *Fremdverstehen in Sprache, Literatur und Medien*. Frankfurt a.M. etc., 1996, 239-261.
- Chiellino, Carmine (red.): *Interkulturelle Literatur in Deutschland*. Ein Handbuch. Stuttgart/ Weimar, 2000.
- Conrady, Karl Otto: *Der Neue Conrady. Das große deutsche Gedichtbuch von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Erw. und aktualisierte Neuausgabe. Düsseldorf/ Zürich, 2000.
- Cyrus, Norbert/ Dita Vogel: *Immigration as a side effect of other policies - principles and consequences of German non-immigration policy*. IAPASIS-Deutschland Working Paper 1, Oldenburg, 2000.
- Fludernik, Monika (red.): *Hybridity and Postcolonialism. Twentieth-Century Indian Literature*. Tübingen, 1998.
- Francken, Eep/ Peter van Zonneveld (red.): *Van Oost tot West. Koloniale en postkoloniale literatuur in het Nederlands*. Leiden, 1995.
- Heinze, Hartmut: *Migranteliteratur in der Bundesrepublik Deutschland. Bestandsaufnahme und Entwicklungstendenzen zu einer multikulturellen Literatursynthese*. Berlin, 1986.
- Howard, Mary (red.): *Interkulturelle Konfigurativitäten. Zur deutschsprachigen Erzählliteratur von Autoren nichtdeutscher Herkunft*. München, 1997.
- Leijnse, Elisabeth/ Michiel van Kempen (red.): *Tussenfiguren. Schrijvers tussen de culturen*. Amsterdam 1998.
- Louwerse, Henriëtte: 'The Way to the North. The Emergence of Turkish and Moroccan Migrant Writers in the Dutch Literary Landscape'. In: *Dutch Crossing* 21 (1997), number 1 (summer), 69-86.
- Louwerse, Henriëtte: 'Dutch Distorted: Hafid Bouazza's Momo'. In: *Dutch Crossing* 24 (2000), number 1 (summer), 29-38.
- Louwerse, Henriëtte: 'Zwartrijders in de Nederlandse literatuur: het motief van de queeste in de migranteliteratuur'. In: Gerard Elshout e.a. (red.): *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge, 2001, 169-178.
- Paasman, Bert: 'Een klein aardrijkje op zichzelf, de multiculturele samenleving en de etnische literatuur'. In: *Literatuur* 16 (1999), 324-334.
- Reeg, Ulrike: *Schreiben in der Fremde. Literatur nationaler Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland*. Essen, 1988.
- Rees, C.J. van/ G.J. Dorleijn: *De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld*. 's-Gravenhage, 1993.
- Schierloh, Heimke: *Das alles für ein Stück Brot. Migranteliteratur als Objektivierung des 'Gastarbeiterdaseins'*. Mit einer Textsammlung. Frankfurt a.M./ Bern/ New York, 1984.
- Zeeman, Michaël: 'Een bos zwarte tulpen. Nederland en de transnationale literatuur'. In: *De Volkskrant*, 16 maart 2001.

Eindnoten:

- (1) 'Migrantenliteratuur' is gezien de vakbibliografieën *BNTL* en *Die Germanistik* thans de meest gebruikelijke aanduiding van het fenomeen wat - met andere accenten - elders ook als interculturele of allochtone literatuur wordt geclassificeerd. Voor uitgebreide discussie over de term migrantenliteratuur, zie Nell in Amirsedghi/ Bleicher, *Literatur der Migration*, 34-48, en Bosse, *Zwischen Vereinnahmung und Marginalisierung*.
- (2) Anbeek, *Fataal succes*, 341-342.
- (3) 'die deutsche Sprache und Literatur soweit zu sensibilisieren, daß die ethnozentrischen Prioritäten abgebaut werden, die dem Umgang mit fremden Kulturen im Wege stehen. Andere westeuropäische Sprachen und Literaturen, wie die englische, die französische, die spanische, die portugiesische oder die niederländische, sind in diesem Lernprozeß mit sichtbarem Gewinn schon wesentlich weiter.' Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 59.
- (4) Vgl. Van Rees/ Dorleijn, *De impact*.
- (5) 'Eine politisierte Grundeinstellung gegen die deutsche Gesellschaft oder die deutsche Ausländerpolitik zeichnet sich auch in den Texten dieser Anthologie ab, wird aber subtil in der Fiktionalisierung verborgen.' Aglaia Blioumi in: Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 100.
- (6) Der Überblick über die Literatur der türkischen Minderheit soll folgendes verdeutlichen: Sie ist ein Bestandteil der Realität, die von ihr abgelehnt wird, ist ein Versuch, die Bedingungen, unter denen sie entstanden ist, überflüssig zu machen.' Sargut Şölçün in: Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 144.
- (7) Bijvoorbeeld Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, VI.
- (8) 'zur Visitenkarte für ein Land zu werden, das durch Einwanderung, Asyl und Repatriierung erneut eine Möglichkeit erhalten hat, sich mit sich selbst zu versöhnen.' Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, VIII.
- (9) Zie bijvoorbeeld Schierloh, *Das alles für ein Stück Brot*, en Heinze, *Migrantenliteratur*.
- (10) 'Sie schreibt mit an einer "anderen", an einer dissonanten europäischen Geschichte, indem sie dazu beiträgt, daß die Bilder der im Stadion der Fußballweltmeisterschaft in Bari eingeschlossenen Albaner und der in Mölln verbrannten Türiken nicht vergessen werden.' Amodeo, *Babylon*, 211.
- (11) Vgl. Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 63vv.
- (12) Vgl. Schierloh, *Das alles für ein Stück Brot*, 61vv.
- (13) 'zu ihrer Befreiung [zu] verhelfen und damit Toleranz und Völkerverständigung auf allen Gebieten des Zusammenlebens [zu] schaffen'. Cit. Reeg, *Schreiben in der Fremde*, 88.
- (14) Vgl. Conrady, *Gedichtbuch*, 22v.
- (15) Vgl. Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, V en 1-49.
- (16) Vgl. D'Amato in Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 18vv. en Böcker/ Vos, *Zuwanderungspolitik*; Cyrus/ Vogel, *Immigration*; Böcker, *De betekenis van recht*.
- (17) Anbeek, *Fataal succes*, 342.
- (18) Vgl. Paasman in Leijnse/ Van Kempen, *Tussenfiguren*, 214.
- (19) Dit continuüm blijkt in institutioneel opzicht uit het feit dat een onderzoeker als Paasman ook op deze drie terreinen actief is. Voor de inhoudelijke continuïteit van koloniale letterkunde vgl. Francken/ Van Zonneveld, *Van Oost tot West*.
- (20) Paasman, *Een klein aardrijke*, 333.
- (21) Vgl. Louwerse, *The Way to the North*, 73.
- (22) Paasman, *Een klein aardrijke*, 333.
- (23) Een vergelijkbaar kritisch-relativerende positie met betrekking tot migrantenliteratuur neemt Michaël Zeeman in de dagbladkritiek in (vgl. Zeeman, *Zwarte tulpen*).
- (24) 'Wir sprechen ihre Sprache und sie hören uns doch nicht zu! Sind wir zu schlecht für den deutschen Literaturbetrieb?' Amirsedghi/Bleicher, *Literatur der Migration*, 115vv.
- (25) 'Plädoyer für die Integration der Migrantenliteratur in den Kanon der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur' Amirsedghi/Bleicher, *Literatur der Migration*, 14.
- (26) Amirsedghi/Bleicher, *Literatur der Migration*, 189.
- (27) 'daß Deutschlands Literatur zu Beginn des 21. Jahrhunderts Anschluß an die führende Weltliteratur findet, die überall in der Welt von Autor/innen geschrieben wird, die nicht in ihrer Muttersprache schreiben oder die muttersprachliche Werke jedoch außerhalb ihrer Herkunftskultur verfassen.' Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 62.
- (28) 'die Banalität des Alltags bei jeder Gelegenheit verklärend deuten will' en: 'Die deutschen Leser/innen scheint fasziniert zu haben, wie sie den archaischen Orient in die festen Strukturen

- seiner [ihrer? R.G.] Sprache hineinpassen kann.’ Sargut Şölçün in: Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 152.
- (29) ‘Zur “Beschleunigung” dieser Epoche werden kaum die deutschsprachigen Werke beitragen, deren Sprache und Inhalt sich spätestens bei der Übersetzung in die Sprache der Herkunftskultur des Verfassers als kumulativ offenbaren, weil sie nicht in beiden Literaturen als gleichwertig gelten können.’ Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 396.
- (30) Rafik Schami zou hier ook als voorbeeld kunnen dienen - een auteur van kinderboeken, sprookjes en romans die bij grote uitgeverijen als Beltz & Gelheim, dtv en Hanser publiceert, bestsellers schrijft, bij lezingen voor uitverkochte zalen zorgt en eveneens de Adelbert-von-Chamisso-Preis heeft gekregen. De presentatie van Schami in het handboek is daarentegen kritisch omdat hij de ‘orientalische Exotik als Dauerware auf dem “Literaturbasar”’ (‘oriëntaalse exotiek als koopwaar op de “literatuurbazaar”’) zou aanbieden en omdat hij de westerse clichés tegenover de Arabische cultuur zou bevestigen. Vgl. Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 237-239 en 241-242.
- (31) Vgl. Aytaç in Howard, *Interkulturelle Konfigurationen*, 176.
- (32) Vgl. Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 76-78.
- (33) ‘Dadurch erzeugt sie sich einen auserwählten Gesprächspartner: für die deutsch-christliche Mehrheit wird die türkisch-muslimische Mehrheit unter den Minderheiten zum ebenbürtigen Gesprächspartner.’ En: ‘Im Bereich der Literatur und ihrer wissenschaftlichen Erforschung erinnert das Verdrängen der Vielfalt der Kulturen zugunsten ethnisch-religiöser Wahrnehmung einer einzelnen ethno-kulturellen Minderheit, an ähnliche Praktiken zur Zeit des Nationalsozialismus.’ Chiellino, *Interkulturelle Literatur*, 395.
- (34) Ashcroft/ Griffiths/ Tiffin, *Key Concepts*, 118 en 121.
- (35) ‘Gleichzeitig wird die deutsche Sprache von ihrem Autoritätspodest gestürzt.’ Boa in Howard, *Interkulturelle Konfigurationen*, 124 en 127.
- (36) ‘trotz (oder vielleicht gerade wegen) der gravierenden Übertretung der Eßvorschriften ein bewußtes Annehmen der Hybridität als ein immer schwieriges, aber auch aufregendes und manchmal freudiges Zusammenspiel von kultureller Identität und Differenz.’ Boa in Howard, *Interkulturelle Konfigurationen*, 136. Deze subversiviteit van Demirkan en Özdamar constateren in hetzelfde boek ook Sheila Johnson (166-167) en Mary Howard zelf (32).
- (37) ‘venture into the space - or non-space - of the barely definable forcibly displaces the comfortable constellation in which both the dominant culture and the guest culture self-servingly preserve the opposition *allochtoon-autochtoon* to avoid recognising the other within themselves.’ Louwse, *Dutch Distorted*, 37.
- (38) Louwse werkt in Sheffield. De hybriditeit van Özdamar werd besproken op het germanistencongres in Vancouver in 1995 - waarvan Howards *Interkulturelle Konfigurationen* (1997) het verslag is. Verwerkingen van *post-colonial studies* binnen ALW, genderstudies of de anglistiek lijken frequenter dan in de neerlandistiek of germanistiek, zie o.m. Hoving in Leijnse/ Van Kempen, *Tussenfiguren, of Fludernik, Hybridity*.

Waarom aandacht voor jeugdliteratuur in het extramurale neerlandistiekonderwijs?*

Harry Bekkering (Nijmegen)

Op het gevaar af de lezers van *Neerlandica extra Muros* te onderschatten - wellicht kennen ze de prachtige dierenverhalen van Toon Tellegen al lang -, lijkt het me toch niet ongepast met een kort verhaal van deze auteur te beginnen. Dit verhaal (uit de bundel *Bijna iedereen kan omvallen*) kan als een aardige opmaat dienen voor het antwoord op de vraag in de titel.

‘Weet jij eigenlijk wel zeker dat jij de schildpad bent?’ vroeg de krekkel op een ochtend aan de schildpad.

De schildpad keek hem beduusd aan en begon na te denken. Na een tijd zei hij: ‘Nee, dat weet ik niet zeker.’ Sombor gluurde hij onder zijn schild vandaan naar de krekkel.

‘Ik weet dat ik de krekkel ben’, zei de krekkel. ‘Ik tsjirp, dus ik ben de krekkel.’ Hij maakte een sprongetje van plezier.

Ik doe niets, dacht de schildpad. Maar dat is volgens mij niet genoeg om de schildpad te zijn.

De kikker had het gesprek gehoord en zei: ‘Ik kwaak, dus ik ben de kikker.’

‘Inderdaad, kikker, inderdaad’, zei de krekkel. ‘Jij kwaakt, dus jij bent de kikker.’

Zij sloegen elkaar op de schouders en keken de schildpad tamelijk meewarig aan.

Zou ik dan misschien niet de schildpad zijn? dacht de schildpad. Maar wie zou ik dan zijn....? Als ik nou eens denk: ik schuifel, dus ik ben de schildpad... Hij schuifelde wat heen en weer. Nee, dacht hij. Dat is niets. Er schuifelen er trouwens zo veel.

De schildpad voelde zich eenzaam en onzeker, terwijl de krekkel en de kikker vrolijk wegliepen, elkaar op de schouders sloegen en zongen: ‘Wij weten wie wij zijn!’

Toen klonk er opeens een geraas van uit de top van de eik waaronder de schildpad stond. Het was de olifant die daar bij zonsopgang naar toe was geklommen. Nu viel hij.

‘Ik val..’, kon hij nog roepen. Toen viel hij met een zware slag op de grond vlak naast de schildpad.

Dat is de olifant, dacht de schildpad somber. Dat staat vast.

Even later sloeg de olifant zijn ogen op. ‘Hallo schildpad,’ zei hij zachtjes.

‘Weet je zeker dat ik dat ben?’ vroeg de schildpad verbaasd. ‘Weet je dat echt zeker?’

‘Ja,’ kreunde de olifant. ‘Wie zou je anders zijn?’

‘Dat weet ik niet,’ zei de schildpad.

‘Nou dan,’ zei de olifant, en met een pijnlijk gezicht voelde hij aan de enorme bult op zijn achterhoofd.

De schildpad had de krekel en de kikker wel achterna willen hollen. Maar ja, dacht hij, als ik dat doe geloven ze helemaal niet dat ik de schildpad ben. En dus

bleef hij stilstaan, in het gras, onder de eik, en zei zachtjes tegen zichzelf:
‘Hallo schildpad. Hallo.’

Dit is toch een schitterend, van een existentiële wanhoop getuigend, filosofisch verhaal. Dat zullen ook (of misschien juist) de volwassen lezers van dit tijdschrift met me eens zijn, want een enigszins erudiete lezer had natuurlijk allang begrepen dat een beroemde uitspraak van Descartes in dit verhaal verborgen zat. Een verhaal ook, waarin de ondraaglijke lichtheid van het bestaan op meesterlijke wijze vorm is gegeven.

Ik ben met dit verhaal óók begonnen, omdat ik wil proberen te laten zien dat jeugdliteraire teksten van tegenwoordig die in eerste instantie voor kinderen bestemd zijn, ook *literair* de moeite waard kunnen zijn voor volwassenen, dus geapprecieerd kunnen worden door beide lezerscategorieën. Acht- en negenjarigen zullen Descartes er niet in lezen, mag aangenomen worden. Met andere woorden: Tellegens tekst bevat om zo te zeggen een dubbele ‘geïmpliceerde lezer’. Voor alle duidelijkheid, onder die geïmpliceerde lezer versta ik een soort ‘ideale lezer’, die de schrijver voor ogen stond, terwijl hij schreef; in dit geval dus twee. Misschien is het zelfs wel zo, dat de literaire kracht van Tellegen, maar ook van de hierna nog te noemen auteurs, juist gelegen is in de aanwezigheid van die dubbele ‘implied reader’.

Ik geef van die ‘dubbele lezer’ wat voorbeelden. Ook in de schitterende roman van Annie M.G. Schmidt, *Minoes*, doet zich naar mijn mening hetzelfde verschijnsel voor. In *Minoes* legt de hoofdfiguur, immers in een identiteitscrisis verkerend (Ben ik een mens of een kat? In een vorig leven was zij een kat, maar door het eten van chemisch afval is zij mens geworden, vandaar dat zij soms nog spint en een verlekkerde blik op vogeltjes en haringen pleegt te werpen.) op een gegeven moment een bezoek af bij de zogenaamde ‘praatdokter’, die getooid is met de omineuze naam ‘Dokter Schuld’, die, zoals dat gaat (bij sommige ‘praatdokters’), zeer empathische opmerkingen maakt. Wanneer Minoes zegt dat ze het soms toch wel verwarrend vindt om twee wezens door elkaar te zijn, brengt hij haar op de interessante gedachte dat het ook ‘erg verwarrend’ is om *helemaal* mens te zijn. Deze zelfde functionaris heeft bovendien een kat met de naam ‘Analieze’. Dergelijke grapjes (‘schuld’, ‘analieze’) zijn uitsluitend te vatten door de volwassen lezer. Zoals ook deze, waarvoor men wel ‘doorgeleerd’ moet hebben; Tante Moortje, een oude wijze kat, geeft Minoes deze raad: ‘Lik je zelf. Dat is het begin en het einde van alle wijsheid.’ Voor bepaalde volwassen lezers roept deze uitspraak ongetwijfeld reminiscenties op aan de klassieke uitspraak (in Delphi): *Gnothi seauton*, oftewel ‘Ken Uzelf’. Maar ook in haar andere kinderboeken richt Schmidt zich *tevens* tot de volwassen lezer, of anders gezegd ook daar staat meer dan de jeugdige lezer normaal gesproken kan bevatten (niet elke jeugdige lezer bezit immers de literaire competentie van Roald Dahls *Mathilda*, nietwaar?). Zo is het opstijgen van de lift door het dak van het warenhuis in *Abeltje* m.i. te beschouwen als een mooie metafoor van de verbeelding: een vlucht dwars door de beperkingen van de dagelijkse realiteit naar de onbeperkte vrijheid en ruimheid van het rijk van de fantasie. Om in termen

van *Abeltje* te blijven: Annie Schmidt heeft altijd van meer dan één lift gebruikgemaakt.

Soortgelijke verschijnselen laten zich ook beschrijven aan de hand van poëzie voor jeugdigen. Ook daar wordt met enige regelmaat gebruikgemaakt van bepaalde vormen van wat je ‘intertekstualiteit’ zou kunnen noemen en waar dus - opnieuw - gesproken zou kunnen worden van een volwassen ‘implied reader’. Illustratief in dit verband zijn enkele verzen van de Groningse dichter Leendert Witvliet, uit zijn gedicht ‘Bussen’, afkomstig uit de bundel *Misschien heet ze niet Suzan*. In dit gedicht alludeert Witvliet m.i. op een bekend gedicht van Van Ostayen, ‘Het Alpenjagerslied’. Ik citeer de regels waar het om gaat:

*Een bus gaat heen
de andere keert terug,
in de ene zit Suzan
in de andere zit Jan.
Vlak voor het groot hotel
stoppen 's morgens elke dag de bussen,
Jan wuift naar Suzan en Suzan die wuift naar Jan,
totdat ze verder gaan, heen en terug.*

En nu we het toch over *intertekstualiteit* hebben, een verschijnsel, waarvan menigeen waarschijnlijk het vermoeden heeft, dat het zich alleen zou voordoen in de échte literatuur, doet zich ook voor in bepaalde *jeugd-literaire* teksten (met de nadruk op literair, dat wel), op verschillende niveaus, zoals we heel mooi kunnen zien in een werk van de veelvuldig bekroonde auteur Imme Dros, in de jeugdroman *Odysseus. Een man van verhalen*. In deze bewerking heeft Dros het bekende verhaal geheel naar haar hand gezet. De lotgevallen van Odysseus worden niet vanuit zijn perspectief verteld, maar eerst en vooral zijn anderen de vertellers: zijn op Ithaka achtergebleven vrouw Penelope, zijn zoon Telemachos en niet te vergeten de goden die zijn lot in handen hebben. Zo wordt Odysseus daadwerkelijk ‘een man van verhalen’ en ondergaat hij steeds opnieuw een metamorfose. Hij bestaat om zo te zeggen bij de gratie van anderen. Zijn spreekwoordelijke beweeglijkheid - ‘de man van duizend listen’ - krijgt op deze manier ook in de literaire vormgeving gestalte. Odysseus is zoals men hem vertelt. Dros heeft gekozen voor een moderne, eigentijdse aanpak, waardoor het oude verhaal als nieuw verschijnt. Zij is vooral modern, volgens sommigen zelfs postmodern, in haar taalgebruik en dan met name in de vaak zeer humoristische en geestige dialogen. Met een knipoog naar de twintigste-eeuwse lezer (daar is de ‘implied reader’ weer!) permitteert zij zich allerlei grapjes, in de vorm van moderne verslaggeving (‘Zeus, Athene hier. Ik sta op het strand van Ithaka’ - Athene met een gsm'etje als het ware), er is sprake van melige volksliedjes (‘Toen wij van Ithaka vertrokken, vertrokken wij van Ithaka’) en ook komen we jeugdliteraire reminiscenties (‘Je vader was een bijzonder kind, en dat was hij’, de bijna klassieke zin uit *Dik Trom*, voor wie het nog niet wist) tegen.

Maar *Odysseus. Een man van verhalen* is meer. Het is ook een bijna moderne *Bildungsroman*. Niet Odysseus, maar Telemachos is de werkelijke hoofdpersoon (geen onaardige bijkomstigheid in een jeugdboek): de zoektocht naar zijn vader is tevens een zoektocht naar zichzelf. Hij ontwikkelt zich in de loop van het verhaal van een zwakke (onthullend in dit verband is deze, onvermijdelijk door haar eigen frustraties gekleurde, beschrijving van Telemachos door Athene tegenover Zeus: ‘Dat had die grote Odysseus niet kunnen dromen, dat zijn zoon een doetje zou worden. Hij laat over zich lopen, hij laat zich uitvreten, waar hij bij zit. Wat wil je? Opgevoed en vertroeteld door vrouwen. Een rokkenheld, de schaduw van een pappot.’), licht ontvlambare, beïnvloedbare jongeling tot een volwassen man. Aan het eind van het verhaal is Telemachos de nieuwe held, een waardig zoon van zijn vader. Een oud verhaal in een nieuwe, oorspronkelijke, literaire vorm gegoten, dat is Dros' grote verdienste.

En zo zou ik nog wel enige tijd door kunnen gaan met voorbeelden van hedendaagse jeugdliteraire auteurs, die naar mijn oordeel de toets der *literaire* kritiek met gemak zouden kunnen doorstaan (om er enkele te noemen: Peter van Gestel (*Mariken*), Sjoerd Kuiper (*Robin en God*), Ienne Biemans (*Mijn naam is Ka, ik denk dat ik besta*), Ted van Lieshout (*Begin een torentje van niks*), Margriet en Annemie Heymans (*De prinses van de moestuin*)). Nogal wat teksten voor kinderen en jeugdigen blijken bestand tegen herhaalde lezing: steeds opnieuw doen (in elk geval hebben ze volgens mij dat vermogen) deze teksten - of het nu om poëzie gaat of om proza - een appèl aan de verbeelding, de fantasie van de lezer, ongeacht of die nu jong is of oud.

Misschien mag ik er nog dit aan toevoegen. Ik heb nogal eens deel uitgemaakt van jury's voor jeugdliteraire prijzen (Griffel-Zoenjury, Theo Thijssenprijs (staatsprijs voor kinder- en jeugdliteratuur), Nienke van Hichtumprijs), en mijn uitgangspunten in die rol - het zal na het voorgaande niet verbazen - komt in wezen hierop neer: Uiteraard spelen bij het beoordelen van boeken voor kinderen criteria als leesbaarheid en toegankelijkheid een rol. Maar voor het overige hebben zij net als volwassenen recht op het beste. Boeken dus waarin de kwaliteit van de tekst gewaarborgd is, met veel aandacht voor zaken als *karakterontwikkeling*, *stijl*, *compositie* en *originaliteit*. Als jurylid kun je ook beter boeken bekronen die vragen oproepen dan vragen beantwoorden.

In de tweede plaats wil ik ingaan op het belangwekkende van jeugdliterair-historisch onderzoek, ook in het licht van mogelijke verbanden met wat ik voor het gemak maar noem het normale literair-historische onderzoek. Ik geef daarvan twee voorbeelden.

In mijn jeugd was ik een fervent lezer van de jeugdboeken van J.B. Schuil, de auteur van *De Katjans*, *De AFC-ers*, *De Artapappa's*, *Rob en de stroper van Tjot-Idi*, om zijn belangrijkste boeken te noemen. Deze boeken, zo bleek mij uit onderzoek, vertonen heel dikwijls kenmerken van een bepaald soort romans uit de negentiende eeuw, door Ton Anbeek in zijn studie over de naturalistische roman aangeduid als de zogenaamde ‘idealistische roman’, waartegen de eropvolgende naturalistische roman zich afzet. Om wat voor soort kenmerken

gaat het in die idealistische roman?

- Er is sprake van *edele* hoofdpersonen, modellen van deugd
- Aan het eind van de roman wordt het goede beloond en het kwaad gestraft
- Opvallend is dat dit soort romans rijk is aan *opzienbarende* gebeurtenissen: hartroerende taferelen (de held redt zijn ergste vijand uit het water) of verzoeningen, bij voorkeur aan iemands sterfbed. Tot opzienbarende gebeurtenissen behoren verder een aantal stereotiepe elementen, die in veel van deze romans terugkeren en die veelal dienen om de spanning erin te houden: valse beschuldigingen (bijv. verduistering van geld etc.)
- Deze romans worden verteld door een auctoriële verteller, die buitengewoon actief is in het bewerken van de lezer, vooral van hun anti- en sympathieën

Het gaat hier dus om romans, die idealistische romans dus, uit een bepaalde periode, de tweede helft van de negentiende eeuw. De hiervoor genoemde boeken van J.B. Schuil stammen uit een latere periode (1912, 1915, 1920, 1928), maar vertonen heel dikwijls exact die kenmerken, die Anbeek vermeldt, terwijl het toch bijna zeker is, dat Schuil op de hoogte geweest moet zijn van de (volwassen) literatuur van zijn tijd. Ik kom daar nog op terug. Vooral *Rob en de stroper van Tjot-Idi* lijkt geschreven te zijn volgens het schema van de 'idealistische roman'. Een edele hoofdpersoon, Rob Feiten, die - inderdaad - zijn ergste vijand uit het water redt; het goede wordt beloond (een studiebeurs, een medaille voor goed gedrag van de koningin, een horloge); hij wordt vals beschuldigd en 'doodverklaard' (de oorspronkelijke titel van de roman, maar dat mocht (toen nog) niet van de uitgever, werd te confronterend geacht voor het jeugdige lezerspubliek waarschijnlijk) en er is een onmiskenbaar auctoriële verteller.

J.B. Schuil op de hoogte van de literaire ontwikkelingen in zijn tijd? Ja, indien men goede nota neemt van het volgende. Schuil laat in *De Katjangs* (1912) de *belezen* lezer weten, dat hij zijn 'klassieken' kent, i.c. *Woutertje Pieterse* van Multatuli. In *De Katjangs* is sprake van een Sinterklaasavond, waarbij uiteraard gedichtjes gemaakt worden. Jochem, het manusje-van-alles in het huis van de gezusters Moorman bij wie de twee jongens uit Indië, de 'Katjangs' Tom en Tijs Reedijk, zonen van een assistent-resident, ondergebracht zijn, blijkt een voortreffelijke poëet.' Even later kwam er voor Bet (de dienstbode, H.B.) een grote vrijer van speculaas en onder een algemeen hoera las Bet het bij dit pak horende gedicht voor: 'Deese man komt geheel uit leijen/om met betje te frijen.' 'Da's van Jochem!' riep Bet zonder een ogenblik te aarzelen. De tantes vonden het erg geestig van Jochem, maar de knecht scheen toch niet bijzonder vindingrijk te zijn, want geen minuut later verschenen er weer twee poppen van speculaas, nu echter voor Tom en Tijs, met het versje: 'Deese dames koome geheel uit leijen, om met torn en teis te frijen.' En toen voor de derde maal twee poppen werden binnengebracht en tante Koosje op het bijliggende briefje het puntdicht las: 'deese meinhere komen geheel uit leijen/om met de juffrouwe Moorman te frijen' keek zij plotseling heel sip en streng en vond het hoogst ongepast van Jochem om haar zoiets te sturen. Maar tante Foke schudde van het lachen en

zei: ' Nu moet Jochem nog 'n hond en een kat sturen uit Leijen, om met Bobby en Mimi te vrijen.' (p. 152-153).

Wie denkt hierbij niet aan de onvergetelijke scène in Multatuli's *Woutertje Pieterse*, waarin de legendarische meester Pennewip zit te corrigeren: "Lukas de Wilde, op de godsdienst/De godsdienst is een schone zaak/ en geeft het mensdom veel vermaak." Het gronddenkbeeld is juist en schoon, zei meester, maar hetzelfde had iets meer uitgewerkt behoren te worden. De pruik wipte, dat ze dit ook vond (...). "Louwtje de Wilde, op de vriendschap/De vriendschap is een schone zaak/ en geeft het mensdom groot vermaak." De pruik scheen niet tevreden. De godsdienst van Lukas de Wilde werd voor de dag gehaald en ter vergelijking neergelegd naast Louwtjes vriendschap. Hm, zo... het is mogelijk. Men ziet wel eens meer, dat één denkbeeld geboren wordt in twee hoofden tegelijk... 't kan wezen... of zijn. "Wimpie de Wilde, op het hengelen/Het hengelen is...." - Hoe... wat is dat? Ja waarachtig 't stond er: "Het hengelen is een schone zaak? en geeft het mensdom veel vermaak." De pruik was in voortdurende beweging. 't Scheen wel of ze meehengelde. Meester bladerde de nog oningeziene proeven door, zocht de hele Wilde-familie bijeen en... jawel! Mietje de Wilde, Kees de Wilde, Piet en Jan de Wilde, allen verklaarden met eenstemmigheid dat godsdienst, vriendschap, hengelen, dromen, bloemkool en goochelen schone zaken waren, die veel vermaak gaven aan het mensdom. 't Was een stortvloed van schone zaken en vermakelijkheden.' (p. 29).

Het is mijns inziens evident dat het ene (van Schuil dus) niet zonder het andere had bestaan (hoewel, men ziet natuurlijk ook wel eens dat een denkbeeld geboren wordt in twee hoofden tegelijk). Ook hier kan men wellicht spreken van intertekstualiteit. In elk geval blijkt hieruit dat Schuil dit werk van Multatuli moet hebben gekend en dat het aannemelijk mag worden geacht dat de eerste met zijn Indische verleden (Schuils biografie laat dat zien, cf. Van Gelder 1980) ook kennis heeft genomen van het 'Indische' werk van Multatuli. Daar komt nog iets bij. Uit het artikel van Van Gelder over Schuil valt af te leiden dat Schuil tot de literair-culturele incrowd van Haarlem behoorde en derhalve op de hoogte moet zijn geweest van de literaire ontwikkelingen van zijn tijd. De verwerking van deze kennis in poëticaal-ideologisch opzicht vinden we echter op geen enkele wijze terug in zijn jeugdboeken. Integendeel, Schuil blijft het ouderwetse idealistische romangenre, vooral in *Rob en de stroper van Tjot-Idi*, trouw, waaraan ik de hypothese verbind, dat in de jeugdliteratuur - zeker in de periode, waarover we hier spreken - pas in een veel later stadium bepaalde onderwerpen aan de orde gesteld kunnen worden dan in de literatuur voor volwassenen. Dit geldt overigens ook met betrekking tot structurele complexiteit (perspectief, chronologie etc.).

Het moge duidelijk zijn: het zou interessant en aanbevelenswaardig zijn te onderzoeken welke oorzaken (literaire en extraliteraire) de verschuivingen in de literatuur voor volwassenen bepalen en tevens na te gaan, *hoe, wanneer en waarom* soortgelijke verschuivingen zich later voordoen binnen de jeugdliteratuur. Anders gezegd: hoe komt het - welke factoren spelen daarin een rol -, dat de

jeugdliteratuur zich gedraagt als schaduwloper van de literatuur voor volwassenen? Bij meer dan één jeugdliterair genre kan deze onderzoeksvraag gesteld worden. Is bijvoorbeeld bij historische jeugdboeken van soortgelijke ontwikkelingen sprake? Hult de jeugdliteratuur zich ook hier in de afgedragen kleren van de literatuur? Het is m.i. onmogelijk de geschiedenis van de historische jeugdroman, van Johan Kieviet (*Fulco de Minstrel*) tot Thea Beekman (*Kruistocht in spijkerbroek*), los te zien van de geschiedenis van de historische roman voor volwassenen zoals die zich vanaf het begin van de negentiende eeuw heeft ontwikkeld. Min of meer terzijde wijs ik erop, dat het nauwe verband tussen beide literaire vormen ook blijkt uit het feit dat werken als *Ferdinand Huyck* (van Jacob van Lennep) en *De Schaapherder* (van J.F. Oltmans), *De Leeuw van Vlaanderen* (van Hendrik Conscience) later in bekende series als ‘Oud Goud’ en de Guldensporenserie in bewerkte vorm voor de jeugd gepubliceerd werden.

Ging het in het voorgaande eerst en vooral om wat men jongensboeken zou kunnen noemen (Schuil, historische (avonturen)romans), voor het tegenwoordig zo noodzakelijke evenwicht schenk ik ook nog enige aandacht aan twee klassieke meisjesboeken, *Schoolidyllen* (1900) van Top Naeff en *De HBS-tijd van Joop ter Heul* (1918) van Cissy van Marxveldt. Daar is literairhistorisch namelijk iets interessants mee aan de hand, zeker als je het vergelijkt met de hiervoor gememoreerde ontwikkelingen binnen het jongensboekengenre. Beide meisjesboeken ontlene een belangrijk deel van hun aantrekkingskracht aan de contrastwerking tussen twee types meisjes: de bakvis (Jet van Marie en Joop ter Heul) en het naturalistische meisje (Jeanne van Laer (met ae) en Julie de zus van Joop). In het bijzonder Julie voldoet, bijna karikaturaal, in alle opzichten aan de vrouwelijke naturalistische kenmerken (vgl. ‘nerveus gestel’). Dit gegeven - het neerzetten van een vrouwelijk personage met naturalistische eigenschappen mondt vaak uit in het lachwekkende of het belachelijke - is opmerkelijk en tegelijkertijd een poëticaal interessant punt. Natuurlijk hebben beide boeken in meer of mindere mate ook humoristische pretenties en aangezien het makkelijk ‘scoren’ is met een dergelijk ‘hysterisch’ type, maken Naeff en Van Marxveldt hier dan ook dankbaar gebruik van. De tegenstelling tussen de bakvis en het meisje met een ‘nerveus gestel’ maakt het mogelijk een veelvoud aan humoristische situaties te schetsen. Desondanks blijft het opvallend dat de naturalistische meisjes of vrouwen worden afgeschreven ten faveure van de frisse bakvissen. Het lijkt alsof Naeff en Van Marxveldt zich bewust afzetten tegen het naturalistische vrouwbeeld en daarmee indirect ook tegen de stroming zélf. In een aantal kritieken (naar aanleiding van andere romans voor volwassenen, wat in het bijzonder geldt voor Top Naeff) werden beide dames namelijk ‘beschuldigd’ van naturalistische sympathieën en wellicht wilden zij op deze verkapte wijze protest aantekenen tegen deze opvatting door de inhoudelijke kenmerken van het naturalisme, waaronder het naturalistische mens- en, gedeeltelijk ook maatschappijbeeld, aan de kaak te stellen. Wat *Schoolidyllen* en *De HBS-tijd van Joop ter Heul* in elk geval heel duidelijk maken, is dat het naturalisme niet (meer) loont: de bakvissen winnen het in elk denkbaar opzicht

van hun zwakkere zusters. De laatsten moeten het onderspit delven, niet alleen formeel - ze spelen een, weliswaar belangrijke, bijrol -, maar ook inhoudelijk: de bakvissen komen veel beter terecht. Zo krijgt Joop de gefortuneerde Leo aan haar zijde, terwijl Julie genoeg moet nemen met de wat sullige Jog (de namen spreken voor zich, zou je kunnen zeggen). Bovendien groeit Joop in de loop van de serie (*Joop ter Heuls problemen* (1921), *Joop van Dil-ter Heul* (1923), *Joop en haar jongen* (1925), *De dochter van Joop ter Heul* (1946)) uit tot de ideale echtgenote en moeder, wat van Julie nauwelijks gezegd kan worden. De dood van Jet in *Schoolidyllen* valt op het eerste gezicht niet onder het eclatante bakvissucces: zij wordt - letterlijk - in de kiem gesmoord en komt niet toe aan het veroveren van een echtgenoot (waar, gezien haar vurige aanbieder Karel, wel zicht op bestond) en daarmee het moederschap. Ondanks haar dood blijft haar legende, in de vorm van haar schoonheid, goedheid en stralende jeugd, echter voortleven. Jeanne, Jets tegenpool, daarentegen lijkt te verworden tot een grillige uitgebluste vrouw, wier schoonheid bovendien wél vergankelijk is. Ook al treden er in *Schoolidyllen* en *De HBS-tijd van Joop ter Heul* maar twee meisjes op die aanspraak kunnen maken op naturalistische kenmerken, toch vervullen zij een belangrijke functie: door hun gedrag stijgt de bakvis in de waardering van de lezer en kan zij uitgroeien tot de onbetwiste heldin van het verhaal.

Er bestaat dus, op een heel bepaalde manier, een zekere verwantschap in vrouwbeeld tussen de klassieke meisjesroman en de Nederlandse naturalistische roman. Of er naast deze verwantschap ook sprake is van *directe* beïnvloeding, is onduidelijk of op zijn minst speculatief. Een dergelijke relatie impliceert namelijk dat zowel Naeff als Van Marxveldt bewust kennis hebben genomen van dit literaire genre en daar is - helaas - vrij weinig van bekend, althans niet in documentaire zin. Er zijn geen brieven of beschouwingen van de hand van de beide schrijfsters die daar blijk van geven, althans niet voorzover ik weet. De kritiek, zowel de contemporaine als de retrospectieve, legt de link tussen beide literaire vormen wel, en dat lijkt me, gegeven wat ik hiervoor gezegd heb, terecht. Hoe vrij Naeff en Van Marxveldt sommige verworvenheden van het naturalisme dan ook 'vertalen' naar de door hen gecreëerde meisjesboekenwereld, het spoor valt nog steeds te traceren. Het naturalisme en daarmee de naturalistische vrouw mag dan officieel in 1891 door Van Deysel in zijn bekende opstel doodverklaard zijn, haar geest spookt nog rond in de meisjesboeken van Naeff en Van Marxveldt.

Hoewel het strikt genomen niet geheel tot mijn competentie behoort - ik ben eerst en vooral letterkundig georiënteerd -, wil ik toch ook enkele opmerkingen maken over zin en noodzaak van het (mogelijk) gebruik van jeugdliteraire teksten in het extramurale neerlandistiekonderwijs.

Aan te nemen valt, dat men er goed aan doet extramurale neerlandistiekstudenten niet onmiddellijk te confronteren met qua taal én qua structuur betrekkelijk gecompliceerde literaire teksten voor volwassenen. Het aanbieden van jeugdliteraire teksten zou wel eens een gepaster eerste kennismaking

kunnen zijn (vgl. ook de teksten die in een ander verband hiervoor de revue gepasseerd zijn). Het is immers zo dat dit soort teksten over het algemeen een minder ingewikkelde compositie bezitten. Met behulp van romantheoretische begrippen als perspectief, tijd, ruimte en figuren is vrij gemakkelijk aan te tonen dat in teksten voor kinderen en jeugdigen dit soort categorieën zich veelal in betrekkelijk eenvoudige vorm voordoen: jeugdliteratuur onderscheidt zich (kennelijk) van literatuur voor volwassenen, doordat ze eenvoudiger is. Jeugdliteratuur is (of beter: kan zijn) literatuur, maar wat minder moeilijk. En vaak is dat ook inderdaad zo. Toch is hierbij een kanttekening op zijn plaats. De moeilijkheidsgraad van teksten is niet in alle opzichten een valide criterium. Enerzijds bestaan er recente jeugdliteraire teksten (*Vallen, De Roos en het Zwijn* (Anne Provoost), *Zwart als inkt* (Wim Hofman), *De wezen van Woesteland* (Margriet Heymans), *Gebr.* (Ted van Lieshout) om maar enkele te noemen), die in structureel opzicht redelijk complex zijn, anderzijds is het criterium van de moeilijkheidsgraad ook weinig exact. Er bestaat immers ook literatuur voor volwassenen die voor de jeugd om zo te zeggen ‘leesbaar’ is, waarbij te denken valt aan auteurs als Simon Carmiggelt, Godfried Bomans, Mensje van Keulen, en recenter, Ronald Giphart, Herman Brusselmans en Herman Koch (*Red ons Maria Montanelli*). Terwijl daartegenover er weer teksten bestaan, die weliswaar voor volwassenen bestemd zijn, maar door hen - dikwijls - te moeilijk worden bevonden (Ivo Michiels, Sybren Polet, Jacq Vogelaar). Wat ik hier maar mee wil zeggen is, dat men in dit soort tegenspraken verzeild kan raken, wanneer uitsluitend de moeilijkheidsgraad als uitgangspunt genomen wordt. Enige nuancering is derhalve gewenst.

Hoe het ook zij, door de, vooral structureel, grotere eenvoud lenen dit soort teksten, de jeugdliteraire en de ‘leesbare’ teksten voor volwassenen, zich mijns inziens uitstekend voor een eerste kennismaking met de Nederlandse taal en literatuur. Maar er zijn meer argumenten te noemen, waarom jeugdliteratuur, niet alleen in Nederland, maar ook en misschien juist in het extramurale onderwijs, grotere (literaire) aandacht verdient. Een mooie uitspraak in dit verband is van de eerder genoemde Jacq Vogelaar, uit een essay over de dierenverhalen van Toon Tellegen: ‘Als het om literatuur gaat bestaat er naast de categorieën kind en volwassen nog een derde, die zich weinig aan leeftijd en genres gelegen laat liggen, maar waarvoor verbeelding, verbazing, belangstelling, vergeetachtigheid en mogelijkhedenzin onmisbare faculteiten zijn. (...). Een wat vrijer grensverkeer tussen grote en kleine literatuur zou geen kwaad kunnen. Dat tussengebied is die andere wereld, die derde ruimte van het lezen, waar blijkt dat jonge en volwassen lezers meer met elkaar gemeen hebben dan kennis en vaardigheden doen vermoeden. Kinderen zoeken in literatuur grote, allesverterende gevoelens, welke dan ook; waarom zou je die omgekeerd, als volwassene, niet in kinderboeken kunnen (terug)vinden? Vragen heeft iedereen, maar in de literatuur worden ze pas interessant, wanneer het antwoord niet al bij voorbaat vaststaat en nog interessanter wordt het wanneer achter bekende antwoorden een vraagteken wordt gezet. Juist de kinderliteratuur biedt de verwondering alle ruimte..’ (p. 339). Pleidooien voor een ‘vrijer grensverkeer’

tussen jeugdliteratuur en volwassen literatuur worden de laatste tijd steeds vaker gehouden - in feite is dit artikel daarvan ook weer een specimen -, maar meestal gebeurt dat door jeugdliteraire auteurs (o.m. Dros) en onderzoekers van jeugdliteratuur, het 'kinderkamp', zoals jeugdliteratuurcritica Bregje Boonstra deze groep ooit heeft gedoopt. Steeds meer ook echter begint de 'andere kant', de literaire en literair-kritische wereld der volwassenen, zich te realiseren dat de scheiding tussen literatuur voor volwassenen en die voor kinderen in nogal wat (recente) gevallen een kunstmatige is. In elk geval is voor Vogelaar de kwestie of kinder- en jeugdboeken tot de literatuur behoren een academische vraag, hij acht het zelfs een overbodige vraag, waarop geen antwoord te geven is. Voor hem is kinder- en jeugdliteratuur 'gewoon een soort literatuur'. (p. 339). Een stelling die ik van harte onderschrijf, zeker gegeven de recente *littéraire* ontwikkelingen binnen de jeugdliteratuur: kinder- en jeugdliteratuur is een vorm van literatuur, waarbinnen, net als in de volwassenenliteratuur, onderscheid gemaakt kan worden tussen literaire werken die wél en literaire werken die níet of minder aan de literaire eisen van de tijd beantwoorden.

Vanuit dit perspectief gezien is er dus alle reden en aanleiding - op literaire én didactische (taalverwervings) gronden - om ook in het extramurale neerlandistiekonderwijs jeugdliteratuur een volwaardige plaats toe te kennen.

Primaire bibliografie

- Imme Dros: *Odysseus. Een man van verhalen*, Amsterdam 1994
 Multatuli: *Woutertje Pieterse*, uit de *Ideeën* verzameld en uitgegeven door Dr. G. Stuiveling 1965
 Annie M.G. Schmidt: *Minoes*, Amsterdam 1987 (eerste druk 1970)
 J.B. Schuil: *De Katjangs*, Amsterdam, z.j., dertiende druk
 Toon Tellegen. *Bijna iedereen kon omvallen*, Amsterdam 1993
 Leendert Witvliet, *Misschien heet ze niet Suzan*, Amsterdam 1989

Secundaire bibliografie

- Ton Anbeek: *Over de naturalistische roman*, Amsterdam 1982

- Harry Bekkering: 'Jeugdliteratuur in historisch perspectief. Maar welk?' In: *Literatuur zonder leeftijd; jeugdliteratuur/literatuur: een kwestie van meer of minder?*, o.r.v. Joke Linders en Toin Duyx (bijzondere uitgave van het *Documentatieblad Kinder- en jeugdliteratuur*, nr. 25 (1993), p. 8-20).
- Harry Bekkering: 'Vormen van (jeugd)literaire geschiedschrijving'. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek*, XIV (1993 en 1994), p. 139-149.
- Imme Dros: 'Buiten voor de deur'. In: *Raster* 56 (1991), p. 122-131.
- Henk van Gelder, 'J.B. Schuil: Ridderlijk, eerlijk en fair.' In: idem, *'t Is 'n bijzonder kind, dat is ie. Kinderboekenschrijvers van toen*, Bussum/Antwerpen 1980, p. 83-92.
- Helma van Lierop-Debrauwer: 'Het geminachte kind: Jeugdliteratuur in de bovenbouw van HAVO en VWO'. In: *Spiegel* 12 (1994), nr. 1, p. 9-21.
- Thesi Schmitz: 'Naturalistische "spoken" in meisjesboeken. "Het nerveuze gestel" bij Top Naeff en Cissy van Marxveldt'. In: *Literatuur zonder leeftijd* nr. 51 (1999), p. 95-110.
- J. Vogelaar: 'Het geheim van het dubbele vraagteken. Toon Tellegen.' In: N. Matsier, C. Offermans, W. van Toorn, en J. Vogelaar (red.), *Het literair klimaat 1986-1992*, Amsterdam 1992, p. 329-340.

Eindnoten:

- * Dit artikel is een bewerking van een lezing, uitgesproken op het veertiende Colloquium Neerlandicum in Leuven, georganiseerd door de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, 28 augustus 2000. Dank ben ik verschuldigd aan mijn studente Thesi Schmitz, aan wier scriptie 'Weet hij al dat je apathisch bent?' (Nijmegen 1999), waarin zij onderzoek doet naar de vermeende 'verwantschap' tussen de meisjesboeken van Top Naeff en Cissy van Marxveldt en de literaire stroming van het naturalisme, ik het nodige mocht ontlenuen.

Hypocoristische vormen en reductievormen in het hedendaagse

Nederlands

Frans Hinskens (Leipzig)

1. Inleiding

Hypocoristische vormen van het type *slomo*, *paddo*, *lesbo*, *Brabo*, *Limbo*, maar ook bijvoorbeeld *Zeebo* en *dombo* vallen buiten het bereik van de reguliere morfologie van de woordvorming. Dit geldt evenzeer voor reductievormen als *bios*, *aso*, *homo* en *pedo*. Op vormelijke gronden dient onderscheiden te worden tussen verschillende typen reductievormen. De genoemde voorbeelden vertegenwoordigen wat men ‘kopwoorden’ zou kunnen noemen. Daarnaast bestaat er ook een categorie die men als ‘staartwoorden’ zou kunnen aanduiden, zoals *aanzoek* (uit *huwelijksaanzoek*). Verder bestaan er woorden van het type *horeca* en *sofi*(nummer), die zijn opgebouwd uit de eerste lettergrepen of een deel van de eerste lettergrepen van de samenstellende woorden in composita, gelexicaliseerde woordgroepen en woorden in conjunctie. Een vierde type is opgebouwd uit zowel een ‘kop’ als een ‘staart’; een voorbeeld is het leenwoord *motel*.

Deze bijdrage biedt allereerst een overzicht van het geheel aan mogelijke vormen en typen. Dit leidt vanzelf tot de bespreking van een groep van gevallen die beschrijvingstechnisch problematisch is.

Vervolgens wordt aandacht besteed aan enkele grammaticale aspecten van hypocoristische en reductievormen. Ten slotte wordt uiteengezet dat de verontachtzaming van beide categorieën door de traditionele woordvormingsleer zeker ook is gelegen in a) het feit dat hun gebruik deels specifiek lijkt te zijn voor de informelere registers resp. voor bepaalde jargons, en b) het feit dat de vorming van woorden van beide vormelijke categorieën wezenlijk bepaald wordt door fonologische, meer bepaald prosodische, eisen en beperkingen. Op zowel de sociolinguïstische als de fonologische aspecten wordt nader ingegaan.

2. Reductievormen

De categorie van de reductievormen (oftewel ‘verkortingen’, Engels ‘clipping’ of ‘stump word’, Frans ‘mot tronqué’, Duits ‘Kurzwort’) is in het hedendaagse Nederlands ruim vertegenwoordigd.⁽¹⁾ Enkele voorbeelden zijn:

(1a)	<i>aso</i>	< asociaal persoon
	<i>homo</i>	< homoseksueel persoon
	<i>pedo</i>	< pedofiel (deze vb'en < Booijs & v Santen 1998: 12)
	<i>mayo</i>	< mayonaise
	<i>karbo</i>	< karbonade
	<i>repro</i>	< reprografie

Iets ouder zijn:

(1b)	<i>auto</i>	< automobiel
	<i>foto</i>	< fotografie
	<i>accu</i>	< accumulator
	<i>poli</i>	< polikliniek
	<i>Fanta</i>	< Fantasie (limonade)

Het bestaan van reductievormen zoals die in (1c) is het gevolg van het feit dat de Nederlandse lettergreepverdeling niet overeenkomt met de morfologische segmentering van de betreffende woorden in de ‘brontaal’:

(1c)	<i>heli</i> (haven)	< helicopter
	<i>bios</i>	< bioscoop
	<i>demo</i>	< demonstratie

In deze laatste vorm is de wortel, (‘bound root’), *demonstr-*. In

(1d)	<i>proleet</i>	< proletarier
------	----------------	---------------

ligt de klemtoon, anders dan in de grote meerderheid van de gevallen, niet op de eerste lettergreep.

Alle tot nog toe besproken woorden zijn gebaseerd op de beginlettergrepen van bestaande woorden; om die reden worden ze aangeduid als ‘kopwoorden’. Gevallen als die in (2), de eerste delen van samengestelde woorden, zijn eveneens ‘kopwoorden’.

(2)	<i>Tempo#</i>	< Tempo zakdoek
	<i>dochter#</i>	< dochteronderneming

Voorbeelden van ‘staartwoorden’ zijn:

(3a)	<i>#aanvraag</i>	< subsidieaanvraag
	<i>#aanzoek</i>	< huwelijksaanzoek

In het Nederlands (evenals het Duits) kan alleen het laatste deel van een compositum een staartwoord vormen. Dat is in het Amerikaanse Engels misschien anders, getuige

(3b)	<i>#burger</i>	< hamburger
------	----------------	-------------

Het Nederlands kent samenstellingen op basis van ‘staartwoorden’. Voorbeelden zijn:

- (4a) *bami#burger*
vis#burger

Samenstellingen op basis van een ‘staart’ die niet als zelfstandig woord kan optreden zijn bijv.:

- (4b) *boek#tiek*
halv#arine
spel#otheek
kippen#gate
Bolk#gate < Bolkestein⁽²⁾

in het NLs komt *gate* immers niet als zelfstandig woord voor (maar dat geldt misschien ook voor *burger* in de bedoelde betekenis).

Een voorbeeld van een samenstelling op basis van een ‘kop’ die niet als zelfstandig woord kan optreden is:

- (2a) *choco#pasta*

Een derde vormelijke type bestaat uit de samensmelting (‘blend’) van een ‘kop’ en een ‘staart’. Voorbeelden zijn:

- (5a) *plotsklaps* < plotseling eensklaps
cirkant < cirkel vierkant
neutron < neutrum elektron
digibeet < digitaal analfabeet
infotainment < ‘information entertainment’ (Engels)
conculega < concurrent collega
Cinerama < Cinema Panorama⁽³⁾

In

- (5b) *motel* < ‘motorists hotel’ (Engels)

ligt de klemtoon niet op de eerste lettergreep.

Vormen als die in (5) zijn incidentele, geen systematische vormingen. In het Nederlands berust hun vorming op een creatief, niet op een productief procédé. Kemmer (1999) meent overigens dat dit procédé in het moderne Engels productief is.

Het vierde type reductievorm komt tot stand doordat uit de samenstellende woorden van een compositum telkens de eerste lettergreep geëxtraheerd wordt - schematisch voorgesteld:⁽⁴⁾

[W # W] w
 /|\ /|\
 σ σ σ σ σ σ

Een voorbeeld is

(6a) *sofi* (nummer) < sociaal-financieel

Dat er in dit geval sprake is van een samengesteld adjectief blijkt onder meer uit het feit dat flectie *sociaal-financiële* maar niet **sociale-financiële* kan opleveren. Rond 11 augustus 1999 was *Sofi* overigens ook in het Duits in gebruik, maar dan als reductievorm van ‘*Sonnenfinsternis*’.

Andere, niet-samengestelde, vormen van dit type zijn

(6b)	<i>minco</i>	< minderwaardigheidscomplex
	<i>airco</i>	< ‘air conditioning’ / ‘air conditioner’ (Engels)
	<i>stuft</i>	< studiefinanciering
	<i>bobo</i>	< bondsbons

Het procédé wordt evenzeer toegepast op gelexicaliseerde woordgroepen, getuige

(7a)	<i>doka</i>	< donkere kamer
	<i>slomo</i>	< ‘slow motion’ (Engels)

De onset van de tweede lettergreep van het eerste woord doet ook mee in

(7b)	<i>bil</i>	< bilateraal overleg
------	------------	----------------------

Verdere voorbeelden van vormingen op basis van gelexicaliseerde woordgroepen zijn

(7c)	<i>Biza</i>	< Ministerie van Binnenlandse Zaken
	<i>Jozo</i>	< Jodiumhoudend Zout
	<i>Teleac</i>	< Televisie Academie
	<i>Zwatra</i>	< Zwaar Transport

In alle vier de gevallen gaat het om namen - *Jozo* en *Zwatra* zijn commerciële namen. Ze gaan terug op wat voor de direct betrokkenen, naar men mag aannemen, gelexicaliseerde woordgroepen zijn.

Ten slotte wordt het procédé ook toegepast op reeksen woorden in conjunctie:

(8a)	<i>horeca</i>	< hotel, restaurant, café
	<i>hafabra</i>	< harmonie, fanfare, brassband
	<i>Benelux</i>	< België, Nederland, Luxemburg

Onder deze categorie vallen ook merknamen / technische aanduidingen als:

(8b)	<i>modem</i>	< modulator demodulator
	<i>Persil</i>	< ‘Perborat Silikat’ (Duits)

In de realisering van het laatste woord leggen sommige sprekers van het Nederlands de klemtoon op de eerste lettergreep - *PERsil*.

Ook reductievormen van dit type kunnen dienen als eerste deel van een samengesteld woord, getuige

(8c)	<i>vlizotrap</i>	< vliering- en zoldertrap
	<i>bamamodel</i>	< ‘bachelors’- en ‘masters’-model (Engels)

het woord *bamamodel* is in Nederland in zwang geraakt sedert de totstandkoming van het zgn. Bologna-akkoord over de uniformering van het wetenschappelijk onderwijs in Europa.

Alle tot nog toe besproken vormen hebben te maken met wat Van den Toorn (1983) heeft aangeduid als ‘morfeemsplinters’. In gevallen zoals die in (1) figureren deze splinters als vrije morfemen, in gevallen als die in (4) tot en met (8) is er sprake van woordvorming door middel van morfeemsplinters. Voor dit type van procédé stelt Van den Toorn de aanduiding ‘afleidende samenstelling’ voor.

Samengestelde afkortingen oftewel acroniemen, in het bijzonder ‘letterwoorden’, kan men desgewenst zien als vijfde type reductievorm. Voorbeelden zijn:

(9)	<i>VARA</i>	< Vereniging Arbeiders Radio Amateurs
	<i>cara</i>	< Chronische Aspecifieke Respiratoire Aandoeningen
	<i>RIAGG</i>	< Regionale Instelling voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg
	<i>radar</i>	< ‘radio detecting and ranging’ (Engels)
	<i>laser</i>	< ‘light amplification by simulated emission of radiation’ (Engels)
	<i>aids</i>	< ‘acquired immune deficiency syndrome’ (Engels)
	<i>Agfa</i>	< ‘Aktien-Gesellschaft für Anilin Fabrikation’ (Duits)
	<i>Fiat</i>	< ‘Fabbrica Italiana di Automobili Torino’ (Italiaans)

Hier blijft van de ten grondslag liggende woorden het absoluut minimale over; de resulterende vormen zijn maximaal economisch.

3. Hypocoristische vormen

De aanduiding hypocoristische vorm gaat terug op het Griekse *hypokoristikon* (koosnaam) en/of *hypokorizesthai* (zich als een kind gedragen). Wiese (1996: 63) spreekt in dit verband van ‘terms of endearment’.

In het algemeen wordt in woordvormingsprocessen, dat wil zeggen in afleiding en samenstelling, evenals bij flectie (met uitzondering van procédés als Ablaut, Umlaut en -in Limburgse dialecten- een verandering in de tooncontour) aan woorden of wortels een affix (afleiding, flectie) dan wel een vrij morfeem toegevoegd (samenstelling). Men spreekt in dat verband van concatenatieve morfologie. Bij de

vorming van reductievormen is echter het tegendeel het geval; bij de vorming van hypocoristische vormen wordt zowel een woorddeel weggenomen (althans in de grote meerderheid van de gevallen), als ook een affix toegevoegd. Hypocoristische vormen zijn dus in wezen afleidingen. In het Nederlands zijn hiertoe twee suffixen in gebruik: *-o* lijkt productief,⁽⁵⁾ *-i(e)* is nauwelijks productief. In het Duits ligt dit overigens andersom (vgl. Wiese 1996: 62-64; Féry 1997).

Voorbeelden van hypocoristische vormen op *-o* zijn:⁽⁶⁾

(10a)	<i>Brab-o</i>	< (persoon uit) Brabant
	<i>lesb-o</i>	< lesbienne
	<i>slo-m-o</i>	< sloom persoon

<i>positiv-o</i>	< positief (ingesteld) persoon (deze vb'en < Booij & v Santen 1998: 12)
<i>padd-o</i>	< paddestoel
<i>Limb-o</i>	< (persoon uit) Limburg

Dergelijke formaties bevinden zich volgens Booij & van Santen (1998: 13) 'aan de periferie' van de Nederlandse morfologie.

De vormen in (10b) lijken tot stand gekomen naar analogie van vormen als *Brabo* en *Limbo*. Daarbij zal het feit dat /m/ en /b/ homorganisch zijn wellicht een versterkende rol hebben gespeeld.

(10b)	<i>Zee-bo</i>	< (persoon uit) Zeeland
	<i>dom-bo</i>	< dom persoon

In het geval van

(10c)	<i>lull-o</i>	< lul
-------	---------------	-------

bestaat het basiswoord uit één lettergreep, zodat er van reductie geen sprake kan zijn.

Hypocoristische vormen op *-i* zijn bijvoorbeeld:

(11a)	<i>ob-i</i>	< ober
	<i>stud-i</i>	< student ⁽⁷⁾
	<i>om-i</i>	< oma
(11b)	<i>soft-i</i>	< 'soft' (Engels)
(11c)	<i>pop-i</i>	< populair
	<i>multicult-i</i>	< multicultureel

Aangezien noch de basiswoorden (11b, c) noch de producten (11c) per se substantiva zijn, kan in deze gevallen geen sprake zijn van verkleinvorming zoals bijv. in namen als *Jopie*, *Minnie*, *Sissy* (vgl. Kloeke 1953). Maar zowel semantisch als diachronisch bestaat er een zekere samenhang tussen diminuering met het dialectale *-i(e)* en het hypocoristische suffix.

De vraag of vormen zoals de volgende

(12a)	<i>opti</i>	of	<i>opt-i</i>	< optimist
	<i>ordi</i>	of	<i>ord-i</i>	< ordinair

	<i>depri</i>	of	<i>depr-i</i>	< gedepri-meerd
(12b)	<i>sado</i>	of	<i>sad-o</i>	< sado-masochist

als reductievormen of hypocoristische vormen beschouwd moeten worden, laat zich moeilijk beantwoorden. Het feit dat het hypocoristische suffix *-i(e)* in het Nederlands weinig productief is; sluit een analyse van *opti*, *ordi* en *depri* als producten van reductie en afleiding in beginsel niet uit.

4. Het onderzoek van reductievormen en hypocoristische vormen

In de morfologische theorie wordt aan reductievormen en hypocoristische vormen nauwelijks aandacht besteed. Sergio Scalise rekent in zijn *Generative morphology* (1984: 98) ‘clipping’ tot de ‘minor word formation processes’; hypocoristische vormen signaleert hij zelfs niet. Aronoff (1976) en Spencer (1991: 461-2) overigens evenmin. Alle genoemde auteurs zien ‘clipping’ niet als productief maar als creatief woordvormingsproces. Door Booij & van Santen (1998: 46) worden ‘clipping’ en wat hier en elders hypocoristische vormen worden genoemd niet als productieve maar als creatieve woordvormingsprocessen beschouwd. Dit is blijkbaar een reden om er weinig aandacht aan te besteden. Dit ligt anders wanneer productiviteit als een graduele in plaats van een binaire eigenschap beschouwd wordt. Dan kan men ook vaststellen dat reductie en de vorming van hypocoristica in het Nederlands minder productief zijn dan bijvoorbeeld in het Duits.

Pas sedert de ontwikkeling van de zogenaamde prosodische morfologie⁽⁸⁾ kunnen reductievormen en hypocoristische vormen, evenals als andere typen ‘root-and-pattern’-morfologie en reduplicatie, zich verheugen in een betrekkelijk brede taalkundige aandacht.

In de rest van deze bijdrage komen vragen aan de orde met betrekking tot distributie en formele karakterisering van reductievormen en hypocoristische vormen. Beide aspecten worden uit verschillende perspectieven bekeken. Daarbij zal blijken, dat reductievormen en hypocoristische vormen in beide opzichten wezenlijke overeenkomsten vertonen.

5. Grammaticale aspecten

Niet alleen tussen reductievormen en hypocoristische vormen, maar ook tussen de hier onderscheiden vormelijke typen van reductievormen bestaan er verschillen wat hun gemotiveerdheid en geleedheid betreft. Deze zijn in tabel 1 schematisch weergegeven.

		gemotiveerd?	geleed?
revo's	‘kopwoorden’		
	‘staartwoorden’	±	-
	type <i>cirkant</i>		
	type <i>sofi</i>	±	±
	type <i>doka</i>		
	type <i>modem</i>		
hypo's		+	+

Tabel 1. Een semantisch en een grammaticaal aspect van reductievormen en hypocoristische vormen

Volgens Booij & van Santen (1998: 13) vertonen wat hier wordt aangeduid als hypocoristische vormen ‘een bepaalde mate van geleedheid’. In het algemeen wordt een woord geleed genoemd wanneer het uit meerdere morfemen bestaat. Wanneer echter ook ‘morfeemsplinters’ meetellen, dan zijn ook woorden van de typen *cirkant*, *sofi* en *modem* evenals hypocoristische vormen gelede woorden.

Kemmers (1999: 5) inzicht dat ‘blending seems to require some kind of compositionality’ geldt niet uitsluitend voor samensmeltingen van een ‘kop’ en een ‘staart’ (type *cirkant*), maar ook voor samensmeltingen van beginlettergrepen van de samenstellende woorden in een compositum (type *sofi*), in gelexicaliseerde woordgroepen (type *doka*) en in woorden in conjunctie (type *modem*).

Reductievormen en hypocoristische vormen zijn nomina (substantiva; namen), met uitzondering van de reductievorm *plotsklaps*, die een bijwoord is. Enkele andere woorden, zoals de hypocoristica *popi* en *ordi*, worden behalve als substantief ook als adjectief gebruikt.

Hypocoristica zijn afgeleide vormen: het gaat daarbij ten dele om deadjectivische substantiva (Adj > N) als *dom-bo*, *pop-i*, en ten dele om woorden die zowel in hun volle als in hun hypocoristische vorm substantiva zijn (N > N). De volle correspondentievormen van reductievormen zijn merendeels substantiva; transpositie en derivatie vinden hier in het geheel niet plaats.

Hoewel reductievormen geen transpositie ondergaan, blijven ze grammaticaal niet altijd volledig onaangetast. Zo kan de valentie veranderen als gevolg van een verandering in grammaticaal geslacht (13a) en getal (13b):

(13a) de horeca / *het horeca

(13b) De Benelux is... / * De Benelux zijn...⁽⁹⁾

Het geval *horeca* is daarom zo opmerkelijk omdat alle drie de woorden die aan deze formatie ten grondslag liggen *het*-woorden zijn.

Een zeer recent geval van valentieverandering van getal was in de zomer van 2000 in Nederland te zien in de volgende waarschuwingstekst op een billboard in het kader van een campagne tegen seksueel overdraagbare aandoeningen:

(13c) ‘SOA is overal verkrijgbaar’ / *SOA zijn overal verkrijgbaar

6. Sociolinguïstische aspecten

Socio-stilistisch is het gebruik van reductievormen en hypocoristische vormen niet neutraal. Voorzover het niet om commerciële namen gaat, zijn het betrekkelijk informele vormen.⁽¹⁰⁾ In de meer verheven stijlniveaus, en zeker in ambtelijke taal, gebruikt men veelal de corresponderende volle vormen. Men treft reductievormen en hypocoristische vormen het meest aan in mondeling taalgebruik. Bepaalde hypocoristica (zoals *omi*) vindt men voornamelijk in taalgebruik van en met kinderen,

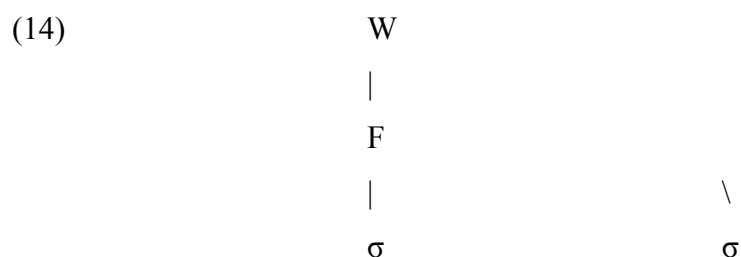
maar ook in dat van verliefden, en met dieren. In het Engels zijn ook hypocoristica in gebruik als eufemistische vormen, bijvoorbeeld *undies* < *underpants* en *hanky* < *handkerchief*. Woorden zoals die in (10) en (11) zijn

frequent in jongerentaal, in het bijzonder in het taalgebruik van scholieren en studenten. Reductievormen kan men ook vinden in ander jargon; woorden als *bil*o en *Biza* maken deel uit van het jargon van politiek Den Haag. Andere reductievormen (zoals bijvoorbeeld de vele samenstellingen met *#gate*) zijn typisch voor het journalistenjargon.

De verre gaande sociale en stilistische beperking van reductievormen en hypocoristische vormen strookt volledig met Krochs (1978) opvatting dat in het taalgebruik van de hogere sociale klassen, evenals in formelere stijlniveaus, variabele natuurlijke fonetische/fonologische processen (zoals contractie, reductie, deletie, monof- en diftongering) tendentieel onderdrukt worden.

7. Fonologische aspecten

Reductievormen en hypocoristische vormen vertonen een uitgesproken voorkeur om tweelettergrepig, meer in het bijzonder trocheïsch te zijn. Dit is één van de mogelijke verschijningsvormen van het ‘minimale woord’ (McCarthy & Prince 1998: 285).⁽¹¹⁾

Als een reductie- of hypocoristische vorm uit meer dan twee lettergrepen bestaat, dan bij voorkeur uit een even aantal, bijvoorbeeld vier, die zich dan metrisch liefst als twee trocheeën gedragen - zoals *halvarine*, *conculega*, *Cinerama*, *positivo* of *multiculti*. De voorkeur voor woorden die uit exact één trochee bestaan verklaart ook waarom de beide hypocoristische suffixen zich maar zelden aan een volle vorm hechten wanneer deze langer is dan één enkele lettergreep (hypocoristische vormen die gebaseerd zijn op éénlettergrepige basiswoorden zijn bijvoorbeeld *lullo*, *slomo*, *softi*); woorden die langer zijn dan één enkele lettergreep worden meestal verkort totdat er nog maar één lettergreep over is - alleen daarmee kan men een welgevormd, namelijk trocheïsch, eindresultaat bereiken.

In dit verband is het interessant dat ‘Präponeme’ (Schmidt 1987: 49 e.v.) zoals *euro-*, *eco-*, evenals ‘Präpostponeme’ (ibidem) in suffixpositie als *thermo* meestal trocheeën zijn.

Jan Kuitenbrouwer presenteerde in het vierde hoofdstuk van zijn bestseller *Turbotaal* uit 1987 een lijst van -wat hij noemt- ‘afko’s’. Het blijkt bij nadere beschouwing niet uitsluitend om reductievormen te gaan, maar voor een kleiner deel ook om hypocoristica. In beide groepen zijn de trocheeën echter verreweg in de meerderheid. Zie Tabel 2.

	revo's	hypo's	totaal
trocheeën	36	13	49
ander metrisch type	8	4	12
totaal	44	17	61

Tabel 2. De distributie van morfologische en metrische typen in Kuitenbrouwers 'afko's'

De acht niet-trocheïsche reductievormen zijn monosyllabische woorden, maar het zal geen verwondering wekken dat er onder de hypocoristische vormen geen monosyllabische woorden voorkomen; het suffix alleen vormt immers al een lettergreep. Alle vier niet-trocheïsche hypocoristica, te weten *anarcho*, *gewono*, *gezelli* en *moderno*, zijn drielettergrepige woorden; interessant is dat ze alle vier uitgaan op een trochee, met andere woorden het woordaccent ligt op de tweede lettergreep. De chi-kwadraattoets maakt overigens duidelijk ($\chi^2 = 0.2249$ $df = 1$) dat er in dit corpusje geen significante samenhang bestaat tussen morfologisch type en metrisch type.

Eénlettergrepige woorden als *prof* gooien roet in het eten. Dat de reductievorm niet *profes* luidt, wordt verklaard uit de voorkeur voor trocheeën. Maar waarom is de reductievorm dan niet *fessor*?

(15)	volle vorm	>	revo
	<i>professor</i>		<i>prof</i> ⁽¹²⁾
			* <i>profess</i>
			σ 'σ
			want geen trochee, maar waarom niet
			* <i>fessor</i>
			'σ σ

Blijkbaar moet de linkerrand van het basiswoord gerespecteerd worden; deze eis weegt hier dus nog zwaarder dan de eis dat het product prosodisch welgevormd, en wel een trochee, moet zijn. In de notatie van de optimaliteitstheorie laat zich dit formeel als volgt uitdrukken:

(16)	Left Anchoring	>> Trochee
	dus: faithfulness	>> wellformedness

Er is blijkbaar een streven naar herkenbaarheid van de correspondentie tussen

reductievorm en volle vorm; deze herkenbaarheid hangt af van de getrouwheid ('faithfulness') van de reductievorm aan de volle vorm.

Het feit dat 'staartwoorden' uitsluitend uit het laatste samenstellende woord van een compositum kunnen bestaan, is hiermee meteen formeel verklaard: de linkerrand van het resulterende woord is namelijk verankerd in een bonafide woordgrens in het volle basiswoord.

Ter afsluiting wordt hier nog summier aandacht besteed aan de lettergreepstructuur, meer bepaald de lettergreepstanden, van reductievormen en hypocoristische vormen. Allereerst de coda. Naar uit feiten zoals die in (17) blijkt

(17)	<i>jabo</i>	* <i>jachtbo</i>	< jachtbommenwerper ⁽¹³⁾
	<i>trafo</i>	* <i>transfo</i>	< transformator
	<i>pomo</i>	* <i>postmo</i>	< postmodern
	<i>bobo</i>	* <i>bondsbo</i>	< bondsbons

worden open lettergrepen hoger gewaardeerd dan contigüiteit. Formeel:⁽¹⁴⁾

(18)	NoCoda >> Max
	du: wellformedness >> faithfulness

maar dat het hier om een voorkeur en niet om een harde eis gaat, moge onder meer blijken uit het feit dat een staartwoord als *dochter#* niet verschijnt als **doter* of **dote* en *#aanvraag* niet als **avra*.

Ten slotte de onset. Inspectie van de feiten in (1) tot en met (11) en die in (17) maakt duidelijk dat de onsets in grote meerderheid gevuld zijn. Dit blijkt verder uit (19).

(19)	<i>bilo</i>	* <i>bio</i>	< bilateraal overleg
	<i>Zeebo</i>	* <i>Zeeo</i>	< (persoon uit) Zeeland

Het lijkt niet waarschijnlijk dat **bio* uitgesloten is om een 'homophonic clash' te vermijden. Niet alleen toont de taalgeschiedenis dat homofonievrees maar zelden klankveranderingen blokkeert, het bestaan van twee homofone woorden *slomo* (7a en 10a) laat bovendien zien dat ook het ontstaan van reductie- en hypocoristische vormen zich niet door homofonievrees laat tegenhouden. **Zeeo* is niet zonder meer uitgesloten; er bestaan tenslotte woorden als *beo* en *Leo*. De /b/ in *Zeebo* is waarschijnlijk een analogieproduct < *Brabo*, *Limbo*.

Het feit dat de voorkeur voor een gevulde onset blijkbaar zwaarder weegt dan getrouwheid aan het basiswoord laat zich als volgt formeel uitdrukken:⁽¹⁵⁾

(20)	Onset >> Dep
------	--------------

dus: wellformedness >> faithfulness

8. Besluit

Het moge duidelijk zijn dat de reductievormen en hypocoristische vormen van het Nederlands, ondanks grammaticale verschillen, in zowel sociolinguïstisch als

fonologisch opzicht zoveel belangrijke eigenschappen gemeen hebben, dat ze als nauw samenhangende categorieën beschouwd dienen te worden in het taalkundig onderzoek en wellicht ook in het taalverwervingsonderwijs.

Het is te verwachten dat met de ‘informalisering’ van de Nederlandse taal en cultuur reductievormen en hypocoristische vormen zowel in aantal als in gebruik zullen groeien - een reden temeer om er in het extramurale taalverwervingsonderwijs aandacht aan te besteden.

Literatuur

- ANS² = Walter Haeseryn, Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten van den Toorn, 1997, *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen & Deurne (Nijhoff & Wolters Plantyn)
- Booij, Geert & Arianne van Santen, 1998, *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Tweede, herziene en uitgebreide druk. Amsterdam (Amsterdam University Press)
- Féry, Caroline, 1997, ‘Uni und Studis: die besten Wörter des Deutschen’, *Linguistische Berichte* 172, 461-489
- Hamans, Camiel, 1988, ‘De overeenkomst tussen literama en actreutel. Zabrocki’s diacrisis als oplossing van enige klassieke morfologische problemen’, *Spektator* 17, 4, 289-299
- Hüning, Matthias, 2000, ‘Monica en andere gates. Het ontstaan van een morfologisch procédé’, *Nederlandse taalkunde*, 5, 2, 121-132
- Joosten, Frank, 2000, *Afkortingen in het Nederlands. Typologie en linguïstische analyse*. Ongepubliceerd proefschrift KU Leuven. Binnen afzienbare tijd beschikbaar in handelseditie
- Kemmer, Suzanne, 1999, ‘Schemas and lexical blends’, te versch. in: H. Cuykens, Th. Berg, R. Dirven & K.-U. Panther, eds, *Motivation in language. Studies in honour of Günther Radden*. Amsterdam (Benjamins)
- Klooke, Gesinus, 1953, ‘“Welluidendheid” als factor bij de taalontwikkeling’, *Nieuwe Taalgids*, 46, 89-102
- Kroch, Anthony, 1978, ‘Toward a theory of social dialect variation’, *Language in society* 7, 17-36
- Kuitenbrouwer, Jan, 1987, *Turbotaal. Van socio-babble tot yuppiespeak*. Amsterdam (Aramith)
- McCarthy, John & Alan Prince, 1998, ‘Prosodic morphology’, in: A. Spencer & A. Zwicky, eds, *The handbook of morphology*. Oxford etc. (Blackwell), 283-305
- Scalise, Sergio, 1984, *Generative morphology*. Dordrecht / Cinnaminson (Foris)
- Schmidt, Günther Dietrich, 1987, ‘Das Kombinem’, in: G. Hoppe, A. Kirkness, E. Link, I. Nortmeyer, W. Retting, G.E. Schmidt, *Deutsche Lehnwortbildung. Beiträge zur Erforschung der Wortbildung mit entlehnten WB-Einheiten im Deutschen*. Tübingen (FbldS 64). 37-52
- Spencer, Andrew, 1991, *Morphological theory*. Oxford / Cambridge Mass. (Blackwell)

- Toorn, Maarten van den, 1983, 'Morfeemsplinters', *Gramma* 7, 81-85
- Toorn, Maarten van den, 1987, 'De trochee op -o', *Nieuwe Taalgids*, 80, 2, 107-110
- Toorn, Maarten van den, 1988, 'De mogelijke interferentie van commerciële naamgeving en woordvorming in de standaardtaal', *KANTL* 1988, 2, 2-22
- Wiese, Richard, 1996, *The phonology of German*. Oxford (Clarendon)

Eindnoten:

- (1) Voor een recente, zeer uitgebreide bestandsopname en systematische beschrijving van Nederlandse reductievormen zie Joosten 2000.
- (2) Zie Hüning 2000 voor meer voorbeelden en een reconstructie van de verspreiding van #gate in onder meer het Nederlands.
- (3) Meer voorbeelden van 'kop en staart' samensmeltingen alsmede een analysevoorstel in Hamans 1988.
- (4) In deze voorstelling staat W voor woord en σ voor lettergreep.
- (5) 'Op weg naar een suffix is de -o in vele persoonsaanduidingen', aldus Van den Toorn 1987: 108.
- (6) Het streepje '-' markeert de morfeemgrens.
- (7) Wanneer *studi* oorspronkelijk een reductie is van 'studiebol' of - wat minder waarschijnlijk lijkt - van 'studieus persoon', dan is hier geen sprake van een hypocoristische vorm.
- (8) Zie McCarthy & Prince 1998 voor een overzicht en literatuurverwijzingen.
- (9) Van den Toorn 1988: 20 werpt de vraag op of de Right Hand Head Rule in deze en dergelijke gevallen niet opgaat of dat deze en dergelijke formaties helemaal geen hoofd hebben.
- (10) Dit geldt ook voor het Duits; zie Féry 1997: 463 en de daar genoemde literatuur.
- (11) In deze representatie staat W voor prosodisch woord, F voor voet en σ voor lettergreep.
- (12) Voor *prof* als verkorting van *professioneel* is de analyse uiteraard niet wezenlijk anders.
- (13) Van den Toorn 1988: 17.
- (14) 'Max' is de aanduiding van de eis dat elk segment in de basisvorm moet corresponderen met een segment in de reductievorm of in de hypocoristische vorm. Deze eis staat gelijk aan een verbod op deletie.
- (15) 'Dep' is de aanduiding van de eis dat elk segment in de de reductievorm of in de hypocoristische vorm moet corresponderen met een segment in basisvorm. Deze eis staat gelijk aan een verbod op insertie.

Boodschappen doen

Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen

P. de Kleijn (Den Haag)

Een opvallende ontwikkeling in de toegepaste taalkunde is de opmars van het uitroepteken. *Nota Bene!* Wat je zegt! Zeg het maar! Help! Spreek vaardig! InStap! Dixi! De Latijnse titels komen uit Nijmegen. Noblesse oblige met zo'n prominente aanwezigheid van Romeinse legioenen rond Valkhof en Kops-plateau. *Nota Bene!* (besproken in NEM XXXVII, 3 1999) is een cursus schrijfvaardigheid voor hoogopgeleide anderstaligen. *Dixi!* is een cursus spreekvaardigheid, gericht op dezelfde doelgroep: hoogopgeleide anderstaligen wier kennis van het Nederlands het niveau van het Staatsexamen NT2, programma II heeft bereikt. Het doel is tweërlei: de spreekvaardigheid verbeteren en meer zelfvertrouwen geven. Die tweede doelstelling is bepalend geweest voor de opbouw van het boek: discussie, vergadering, tweegesprek, monoloog. Van groepsluwte naar solitaire kilte.

De inhoud van hoofdstuk 1 (discussie) ziet er zo uit. Terminologie voor 'het formuleren van een stelling of mening' (Ik vind, naar mijn mening); het verschil tussen een mening en een stelling; voorbeelden van stellingen (Het geld dat het in stand houden van de monarchie kost, kan beter besteed worden aan de gezondheidszorg). Voorts opdrachten om een stelling en een mening te formuleren en om erover te discussiëren en verder woordenschat-, intonatie- en grammaticaoefeningen. Daarna worden behandeld 'tegenwerpen en instemmen', 'overtuigen' en 'afronden' met daarbij ongeveer hetzelfde assortiment opdrachten en oefeningen als genoemd bij 'het formuleren van een stelling of mening'.

In de hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn de oefeningen vrijwel geheel verdwenen en gaat het alleen om de techniek. Dit betekent dat er bij 'vergadering' aandacht wordt geschonken aan de voorbereiding daarvan (convocatie, agenda, notulen) en aan probleemoplossend en besluitvormend vergaderen; bij 'tweegesprek' aan slecht en goed nieuws overbrengen, commentaar leveren en solliciteren; bij 'monoloog' aan de korte en de lange monoloog (presentatie). Bij al deze onderwerpen talrijke en veelsoortige opdrachten. Ten slotte in alle hoofdstukken 'reflectievragen'. De eerste luidt: 'Hebt u wel eens aan een discussie deelgenomen?' Dat type vragen, waarvan je volgens mij niet beter gaat praten, is gelukkig een uitzondering. Bij de meeste wordt gevraagd formuleringen te bedenken voor een mening, tegenwerping, instemming of onderbreking of voor het uitdrukken van woede, ongeloof enz. Een zeer nuttige bezigheid, even nuttig als de uitvoerige opsomming, in Bijlage 1, van bedoelde formuleringen. Door die opsomming beschikt de gebruiker namelijk over een mooie collectie discussie-, vergader- en lezingenterminologie waarvan hij profijt heeft bij het werken met deze cursus, maar ook los daarvan.

Wie materiaal zoekt om het discussiëren, het vergaderen en het houden van monologen of presentaties te oefenen, zal door *Dixi!* niet teleurgesteld worden.

Behalve een theoretische omschrijving van alles wat er bij dit soort activiteiten aan bod komt en van de ‘setting’ waarin deze activiteiten zich kunnen afspelen, bevat *Dixi!* een grote hoeveelheid zinvolle en herkenbare gevallen en probleemstellingen. De opdrachten die daarbij gegeven worden zijn interessant, prikkelend en gevarieerd en hebben te maken met allerlei sectoren van de samenleving. De Nederlandse, moet ik daaraan toevoegen, maar dat staat extramuraal gebruik van dit boek beslist niet in de weg. Daarvoor zijn de uitgangssituaties en opdrachten enerzijds te universeel en kunnen ze anderzijds nu eenmaal niet losgemaakt worden van de Nederlandse praatcultuur. Wij ronden af, wij hebben het mysterieuze w.v.t.t.k. en wij zeggen gewoon heel vaak ‘gewoon’.

Een moeilijke vraag is altijd hoe je spreekvaardigheid moet corrigeren. Tijdens of erna? Veel of weinig? *Dixi!* biedt een interessant zij het beperkt correctiesysteem gebaseerd op gebaren. Het voordeel daarvan is dat men kan corrigeren zonder de spreker te onderbreken. Bij een inversiefout draait de docent de gestrekte duim en wijsvinger 180° om. Bij het weglaten van het lidwoord klopt hij tweemaal op tafel. Bij een verkeerde woordkeus draait hij de handen om elkaar heen als bij het afwikkelen van een spoel. Er worden vijf gebaren behandeld. Dat is erg weinig. Ik heb het gevoel dat dit onderdeel, waarvan ik bij een demonstratie zag dat het goed kan werken, niet helemaal uit de verf is gekomen.

Dat gevoel heb ik nog veel sterker bij de vraag naar de plaats, in *Dixi!*, van de hierboven genoemde woordenschat- en grammatica-oefeningen. ‘Vaak zijn vergevorderde anderstaligen uitstekend in staat om de boodschap over te brengen, maar de finesses van het Nederlands (...) ontbreken’. Wie denkt dat omwille van die finesses er in het boek woordenschat- en grammatica-oefeningen staan, vergist zich: Die ‘zijn alleen bedoeld om aan te stippen dat er op dit vlak nog problemen kunnen bestaan. Ze vormen een aanzet tot verdere oefening (...)’. Problemen worden dus uitbesteed zoals ook nog eens duidelijk blijkt uit de raad om naast dit boek gebruik te maken van ‘aanvullend materiaal dat gericht is op het verbeteren van de spreekvaardigheid’. Bij dat uitbesteden hadden ‘zij van *Dixi!*’ m.i. beter radicaal kunnen kiezen voor alle vuile was de deur uit. Nu lijkt het alsof het curiosum van de ‘probleemaanstippende’ of ‘tot oefening aanzettende’ oefening - in feite heel gewone oefeningen over bijvoorbeeld het gebruik van de prepositie - hoofdzakelijk in stelling wordt gebracht om het verwijt te ontlopen dat er in het boek niks aan taalverbetering ‘sec’ wordt gedaan.

En toch. En toch geeft de gemaakte keuze te denken. *Dixi!*, *Nota Bene!*, *Nieuw Perspectief* zijn allemaal goede cursussen voor hoogopgeleide gevorderde anderstaligen. Maar ook allemaal cursussen die het werken aan de finesses - en daarmee bedoel ik taalkundige correctheid - aan anderen overlaten. Daarvoor kan ik twee redenen bedenken. Onderschatting van het maatschappelijk belang van goed Nederlands, juist voor deze doelgroep. Huiver voor het schrijven van een cursus voor mensen die uitstekend in staat zijn een boodschap over te brengen maar van wie de werkgever op een goede dag zegt: Je moet toch eens

iets aan je Nederlands doen. In jouw positie mag je dat soort fouten eigenlijk niet meer maken. En behalve de werkgever komt ook de anderstalige zelf vaak tot de conclusie dat hij alles verstaat, dat hij kan zeggen wat hij wil en dat het toch beter moet. Aan materiaal voor deze groep bestaat grote behoefte. Als Nijmegen de klus wil klaren, kunnen ze voor de titel kiezen uit ‘per crucem ad lucem’ of ‘per aspera ad astra’.

Bakx, José en Ghislaine Giezenaar, *Dixi! Cursus spreekvaardigheid voor hoogopgeleide anderstaligen*. Bussum: Coutinho, 2000, 143 blz., f 32,50, ISBN 90 6283 1974.

Wie zich aan genoemde klus zet, ontkomt niet aan de omschrijving van het einddoel daarvan. Voor die omschrijving zal de potentiële auteur weinig hulp vinden in *Leren spreken. Een didactische handleiding voor docenten NT2*, geschreven door Margreet Verboog in samenwerking met Karolien Thio. Uit de paragraaf met het curieuze kopje ‘Grammatica of morfo-syntaxis’ blijkt in de eerste plaats dat de auteur betwijfelt of bij spreken een hoge graad van correctie überhaupt wel mogelijk is. Bovendien is wijzen op of verbeteren van morfosyntactische fouten alleen nodig als door deze fouten de communicatie verstoord wordt. Het bekende communicatieve credo, dat echter volledig voorbij gaat aan de psychosociale impact die fouten hebben op zowel de spreker zelf als op de luisteraar en aan de vraag hoe in het leerproces ooit nog de stap gezet kan worden van ‘als de boodschap maar over komt’ naar ‘de boodschap moet niet slechts overkomen maar ook in correct Nederlands’.

Behalve de communicatie staat de ‘taak’ hoog in het vaandel van *Leren spreken*. ‘Wij vinden de taak om een aantal redenen een onmisbare werkvorm’. Die redenen zijn: nadruk op taalgebruik, natuurlijke samenhang, betere voorbereiding op het taalgebruik in het dagelijks leven en vergroting van spreekvaardigheid door de onvoorspelbaarheid van het taalgebruik hetgeen dwingt tot het ontwikkelen van bepaalde strategieën. Deze overigens plausibele redenen doen vermoeden dat voor Verboog en Thio een taak niet is wat men zich daarbij doorgaans voorstelt. Wanneer is een spreekopdracht een taak? Pas wanneer er een resultaat gevraagd wordt. ‘Het spelen van een rollenspel over het ophalen van een jas bij een stomerij is op zichzelf geen taak. Het wordt pas een taak als er een probleem wordt ingebouwd dat opgelost moet worden: de vlek zit nog in de jas, hoe reageer je daarop?’ Waarom het begrip taak hier verengd wordt tot ‘probleemtaak’ begrijp ik niet goed en ook niet waarom dit type taak zo onmisbaar is. De soep wordt echter minder heet gegeten dan hij wordt opgediend want elders in het boek wordt ‘een boodschap voorlezen’, ‘enquêtevragen stellen’, ‘iets kopen’, ‘iets bestellen’, ‘zich telefonisch ziek melden’ ook een taak genoemd. Elders in het boek wordt trouwens ook de wenselijkheid van die onvoorspelbaarheid weer afgezwakt als gezegd wordt dat de taken die men aan de cursisten geeft zo weinig mogelijk ‘communicatiestress’ met zich moeten meebrengen.

In het hoofdstuk over de deelvaardigheden van het spreken komen als talige

aspecten aan de orde: woordenschat en idioom, verstaanbaarheid, stijl en register, beleefdheidsvormen, routines, standaardzinnen en uitdrukkingen, grammatica of morfosyntaxis, en als socioculturele: tempo en vloeiendheid (een raar woord), compensatiestrategieën, structuur in langere spreektaken. Zolang de auteur dicht bij de onderwijspraktijk blijft - en dat is hier meestal het geval - geeft ze een goede analyse van de problematiek, beargumenteert ze duidelijk het belang van het betreffende onderdeel, komt ze met zinvolle oplossingen en suggesties en wijst ze op zwakke plekken in bestaand cursusmateriaal zoals de geringe aandacht voor tempo en vlotheid, het onbenut laten van de mogelijkheden die talenpracticum, cassette en cd-rom geven bij uitspraakproblemen en de onevenredig grote aandacht voor informeel taalgebruik, hetgeen problemen kan opleveren bij toetsen en examens die ook formeel taalgebruik vereisen.

In het hoofdstuk over 'De praktische uitvoering van de spreekles' gaat het onder andere over spreekopdrachten. Die moeten interessant zijn. Natuurlijk. Maar, zegt Verboog in navolging van Petty Ur⁽¹⁾, interessant wordt door veel docenten vaak verward met controversieel. Een juiste observatie, vind ik. Ook juist vind ik de constatering dat als je cursisten een onderlinge informatie- of opiniekloof wilt laten dichten, die kloof er echt moet zijn. Ze moeten zo min mogelijk naar de bekende weg vragen. In hetzelfde hoofdstuk gaat het ook over de organisatie van de spreekles. Verboog is geen voorstandster van groepsdiscussies. Bij een groepsdiscussie is er per cursist maar weinig spreektijd en bovendien voeren de besten meestal het hoogste woord. Beter is groepjes en nog beter tweetallen want bij tweetallen komt ook de zwakke of angstige cursist aan zijn trekken. En de correctie?, vragen de docenten (die vrezen dat er anders niets geleerd wordt) en de cursisten (die vrezen dat ze elkaars fouten overnemen). Het gevaar van fouten overnemen wordt wat makkelijk weggewuifd met het niet onderbouwde argument dat bij personen met verschillende moedertaal dat risico klein is. En de docenten wordt gewezen op de cassetterecorder met de mogelijkheid van opname tijdens en behandeling na de spreesessie. Die recorder is natuurlijk bekend, maar bekend zijn ook, inclusief aan de schrijver van *Leren spreken*, de grote praktische problemen en het niet geringe tijdsbeslag die aan deze oplossing inherent zijn. Gaat het om correctie in een een-op-een situatie, dan zullen, volgens Verboog, de meeste docenten ingaan op de inhoud van wat iemand zegt en een taalkundig incorrecte mededeling herhalen in de juiste vorm. 'Voor veel leerders is dit voldoende. Zij hebben aan deze impliciete correctie genoeg om zichzelf te verbeteren'. Ik wou dat ik deze zonnige kijk op het zelfcorrigerend vermogen van de leerder kon delen. Verder worden in dit hoofdstuk nog behandeld de doelgerichtheid van de opdracht, taalcontact, buitenschoolse opdrachten en het overwinnen van spreekangst.

De overige hoofdstukken zijn gewijd aan feedback in de praktijk, het rollenspel en aan spreekoefeningen en spreektaken. In dit laatste lange hoofdstuk worden bij lexicale opdrachten, vraag- en antwoordspel, gebruik van beeldmateriaal, beschrijving van handelingen en processen, groepsspelletjes, interviews en enquêtes, groepsdiscussies en rollenspel allerlei praktische suggesties gegeven waarbij steeds wordt vermeld wat het leerdoel is, het niveau, het benodigde

materiaal, de tijdsduur en de groepsindeling. Wie denkt: De theorie, dat geloof ik wel, ik moet iets hebben waarmee ik in de klas meteen aan de slag kan, vindt in dit hoofdstuk prachtig en vaak heel origineel materiaal. Maar niet alleen daarom is *Leren spreken* een waardevol boek. Ook omdat het een goed overzicht geeft van alle aspecten en problemen die bij spreken een rol spelen.

Het boek had wel wat strakker geredigeerd mogen worden. Een onderwerp als ‘feedback’ bijvoorbeeld wordt eerst in de Inleiding en daarna nog in drie andere hoofdstukken ter sprake gebracht. Ook de behandeling van het begrip ‘taak’ waaert wat uit over verschillende hoofdstukken. Een inhoudelijke tekortkoming vind ik het feit dat er geen duidelijkere plaats is ingeruimd voor de rol die het luisteren speelt bij spreekvaardigheid. Dat die twee vaardigheden in elkaars verlengde liggen, wordt wel aangestipt, maar een structurele behandeling van dit onderwerp ontbreekt.

Verboog, Margreet, *Leren spreken. Een didactische handleiding voor docenten NT2*. Bussum: Coutinho, 1999, 238 blz, f 39,50, ISBN 90 6283 1486.

Over de meermaals genoemde boodschap laat *Dictoglos* een ander geluid horen. Taalonderwijs uitsluitend gericht op communicatie en betekenis schiet tekort. ‘Taalleerders pikken bepaalde grammaticale kwesties niet zomaar op en ook van gevorderde leerders blijft het taalgebruik op een aantal punten incorrect. Het is daarom noodzakelijk regelmatig stil te staan bij vormkwesties’. Dat kan, zeggen Folkert Kuiken en Ineke Vedder, met behulp van *Dictoglos*. Het idee komt van de Australiër Ruth Wajnryb die overigens niet over ‘dictoglos’ spreekt maar over ‘grammar dictation’, in Nederland ook wel ‘grammaticadictee’ genoemd. Kuiken en Vedder geven de voorkeur aan *Dictoglos* omdat het bij deze aanpak niet gaat om een dictee en niet uitsluitend om grammatica.

Hoe werkt het? De leerlingen worden in groepjes verdeeld. De docent zegt over welk onderwerp hij een tekst gaat voorlezen en staat zo nodig even stil bij onbekende woorden en onbekende grammaticale constructies. Vervolgens leest hij de tekst twee keer in een normaal spreektempo voor. De eerste keer luisteren de leerlingen, de tweede keer maken ze aantekeningen. Per groep wordt daarna geprobeerd een tekst op te schrijven die inhoudelijk overeenkomt met de voorgelezen tekst, die lexicaal en syntactisch in orde is en die goed loopt. De gereconstrueerde tekst wordt door de leerlingen vergeleken met de oorspronkelijke en gecorrigeerd. Ten slotte geeft de docent klassikaal of per groepje commentaar en bespreekt de fouten.

Het doel van *Dictoglos* is ‘de bewustwording en activering van taalkennis in het algemeen en van morfosyntactische en semantisch-lexicale kennis in het bijzonder. Een afgeleide doelstelling is het vergroten van de luister-, lees- en schrijfvaardigheid (en van spreekvaardigheid, als er in de tweede taal wordt gediscussieerd)’. Dat is niet niks maar het wordt, lijkt me, wel waargemaakt, al twijfel ik over die leesvaardigheid.

Een veelomvattende en tegelijk simpele werkvorm, die ongevoelig is voor stroomstoring of materiaalpech en die, afgezien van absolute beginners, bruikbaar

is voor leerlingen van verschillend niveau. De docent kan namelijk zonder veel problemen de moeilijkheidsgraad variëren door, vooraf, veel of weinig informatie te geven, door veel of weinig grammaticale en lexicale uitleg aan te bieden en door bij de groepsdiscussie te kiezen voor het gebruik van de moedertaal of de tweede/vreemde taal. Een ander aantrekkelijk punt is bovendien dat de leerlingen er zeer actief bij betrokken zijn, met de pen en met de mond.

De achilleshiel van de methode lijkt me ook hier de feedback. ‘Commentaar en bespreking van fouten’: De auteurs geven veel bruikbare informatie maar de vraag blijft of er bij deze sterk groepsgerichte benadering voldoende aandacht gegeven kan worden aan de fouten en tekortkomingen van het individu.

Op duidelijke wijze en met veel voorbeelden wordt in het boek ingegaan op de werkwijze, de criteria voor tekstkeuze en de praktijk van Dictoglos. In het laatste hoofdstuk worden een aantal voorbeeldteksten behandeld. Die teksten zijn geschreven in het Duits, Engels, Frans, Italiaans, Nederlands en Spaans want de methode - dat zal duidelijk zijn - is bruikbaar voor iedere taal. Deze voorbeeld-teksten zijn zeer welkom want ze laten concreet zien met wat voor soort tekst er gewerkt kan worden. Bovendien wordt bij iedere tekst aangegeven: niveau, onderwerp, genre en register, de grammaticale constructies waaraan aandacht wordt besteed en de lengte. Deze lengte ligt bij de Nederlandse teksten (alle afkomstig uit kranten) tussen de 160 en 210 woorden, hetgeen neerkomt op een voorleestijd van ongeveer twee minuten. Deze gegevens onderstrepen hoe gemakkelijk deze werkwijze inzetbaar is naast ander lesmateriaal. In *Dictoglos* wordt op voorbeeldige wijze een werkvorm gepresenteerd die eenvoudig, prettig, nuttig en goedkoop is. Ik moet nu plotseling aan al dat cd-rom-geweld denken.

Kuiken, Folkert en Ineke Vedder, *Dictoglos. Samenwerkend leren in het tweede- en vreemde-taalonderwijs*. Bussum: Coutinho, 2000, 111 blz., f 25, ISBN 90 6283 2156.

In NEM XXXIX, 1 2001 stond een bespreking van *InStap!*, een interactieve multimediacursus voor Engels-, Duits- en Franstaligen. De auteur daarvan heeft me laten weten dat er na het verschijnen van de door mij besproken versie een nieuwe, herziene en aangevulde versie op de markt is gekomen en dat er bovendien een Spaanstalige ondersteuning voorhanden is die van het internet gedownload kan worden. Meer informatie over deze nieuwe versie kan men vinden op <http://www.multitaal.com> en op <http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/websitestories>.

Er is voor *InStap!* intussen ook een andere uitgever gekomen: MediaMix, Brusselsesteenweg 355, 3090 Overijse, België en de prijs is nu 1995 BEF.

Eindnoten:

- (1) Ur, P. (1990) *Teaching, listening, comprehension*. Cambridge, Cambridge University Press.

Maurits, de man met de loden schoenen
Kroniek cultuur en maatschappij
Marion Boers-Goosens (Leiden)

Zestienhonderd, slag bij Nieuwpoort. Het schijnt zo'n beetje de enige historische gebeurtenis te zijn die middelbare scholieren in Nederland anno 2001 nog kunnen noemen.⁽¹⁾ Veel meer dan een jaartal en een plaats zal men hun echter niet kunnen ontzutselen, want het wie, wat, hoe en waarom zijn de scholier dan even ontschoten. Toch zal het de gemiddelde Nederlander niet zijn ontgaan, dat we de afgelopen jaren op grote schaal aan het gedenken zijn geweest en dat het object van de aandacht dan meestal geen recente gebeurtenis bleek te zijn, maar een belangrijke mijlpaal in de Gouden Eeuw. In 1998 werd de Vrede van Munster van 1648 uitvoerig herdacht. In het jaar 2000 ging het om Maurits, een van de hoofdrolspelers in Nieuwpoort, en in 2002 zal het de beurt zijn aan 1602, het jaar waarin de VOC werd opgericht. Maurits werd de afgelopen winter in de eerste plaats geëerd met een tentoonstelling in het Rijksmuseum en dit kon samengaan met de publicatie van de biografie die Van Deursen nog 'in een la had liggen'. De schrijvers van de essays in de catalogus kregen de ondankbare taak toebedeeld om de historisch als kleurloos bekend staande Maurits in zijn eeuwige bruine pak, die bovendien de geschiedenis is ingegaan met de smet van de executie van Johan van Oldenbarnevelt op zijn blazoens, weer een gezicht te geven. En het is wonderwel gelukt om de man met de reputatie van een wat stuurse militair uit de schaduw van zijn beroemde en geliefde vader Willem van Oranje en zijn vorstelijke, jongere halfbroer Frederik Hendrik te voorschijn te laten komen.

Willem van Oranje had lijdzaam moeten toezien hoe zijn zoon Philips Willem naar Spanje werd ontvoerd om daar een 'goede' (lees katholieke) opvoeding te krijgen. Om Maurits hetzelfde lot te besparen, werd deze overgebracht naar de Dillenburg in Duitsland, ver van de Nederlanden waar de domeinen van de familie verbeurd waren verklaard door de Spaanse bezetter. Later merkte Van Aitzema op dat die Duitse jaren bij Maurits hun sporen hadden nagelaten, want zijn Frans (de taal van het hof) neigde 'toch wat op het Walsch' en zijn Nederlands behield altijd een duidelijk Hoogduits accent. Dit vormde voor Maurits echter geen beletsel om van balling, gedurende de meer dan veertig jaren die hij van 1584 tot 1625 aan de macht was, uit te groeien tot een nationale figuur in de Republiek.

Van Deursen beschrijft de jonge stadhouder van Holland en Zeeland als een onbeschreven blad papier. Hij kon in de jaren vóór 1590 niet uit de schaduw treden van zijn vader Willem van Oranje, doordat hij diens charme en gepolijste manieren miste. Volgens Van Deursen had Maurits' opvoeding in het teken gestaan van de strenge, calvinistische lessen van zijn substituutvader Jan IV van Nassau. Zijn studentenjaren in Leiden hadden hem al evenmin gebracht tot het

humanisme van zijn vader. Maurits liet zich meer inspireren door het neostoïcisme, waarin gematigdheid, evenwicht en discipline centraal staan. Het leven van de stadhouder overziende, hadden niet de lessen van Erasmus, maar vooral die van Lipsius een blijvende invloed op zijn levensvisie. In 1588 ontpopte Maurits zich voor het eerst als een tegenstander van tolerantie tegenover wat hij noemde ‘ketteren en sekten’. Vanaf dat moment zette hij uitsluitend in op de calvinisten; hij meende dat de belangen van die groep onlosmakelijk verbonden waren met zijn huis. Van Deursen beschouwt dit als een belangrijke drijfveer voor het doen en laten van de stadhouder. Daar voegt de auteur aan toe, dat het vergroten van het aanzien van het huis van Oranje het andere hoofdmotief van Maurits is geweest. Normaal gesproken was de stadhouder iemand die traag besliste en handelde, maar er werd altijd een hoop energie in hem ontketend, wanneer iets hem bewust maakte van zijn vorstelijke status.

De biografie van Van Deursen bevestigt het beeld dat al meer dan vier eeuwen van Maurits bestaat en het voegt daar weinig nieuws aan toe. De auteur heeft 290 dichtbeschreven bladzijden nodig om het leven van de stadhouder te beschrijven, maar de ‘mens’ Maurits komt slechts bij vlagen tot leven. Van Deursen is in deze biografie meer een erudiete leraar dan een gedreven verteller; hij schikt en herschikt de feiten, die we al uit de schoolboeken kennen. Helaas blijft zijn relaas even droog als de bron die hij veelvuldig citeert: het dagboek van Anthony Duyck.

Simon Groenveld had voor het levensverhaal in de catalogus bij de tentoonstelling in het Rijksmuseum iets meer dan twintig pagina's tot zijn beschikking, maar blijkt toch - veel meer dan Van Deursen - in staat om Maurits in zijn tijd te plaatsen. Bovendien weet hij veel beter begrijpelijk te maken waarom bepaalde zaken onontkoombaar zijn geweest. Bij Van Deursen vinden we droge opsommingen van belegeringen, namen en analyses, maar we missen bij hem Groenvelds korte karakterisering van de dualiteiten in de persoon van Maurits.⁽²⁾ Zo begrijpen we uit Groenvelds karakterschets, dat het feit dat Maurits niet van koninklijke, maar wel van vorstelijke afkomst was, een van de belangrijkste drijfveren is geweest achter zijn ambities. Bovendien maakt Groenveld veel duidelijker dat het verloop der dingen in belangrijke mate afhankelijk bleef van de Staten-Generaal; de stadhouder was in de Republiek geen soeverein en toen Maurits hiervan doordrongen raakte, richtte hij zich steeds minder op zijn dynastieke ambities.

De bijdrage aan deze catalogus van Kees Zandvliet over het hofleven en de verzamelingen van de stadhouder heeft mij echter het meest getroffen.⁽³⁾ Door het nauwkeurig bestuderen van rekeningen en andere bronnen weet hij een ‘nieuwe’ Maurits te voorschijn te toveren, die men bij de minutieuze Van Deursen nergens tegenkomt. Het is een prachtlievende vorst, wiens hofleven niet veel onderdeed voor dat van zijn vader of halfbroer. De voorliefde van de stadhouder-prins voor de cartografie en de wiskunde maken hem misschien wel iets saaier dan zijn flamboyante halfbroer Frederik Hendrik. Deze interesses kwamen Maurits goed van pas bij de bestudering van de geschiedenis van de krijgskunst, die uiteindelijk de basis vormde voor zijn eigen belegeringstactiek.

Hij vond overigens een enthousiaste medestander in zijn neef Willem Lodewijk, de stadhouder van Friesland. In relatief korte tijd werden de ruwe huurlingen in het leger gedruild tot professionele en betrouwbare militairen, die bij belegeringen werden bijgestaan door vernuftelingen (ingenieurs) die de stellingen dienden te ontwerpen.

Bij Van Deursen blijft de militaire kant van Maurits voorop staan. Voor het hof- en privéleven is nauwelijks aandacht, waardoor het negatieve beeld van de prins, dat al in de zeventiende eeuw werd gecreëerd, blijft bestaan. Zandvliet voert ons echter mee langs de vorstelijke menagerie van exotische vogels - inclusief de koninklijke kasuaris die zo agressief was dat niemand het dier durfde te benaderen - en paarden. Maurits toonde volgens hem ook zijn vorstelijke status via de dure modieuze kleding waarmee hij zich vaak op portretten liet afbeelden en ook met zijn uitgebreide, en dus ook zeer dure, hofhouding. Zandvliet onderscheidt zich bijvoorbeeld ook van Van Deursen door heel wat minder preuts en betuttelend om te gaan met Maurits' relatie tot de katholieke hofdame Margaretha van Mechelen, die de stadhouder, als het maar enigszins mogelijk was, iedere dag in Rijswijk bezocht. Bij haar had hij drie natuurlijke kinderen. Bovendien is het zeker dat hij tot 1618 nog een aantal andere kinderen verwekte bij zijn 'liefjes voor één nacht'. Dit 'onchristelijke' gedrag werd verraden door Maurits' kamerheer Jean de Paris, die als een soort souteneur voor hem optrad. Naar verluidt werd Maurits hiervoor door de hofpredikant Uytendogaert gekapitteld en hij zou uit woede daarover vervolgens een aantal kostbare kledingstukken kapot hebben getrapt. Nadien werd het stil rond de escapades, maar het verhaal heeft in de zeventiende eeuw veel bijgedragen tot de negatieve reputatie die Maurits kreeg, en tot in onze dagen behield.

Juist in deze kwesties heeft Van Deursen duidelijk meer moeite dan de auteurs van de essays in de catalogus om Maurits in zijn tijd te plaatsen. Van Deursen wijst er, met opgetrokken neus, op dat Maurits zich als hoofd van zijn huis verbond aan de gereformeerde religie en de opstand, maar dat hij het, anders dan zijn geliefde neef Willem Lodewijk, niet nauw nam met de morele kant van het geloof. Er was weliswaar een trouwe kerkgang, maar Maurits betoonde zich, volgens Van Deursen, meer dan slordig in zijn persoonlijke leven.⁽⁴⁾ Zandvliet geeft echter aan, dat dit handelen weliswaar graag werd veroordeeld door remonstrantse pamfletschrijvers, maar dat het goed te rijmen valt met de heersende gebruiken aan alle Europese hoven in die tijd. Van Deursen oppert, met enige twintigste-eeuwse psychologische kennis, dat Maurits zich waarschijnlijk zijn leven lang niet aan een vrouw heeft willen binden vanwege zijn traumatische jeugd met een losbandige, en later gek geworden, moeder. Zandvliet zegt echter ook, mijns inziens terecht, dat Margaretha van Mechelen - als haar portret enigszins lijkt, overigens geen al te fraaie verschijning met een paar forse onderkinnen en misprijzend opeengeklemd lippen - nog door Maurits op zijn sterfbed werd gebruikt als pressiemiddel ten opzichte van Frederik Hendrik. Hij dreigde haar namelijk alsnog te huwen en hun zoon Willem te echtten, als Frederik Hendrik niet snel in het huwelijk zou treden. Het was met Margaretha niet anders dan met andere vorstelijke courtisanes, die

naar believen konden worden gebruikt en misbruikt. Alles wijst erop dat zij, binnen de grenzen die daarvoor toen golden, keurig werd behandeld.

Johan van Oldenbarnevelt was tegen wil en dank een sleutelfiguur in het leven van de stadhouder. De eerste tekenen dat hun relatie begon te bekoelen zijn vanaf 1600, alweer Nieuwpoort, aan te wijzen. Maurits was geen liefhebber van risicovolle veldslagen, waarbij de vijand in het open veld tegemoet werd getreden. Hij gaf de voorkeur aan belegeringen en dan nog het liefst van steden waar het succes van tevoren verzekerd leek. Nieuwpoort werd zijn eerste directe confrontatie met de Spaanse vijand. Hij wist de slag weliswaar op het nippertje te winnen, maar het doel - de uitschakeling van het kapersnest Duinkerken - werd niet gehaald. Maurits had niet onder stoelen of banken gestoken dat hij een tegenstander van zo'n treffen was en hij voelde zich dan ook door Oldenbarnevelt en de Staten-Generaal gemanipuleerd. Vanaf dat moment was Oldenbarnevelt voor hem geen wijze leidsman meer, maar iemand om te wantrouwen. Toen de landsadvocaat gedurende de jaren van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bovendien een voorstander bleek te zijn van het aanhalen van de diplomatieke betrekkingen met Frankrijk, was de maat voor Maurits vol. Rond 1617 kwam alles in een stroomversnelling toen de stadhouder zich openlijk begon te bemoeien met het theologische conflict tussen de 'liberale' arminianen en de veel orthodoxere gomaristen. Het Bestand had de onderhuidse spanningen in de Republiek verhevigd, zoals Maurits had gevreesd, en in zijn hoofd ontstond een soort fatale combinatie: arminiaan is tolerant, is pro-katholiek is pro-Spaans. Hoewel Oldenbarnevelt veeleer gomaristische dan arminiaanse sympathieën moet hebben gehad, ging hij voor de stadhouder, vanwege zijn verzoenende houding in kerkelijke zaken, als een onbetrouwbaar element gelden. De onvrede die Maurits al jaren ten opzichte van Oldenbarnevelt voelde, werd ten slotte op het spits gedreven door de combinatie van diens liberale houding ten opzichte van de strijdende kerken, gevoegd bij de sympathie die de landsadvocaat koesterde voor het katholieke Frankrijk van Hendrik IV. De werkelijke tragiek schuilt volgens Groenveld echter in het feit dat beide mannen beheerst werden door een verkeerd beeld van de ander en dat zij dit demonstreerden door jarenlang samen te werken zonder elkaar als persoon te leren kennen. Maurits ergerde zich aan Oldenbarnevelts bemoeizucht en zijn zuinigheid met geld. Oldenbarnevelt op zijn beurt was verbolgen over het immer voortslpende aantal belegeringen en de traagheid waarmee Maurits tot besluiten kwam. De twee koppige staatslieden stonden in 1619 tegenover elkaar. Dagen heeft Maurits gewacht op een brief waarin Oldenbarnevelt om gratie vroeg, in de wetenschap dat hij die dan direct zou hebben verleend. De trotse Oldenbarnevelt meende echter niets fout te hebben gedaan, en hij schreef de woorden, die hem hadden kunnen redden, niet. Daarmee was de executie onvermijdelijk geworden. Maurits moest het vonnis wel laten voltrekken om geen gezichtsverlies te lijden.

Historisch moet Maurits in de eerste plaats worden gezien als een internationaal vermaard veldheer en strateeg, maar na het proces tegen Oldenbarnevelt kreeg hij noodgedwongen ook een steeds belangrijker stem op het politieke vlak. Men

zou kunnen zeggen dat gedurende Maurits' laatste vijf jaren het militaire en politieke gezag in één hand waren verenigd, maar de tragiek is dat hij zonder Oldenbarnevelt niet doortastend genoeg kon optreden; Maurits omringde zich in die jaren met adviseurs van veel minder kaliber. Vanwege zijn weifelende aard werd hij door de Engelse gezant sir Dudley Carleton beschreven als 'de man met de loden schoenen'. Het heeft iets droevigs dat hij een roemloos einde moest sterven, ondanks het feit dat hij zich na de dood van zijn oudere broer eindelijk 'prins van Oranje' mocht noemen. Hij had al zijn ambities verwezenlijkt door de verbeurdverklarde gebieden weer in handen van de familie terug te brengen en daar nieuw bezit aan toe te voegen. Uit de nalatenschap van de prins blijkt dat hij de failliete boedel van zijn vader had omgezet in een miljoenenenerfenis, maar dit kon zijn reputatie bij het nageslacht niet redden. De tentoonstelling en de catalogus hebben Maurits echter weer uit de vergetelheid gehaald en de 'winnaar die faalde' zijn rechtmatige plaats tussen Willem van Oranje en Frederik Hendrik teruggegeven.

Bibliografie

- A.Th. van Deursen. *Maurits van Nassau: de winnaar die faalde*. 331 pagina's. Amsterdam Bert Bakker 2000. ISBN 90 351 2272 0 (paperback) f. 34,50
 K. Zandvliet e.a. *Maurits Prins van Oranje*. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum van 1 december 2000 tot en met 18 maart 2001. Zwolle Waanders 2000, ISBN 90 400 9497 7. f. 69,50

Eindnoten:

- (1) Op 22 februari 2001 verscheen het rapport 'Verleden, heden, toekomst' waarin de commissie P. de Rooy een voorstel doet om het historisch bewustzijn van middelbare scholieren te vergroten door weer meer aandacht te besteden aan jaartallen en het kunnen plaatsen van bepaalde historische gebeurtenissen binnen de tijd.
- (2) Zie de pagina's 34-35 van zijn essay 'De man met de loden schoenen'.
- (3) Kees Zandvliet schreef voor deze catalogus twee essays, waarvan in het bijzonder het eerste bewijst dat het beeld van Maurits dat bijna vier eeuwen heeft bestaan, niet klopt: 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', pag. 37-63. Voorts schreef hij nog over de kaartenverzameling van de stadhouder: 'De kaartenkamer van Maurits', pag. 77-91.
- (4) Zie hiervoor bijvoorbeeld pagina 289 van de biografie.

Fictieve grenzen
Kroniek van het proza
Ton Anbeek (Leiden)

In de zomer van het jaar 2000 verscheen in *NRC Handelsblad* een groot artikel waarin tekeer werd gegaan tegen de Nederlandse literatuur van het moment. Die leek ‘op een autowrak in een museum.’ Wat ontbrak, volgens de auteur, was ‘de gevaarlijke roman,’ de roman, die geheel in de rijke traditie van Cervantes tot Céline, *ontmaskerde*. In plaats daarvan werd er alleen vermaak geleverd: ‘Half-intelligent vermaak voor ingedutte narcisten (Palmen, Grunberg, Ruebsamen), half-mooi vermaak voor de vermoeide salonestheet (Thomése, Roosenboom, Möring), half-braaf vermaak voor de betere dame (Enquist, De Moor), half-therapeutisch vermaak voor de treurige kantoorklerk (Voskuil, Van Dis), en half-grappig vermaak voor de verveelde student (Brusselmans, Giphart).’

Dit nogal wilde, maar gemakkelijke artikel was ondertekend door ene Marek van der Jagt, waarvan verder alleen vermeld werd dat hij schrijver was.

Vijf dagen later (27 juli) reageerde een van de aangevallen auteurs, namelijk Grunberg, die betoogde dat alle kunst, dus ook de ‘gevaarlijke,’ onschadelijk werd gemaakt zo gauw die het etiket ‘kunst’ kreeg opgeplakt. Daarmee eindigde de discussie. Maar Marek van der Jagt had in ieder geval even zijn gezicht laten zien en dus kwam zijn debuutroman die in december 2000 verscheen niet onaangekondigd. Het boek heette *De geschiedenis van mijn kaalheid* (De Geus, Amsterdam 2000, 254 pp., f 39,90).

De roman kreeg dan ook veel aandacht. Al snel werd het gerucht steeds sterker dat zich achter deze Van der Jagt Arnon Grunberg zou verbergen. Dat vermoeden groeide nog toen *De geschiedenis van mijn kaalheid* de Anton Wachterprijs voor het beste debuut van het jaar kreeg en de auteur niet op kwam dagen. De personalia op de flap vermeldden dat Marek van der Jagt als zoon van een Nederlandse vader en een Duitstalige moeder in Wenen geboren was en daar filosofie studeerde. Ook zou hij gewerkt hebben in een apotheek. Maar geen enkele Weense apotheker herinnerde zich ene Marek van der Jagt. We mogen rustig aannemen dat Grunberg een aardige grap had uitgehaald.

Die conclusie kan worden onderbouwd wanneer men *De geschiedenis van mijn kaalheid* legt naast de roman die Grunberg eerder in het jaar 2000 onder zijn eigen naam had laten verschijnen: *Fantoompijn* (Nijgh en Van Ditmar, Amsterdam 2000, 254 pp., f 39,90). Wat bij het doorbladeren van beide boeken meteen opvalt, is de sterke aanwezigheid van de dialoog. Veel meer dan de modale, introspectieve Nederlandse schrijver is de Weens-Nederlandse Van der Jagt/ Amerikaans-Nederlandse Grunberg een schrijver van scènes (niet toevallig heet een eerder boek *Figuranten* en schreef hij toneelstukken). Vaak vormt in de roman één lange sequentie van scènes het middelpunt. In *Fantoompijn* is dat het ontspoorde bezoek dat de hoofdpersoon met een vrouw aan Atlantic City brengt; in *De geschiedenis van mijn kaalheid* is dat de volstrekt

mislukte amourette van de hoofdfiguur met een Luxemburgs meisje. Zulke tragikomische liefdesgeschiedenissen nemen vaak een kernpositie in binnen de boeken van Grunberg.

Nog duidelijker wordt de signatuur van Grunberg zichtbaar in de stijl van *De geschiedenis van mijn kaalheid* en *Fantoompijn*. In de eerste plaats is daar de herhaling. Waar handleidingen met stijlinstructies aankomende schrijvers op het hart drukken zomin mogelijk woorden te herhalen, heeft Grunberg van die ‘fout’ juist zijn handelsmerk gemaakt. Hugo Brandt Corstius heeft daar het eerst op gewezen en Wim de Bie heeft voor die obsessieve herhaling zelfs het werkwoord ‘grunbergen’ bedacht. Eén voorbeeld uit *De geschiedenis van mijn kaalheid*: ‘Hoe beginnen nachtmerries? Dat heb ik me meerdere malen afgevraagd. Verhalen beginnen, levens beginnen, de zee begint ergens en houdt ergens anders weer op, maar nachtmerries beginnen niet.’

Een ander stijlkenmerk is minstens zo kenmerkend. Het gaat om uitspraken die de vorm van algemene waarheden aannemen en geïllustreerd worden met een beeld. Het volgende voorbeeld uit *De geschiedenis van mijn kaalheid* sluit mooi aan bij de eerdergenoemde voorkeur van Grunberg voor toneel:

‘Al zolang ik hem kende, wachtte hij op applaus van de wereld. Het zal wel een familiekwaal zijn.

Sommige mensen wachten hun hele leven op applaus van de wereld en pas vlak voor hun dood komen ze tot de ontdekking dat ze voor een lege zaal hebben staan spelen.’

Grunberg/Van der Jagt is een meester in het vinden van zulke ontluisterende beelden. Soms heeft hij niet meer dan twee regels nodig: ‘Als leven een baan was, wilde ik ontslag nemen.

Maar ik kon het kantoor niet vinden dat over ontslagaanvragen gaat.’

Meer dan eens dienen deze beelden om een personage te typeren, de vader bijvoorbeeld (let op de herhalingen): ‘Papa zag het leven als een bij nader inzien ondeugdelijke uitvinding, waarvoor uitvinding en uitvinder met zwijgen werden bestraft, maar alles wat na het leven kwam, was waarschijnlijk nog stukken ondeugdelijker.’ Deze uitspraak komt in strekking overeen met de volgende: ‘De wereld deed mij nog het meest denken aan een psychologisch experiment, waarbij de proefkonijnen om wille van het experiment niet verteld is dat ze proefkonijnen zijn.’

Met dit laatste citaat heb ik de lezer om de tuin geleid. Het is namelijk niet uit *De geschiedenis van mijn kaalheid* afkomstig, maar uit *Fantoompijn*. In die laatste roman staan ook een paar zinnen die precies onder woorden brengen wat een scherpe formulering voor Grunberg betekent. Zo zegt hij: ‘Alles hangt af van de woordkeus. De juiste woordkeus kan de meest onverteerbare mededelingen nog draaglijk maken.’ Op een andere plaats krijgt de taal een andere functie: ‘Ik wilde van de taal een zweep maken om de mensen te dressereren. Een mensendresseur, dat was ik eigenlijk, maar mijn circus kampte met een ondeugdelijke boekhouder en een tent die was weggevlogen.’ Opnieuw is het een beeld dat de visie moet verduidelijken. In dat soort schitterende voorstellingen die de ontluisterende sententies vergezellen toont de schrijver

Grunberg/Van der Jagt zich een meester.

Onduidelijk blijft intussen of Marek van der Jagt nog een lang leven is beschoren. Hij heeft zijn functie vervuld, even is Grunberg een allochtoon in eigen land geweest. Toch is *De geschiedenis van mijn kaalheid* een boek dat langer aandacht verdient. Natuurlijk, het is een dieptreurig, intens vermakelijk verhaal en om die reden al lezenswaard genoeg. Maar waarom speelt deze geschiedenis zich af in Wenen? Is de moeder niet de eigenlijke hoofdpersoon? Heeft Van der Jagt misschien zijn eigen versie van Freuds oedipuscomplex willen presenteren door een zoon te schetsen die zijn *moeder* vermoordt? Voer voor psychologen.

Een heel ander voorbeeld van grensoverschrijding laat het nieuwste boek van Bart Moeyaert zien, *Broere* (Querido, Amsterdam 2000, 127 pp., f28,50). Moeyaert debuteerde nog voor zijn twintigste met een jeugdboek dat door jonge lezers verslonden werd. Daarna publiceerde hij een reeks romans waarvan sommige door de jeugdige, andere meer door volwassen lezers gewaardeerd werden. Is hij dan een jeugdboekenschrijver? Moeyaert zelf heeft een hekel aan de indeling in leeftijds categorieën. Het liefst zou hij zogenaamde jeugdboeken en volwassenenromans bij de boekhandel in één kast zien. Daardoor zouden natuurlijk sommige lezers in verwarring worden gebracht, en daar houden boekhandelaren niet van. Aan de andere kant heeft Bart Moeyaert gelijk dat bepaalde boeken moeilijk in een van beide categorieën zijn onder te brengen. Dat geldt in hoge mate voor *Broere*, al kreeg het prompt de prestigieuze Woutertje Pieterseprijs voor kinder- en jeugdboeken.

In het juryrapport wordt *Broere* een ‘hartverwarmende bundel met autobiografische verhalen’ genoemd. Dat adjectief ‘hartverwarmend’ lijkt me uitstekend gekozen. De zes-/zevenjarige hoofdpersoon beschrijft de avonturen die hij beleeft met zijn zes broers. Ze worden niet met name genoemd, maar krijgen alleen hun belangrijkste eigenschap mee: de oudste, de stilste, de echtste, de verste, de liefste en de snelste. In schijnbaar simpele woorden wordt de kinderwereld met al zijn geuren en kleuren opgeroepen:

‘Onze moeder sloeg de geuren op. Als ze ons voor het slapengaan een kruisje gaf, en nog even met haar wijsvinger over onze wang aaide, herinnerde haar hand ons aan de voorbije dag. Aan haar hand hing de lucht van geschilde uien, en daarvan kwam het stoofvlees weer op tafel. Door de zweem van boenwas herinnerden we ons hoe het huis had geroken toen we uit school kwamen. De geur van de Spaanse zeep die ze altijd van dezelfde buurvrouw kreeg, en ondanks die buurvrouw heel lekker vond, deed ons eraan denken dat we vanavond in de keuken lang tegen haar aan hadden geleund, maar eigenlijk niet lang genoeg.’

Eigenlijk zou ik heel *Broere* willen citeren, maar daar zou de uitgever uiteraard niet gelukkig mee zijn. Het is de combinatie van naïviteit en ironie die het boekje zo onweerstaanbaar maakt. Zoals er veel goed movies bestaan, is *Broere* een heel goed boek, waaraan je je zonder reserve kunt overgeven. Wie niet zulke broers heeft gehad, kan zich voorstellen hoe heerlijk het zou zijn

geweest wanneer hij in het gezin Moeyaert was opgegroeid. En hetzelfde geldt voor wie helemaal geen broers heeft gehad. Want wie zou niet graag het volgende ervaren: ‘Mijn broer zei dat we samen sterk waren, en dat was prettig om te horen. Niemand voelde zich een held in z'n eentje. Ons vlees groeide ter plekke aan elkaar, zodat we op den duur als één broer onder de tafel zaten, en met ingehouden adem het donker in tuurden.’ Een boek voor volwassenen of kinderen? Tja. Laten we het hierop houden: een boek voor iedereen die zo'n verrukkelijk saamhorige jeugd had willen hebben.

Een heel andere voorstelling van de jeugdijaren vinden we in *De dagen van Sjaitan* van Said El Haji (Vassallucci, Amsterdam 2000, 171 p., f36,90). Deze roman kreeg ruime aandacht, ook omdat hij verscheen kort voor de boekenweek die geheel aan migrantenliteratuur was gewijd. En Said El Haji is een Marokkaanse Nederlander die op heel jeugdige leeftijd naar Holland is verhuisd.

Het boek geeft een interessant beeld van een jongen die in twee culturen leeft. Thuis heerst de autoriteit van de vader en van de koran: ‘Vader's wil was wet en vader handelde volgens de islamitische wet.’ Maar in het vrijzinnige Nederland heeft de tucht van de vader een averechts effect. Hoe hardhandiger de man optreedt, hoe meer hij het geloof uit zijn zoon ranselt. *De dagen van Sjaitan* laat de verwarring zien van een intelligente, gevoelige jonge Marokkaanse Nederlander. Typerend is de volgende passage:

‘Jullie moeten de kinderen niet aan die Marokkaanse cultuur van jullie van dertig jaar geleden binden. [...] Die gewoonten die we door jullie opgedrongen krijgen, en die zelfs in Marokko al als ouderwets gelden, corresponderen niet met wat we hier in de Nederlandse maatschappij zien en ervaren. Die normen en waarden die jullie door onwetendheid en conservatisme zo koppig in ons proberen te stampen, worden niet bevestigd als we naar school, werk of supermarkt gaan. Om van de kroeg maar niet te spreken. En dat leidt tot conflicten. Daarom loopt de zoon van deze en de dochter van die weg...’

Dit citaat is om verschillende redenen interessant. In de eerste plaats kan het alle verontruste autochtone Nederlanders geruststellen die bang zijn dat het land islamiseert. Dat zal niet gebeuren, tenzij de angst van de autochtonen de Marokkanen en Turken in de hoek jaagt. De verlokkingen van de Hollandse consumptiemaatschappij zijn te overweldigend. Alleen wie zich opsluit in eigen huis en kring kan de eigen cultuur onvermengd handhaven.

Wat bij de Marokkaanse jongeren gebeurt, komt sterk overeen met het ontkersteningsproces dat Nederland in de jaren zestig doormaakte. Het boek van Said El Haji doet dan ook aan niets zo sterk denken als aan het werk van de jonge Wolkers. Bij Wolkers bleef er toch altijd een zekere dubbelzinnigheid bestaan: hoezeer zijn hoofdfiguren het strenge calvinisme ook afwezen, het proza bevestigde steeds de bijbelse wijsheid ‘Alle vlees is als gras.’ Precies hetzelfde zien we bij El Haji. De bovengeciteerde woorden zijn gericht tegen een imam, een godsdienstleraar dus, symbool van de traditionele religie. Maar ze worden uitgesproken door een satanfiguur, de duivel zelf dus, die in de roman (zie de titel) een belangrijke rol speelt. Juist het oproepen van de satanfiguur laat uitkomen dat het geloof niet geheel vervlogen is, althans niet verlept tot

volslagen onverschilligheid.

Een van de interessantste aspecten van *De dagen van Sjaitan* is dat het verhaal verteld wordt vanuit verschillende gezichtshoeken: Satan, de imam, een geschifte geloofsfanaticus, de jongeren enz. Daardoor krijgen we een caleidoscopisch beeld van de Marokkaanse gemeenschap in een kleine Hollandse stad. De grootste verdienste van het boek lijkt me dan ook sociologisch.

In literair opzicht valt er op deze debuutroman nog wel het een en ander aan te merken. Waarom zijn de Nederlandse redacteurs zo slordig wanneer ze een jonge debutant uitgeven? Op de eerste bladzij komen al twee fouten voor. In de tweede zin is sprake van meren en rivieren ‘eens zo azuurblauw dat dansende schaduwen op de bodem te zien waren en het erop vallende licht als van een spiegel weerkaatste.’ Maar als het wateroppervlak als een spiegel weerkaatst kunnen er onmogelijk schaduwen op de bodem te zien zijn. De hand van een kritische redacteur had hier wonderen kunnen verrichten.

Deze kroniek begon met een fictieve schrijver en eindigt met een fictief historisch personage. Ook het laatste boek van Harry Mulisch, *Siegfried* (De Bezige Bij, Amsterdam 2001, 213 pp., f. 39,90) speelt zich, - net als *De geschiedenis van mijn kaalheid* door Marek van der Jagt - voor een belangrijk deel in Wenen af. De hoofdfiguur, een gevierd schrijver, laat zich daar tijdens een televisie-interview ontvallen hoezeer hij gefascineerd wordt door het raadsel Hitler. Hitler is volgens hem door alle verklaringen die er in de laatste vijftig jaar gegeven zijn, alleen maar raadselachtiger geworden. Misschien, oppert de schrijver, kan hij alleen in een net van fictie gevangen worden. En dan vormt zich het idee: hij wil ‘vanuit een of ander verzonnen, hoogst waarschijnlijk, hoogfantastisch maar niet onmogelijk feit’ het fenomeen Hitler benaderen.

Die fantastische werkelijkheid wordt kort daarop in de roman realiteit wanneer de schrijver van een bejaard echtpaar te horen krijgt dat Hitler een *zoon* had.

Siegfried laat zowel de sterkste als de zwakkere kanten van Mulisch uitkomen. Het begin, de beschrijving van de ontvangst die de Hollandse schrijver in Wenen krijgt, is licht-ironisch en vermakelijk. Daarop volgt een magistraal verteld verhaal over het leven van Hitlers zoon. De twee laatste gedeelten zijn m.i. veel zwakker. Het gaat om een filosofische uiteenzetting waarvan gevreesd moet worden dat het géén parodie is op Duitse doordraverij en gedeelten uit een dagboek van Eva Braun. Uit dat laatste stuk blijkt dat Mulisch zich makkelijker verplaatst in hoogdravende heren dan in minder speculatieve figuren als Hitlers kortstondige echtgenote.

Tegen Mulisch' ‘verklaring’ van het raadsel Hitler kan verder nog worden ingebracht dat hij (opnieuw) de dictator mythologiseert. Dat wil zeggen, hij gaat de andere kant op dan bij voorbeeld Sebastian Haffner, die in zijn *Kanttekeningen bij Hitler* het optreden van de Führer werkelijk begrijpelijker maakt.

Net als in *De procedure* is Mulisch het sterkst wanneer hij op zijn eigen, magistrale manier een verhaal vertelt en de metafysische diepzinnigheden een tijdje vergeet. Maar dan is hij ook een groot schrijver, een experimentator die de meest onzinnige constructies vlees en bloed weet te geven.

Besprekingen en aankondigingen

Hubert Slings (samenst.), *Karel en Elegast*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997, 96 pp. f 19,50, ISBN 90 5356 254 1. *Tekst in context* 1. Docentenhandleiding ISBN 90 5356 292 3, f 19,95.

Ingrid Biesheuvel en Frits van Oostrom (samenst.), *Jacob van Maerlant*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1999, 104 pp. f 19,50, ISBN 90 5356 246 X. *Tekst in context* 2. Docentenhandleiding ISBN 90 5356 374 1, f 21,50.

Hubert Slings (samenst.), *Reinaert de vos*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1999, 104 pp. f 19,50, ISBN 90 5356 247 8. *Tekst in context* 3. Docentenhandleiding ISBN 90 5356 373 3, f 21,50.

Marijke Barend-van Haeften, Karel Bostoën, Lia van Gemert en Marijke Meijer Drees (samenst.), *Wilhelmus en de anderen. Nederlandse liedjes 1500-1700*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2000, 104 pp. f 29,50, ISBN 90 5356 4403. *Tekst in context* 4. Met een bijbehorende cd van Camerata Trajectina o.l.v. Louis Peter Grijp. Docentenhandleiding ISBN 90 5356 448 9, f 19,50.

Karel Bostoën, Marijke Barend-van Haeften en Mirjam Roos, m.m.v. Marijke Meijer Drees en Lia van Gemert (samenst.), *Verhalen over verre landen. Reizen op papier 1600-1800*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2001, 104 pp. f 24,50, ISBN 90 5356 476 4. *Tekst in context* 5. Docentenhandleiding ISBN 90 5356 496 9, f 19,50.

De docentenhandleidingen met antwoorden bij de opdrachten zijn uitsluitend rechtstreeks bij de uitgeverij te bestellen: aup@aup.uva.nl

Tekst in context, onder redactie van Frits van Oostrom en Hubert Slings, is een prachtige serie schooluitgaven op het gebied van de oudere Nederlandse letterkunde. De reeks sluit aan op recente ontwikkelingen in het Nederlandse voortgezet onderwijs, waar van leerlingen veel eigen initiatief en grote zelfwerkzaamheid wordt verwacht bij de verwerving van historische en literaire kennis. Een vaste canon van leesstof en historische feiten is in de huidige onderwijsopzet niet voorgeschreven; persoonlijke ervaring van het materiaal door de leerling is een belangrijk leerdoel.

Tekst in context heeft de nieuwe situatie in de Tweede Fase van havo en vwo als een uitdaging opgepakt. De historische teksten worden niet louter als taalconstructie gepresenteerd, en al zeker niet als filologisch oefenobject; ze krijgen zeer uitvoerige verklaringen en een aantrekkelijke culturele en historische inbedding. De middeleeuwse en zeventiende-eeuwse taal wordt geflankeerd door een parallelvertaling in modern Nederlands. Korte kaders *in* het lopende verhaal geven relevante, leuke, interessante achtergrondinformatie over tal van onderwerpen zoals de auteurs, de lezers van destijds, de productie van handschriften en boeken, lees- en voorleescultuur, geloof en bijgeloof, strijd en liefde, rolpatronen, natuuropvattingen, gezondheid, reizen en ontdekken,

musiceren, onderwijzen en nog veel meer. De contextuele toelichtingen zijn zonder uitzondering terzake, en worden ondersteund met mooie en actuele illustraties, waarvan vele in kleur. In alle deeltjes is ten behoeve van verdere studie een korte bibliografie opgenomen, gevolgd door vragen en opdrachten bij de behandelde stof. *Wilhelmus en de anderen* bevat bovendien een cd met liedjes uit de muzikale bloeiperiode 1500-1700, uitgevoerd door Camerata Trajectina.

Alle vijf tot dusver verschenen delen geven het beste en recentste van wat de wetenschap over het betreffende materiaal te zeggen heeft. De toon - en dat zal mede te danken zijn aan de leraren en scholieren die bij de voorbereiding als klankbord hebben gefungeerd - is nergens neerbuigend. De lezer krijgt op een natuurlijke en geleidelijke manier te maken met aspecten van de oudere literaire cultuur die in het universitaire onderzoek van de laatste jaren zijn geproblematiseerd en bestudeerd. Belangrijke begrippen worden door de typografie naar voren gehaald, zodat er een kleine terzake doende woordenschat kan worden opgebouwd. *The past is a foreign country*, maar de gebruiker die de uitgezette lijnen volgt, kan van dat vreemde land in deze edities veel zelf ontdekken en zal na afloop de herinnering houden aan een persoonlijke tocht vol interessante ervaringen.

De didactische gebruiksmogelijkheden zijn legio. Het is mogelijk om een heel boek te behandelen of er losse componenten uit te kiezen; dat kan klassikaal of individueel; ten behoeve van een grondige inleiding op een onderwerp of als oppervlakkige kennismaking; met het oog op toetsing of als enthousiasmerende introductie. Bij ieder deeltje is een docentenhandleiding verschenen met modelantwoorden bij de opdrachten.

De uitvoerige contextualisering betreft dikwijls aspecten die voor de cultuur van de Lage Landen belangrijk zijn (geweest): de Tachtigjarige Oorlog; calvinisten, katholieken en dopers; de *Reinaert*-traditie vanaf de Middeleeuwen tot en met *Suske en Wiske*; Karel de Grote en de eer- en schandecultuur van ridders met hun steekspelen en kastelen; het instructieve karakter van natuur en schepping; de scheepvaart en de koloniale expansie. Er worden verbindingen met het heden gelegd, waardoor de oude literaire tekst opeens als deel van een continuüm tevoorschijn komt en de literaire traditie zich laat kennen als een levend geheel, bijvoorbeeld waar Maerlants natuurlessen worden vergeleken met stukjes Reve en Mulisch.

Door de mooie uitvoering, de aantrekkelijke didactiek en de ruime context wordt de drempel tussen het heden en het verleden in de deeltjes *Tekst in context* laag gehouden, bij een hoog inhoudelijk niveau. Dat maakt ze, behalve voor het voortgezet onderwijs binnen het taalgebied, erg geschikt voor studenten Nederlands *extra muros*. De boeken zouden daarom in geen extramurale vakbibliotheek mogen ontbreken. De betrekkelijk lage prijs kan daarbij geen belemmering zijn.

Arie Jan Gelderblom (Utrecht)

Jan Goossens, *Ausgewählte Schriften zur niederländischen und deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft*. Herausgegeben von Heinz Eickmans, Loek Geeraedts & Robert Peters. Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2000. - Niederlande-Studien; 22. (ISBN 3-89325-871-X, DM 89,00.)

Jan Goossens was van 1969 tot 1995 als hoogleraar verbonden aan de Westfälische Wilhelms-Universität Münster. Hij was directeur van het ‘Niederländisches Seminar’ en van de ‘Niederdeutsche Abteilung’ van de vakgroep germanistiek en hij heeft een zeer belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de neerlandistiek als academisch vak aan de universiteiten in het Duitse taalgebied. Jan Goossens is echter bovenal ook een gerenommeerde, zeer actieve en veelzijdige wetenschapper. Hij heeft zich in zijn onderzoek de afgelopen veertig jaar zowel met taal- als met letterkundige onderwerpen beziggehouden, hij heeft gepubliceerd over het Nederlands en het Nederduits, heeft zowel met meer principiële, theoretische en methodologische stukken als ook met case studies belangrijke bijdragen geleverd aan taalkunde en neerlandistiek. Goossens' onderzoek is breed; de verregaande specialisatie die het werk van veel taalkundigen kenmerkt, vindt men bij hem niet. Hij is dialectoloog én fonoloog, sociolinguïst én naamkundige, taalkundige én filoloog, germanist én neerlandicus.

Deze veelzijdigheid blijkt ook uit de bundel met artikelen van zijn hand die vorig jaar verschenen is ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag op 19 februari 2000. De 29 artikelen in het Duits en in het Nederlands uit de periode 1962 tot 1998 zijn onderverdeeld in zeven rubrieken. De eerste drie daarvan zijn gewijd aan de taalgeografie: theorieën en methoden, casestudy's, geschiedenis van het Nederlands. De 15 artikelen in deze drie rubrieken behandelen uiteenlopende onderwerpen (het beroemde artikel ‘Polysemievrees’ staat naast een stuk over familienaamgeografie en een stuk over *r*-metathesis), maar ze hebben één ding gemeen: ze illustreren de vruchtbaarheid van de taalgeografische aanpak van Goossens voor het onderzoek naar taalvariatie en taalverandering.

De volgende sectie bevat drie artikelen waarin Goossens sociale aspecten van de Nederlandse taal in Vlaanderen bespreekt. In deze bijdragen houdt hij zich onder andere bezig met ‘Vlaamse purismen’ en ‘Vlaamse taalfrustraties’. In de vijfde rubriek vindt men twee stukken over het Duits en het Nederlands in vergelijkend perspectief. Hier vindt men ook zijn bekende tekst ‘Was ist Deutsch - und wie verhält es sich zum Niederländischen’ die eerder verscheen in de reeks *Nachbarn* en die het misverstand uit de weg ruimt dat het Nederlands een dialect is van het Duits (of andersom). Rubriek zes is gewijd aan het Nederduits en bevat vier artikelen, waaronder het overzichtsartikel ‘Zur Lage des Niederdeutschen und ihrer Erforschung’.

In de laatste rubriek vinden we vijf artikelen over middeleeuwse literatuur, o.a. ‘Oudnederlandse en Vroegmiddelnederlandse letterkunde’ uit 1982 en een kritische bespreking van de Veldeke-editie van Theodor Frings en Gabriele Schieb (uit 1969). Het valt op dat in deze letterkundige rubriek het omvangrijke onderzoek van Goossens naar de *Reynaert* ontbreekt. Over dit onderwerp is echter al eerder een bundel met opstellen van Goossens verschenen: *Reynke*,

Reynaert und das europäische Tierepos (Münster, 1998).

De *Ausgewählte Schriften* worden afgerond met de bronvermeldingen en met een aanvulling op de bibliografie van Jan Goossens die in 1995 verscheen (bewerkt door Ludger Kremer en Hermann Niebaum).

De redacteurs (Heinz Eickmans, Loek Geeraedts en Robert Peters) zijn erin geslaagd een goede en representatieve selectie samen te stellen uit het indrukwekkende, bijna 300 artikelen omvattende oeuvre van Jan Goossens. De *Ausgewählte Schriften* geven een goed beeld van zijn onderzoeksbelangstelling en -resultaten en het is mooi dat we nu over deze gebundelde resultaten kunnen beschikken.

Matthias Hüning (Berlijn)

L. Beheydt, R. Dirven & U.A. Kaunzner, *Uitspraak Nederlands*, cd's, Leuven/Amersfoort: Acco. 1999. ISBN 90-334-4298-1.

In *NEM XXXVIII*, 3, 2000 (p. 58-63) heb ik vier recente publicaties in verband met uitspraakvaardigheid onder de loep genomen. Een van de besproken boeken was *Uitspraak Nederlands* van L. Beheydt, R. Dirven en U. Kaunzner (Leuven/Amersfoort: Acco, 1999). In die bespreking is erop gewezen dat *Uitspraak Nederlands* 'een goed oefenboek [is] met een arsenaal aan gevarieerde oefeningen' (p. 63) maar dat de auteurs wat meer zorg hadden moeten besteden aan het theoretische deel. Toen heb ik geen aandacht kunnen besteden aan de zes bijbehorende cd's. Die zijn immers vrij lang na het tekstboek op de markt gebracht.

Alle (contrast)oefeningen, dialogjes en tekstjes uit het tekstboek zijn ingesproken door drie Nederlandstaligen. De (contrast)oefeningen maken het mogelijk de afzonderlijke klanken apart of contrastief te oefenen. Hierbij worden de leerders - terecht - met weinig verschillende stemmen geconfronteerd. Daarnaast maken de dialogjes en de meestal leuke en grappige tekstjes de gebruiker vertrouwd met het correcte contextuele gebruik van de diverse uitspraakproblemen van het Nederlands. Om de gebruiker te confronteren met de grote uitspraakvariatie die in het Nederlandstalige taalgebied te vinden is, had voor dit onderdeel m.i. een beroep moeten worden gedaan op meer Nederlandstaligen. Dit hebben de auteurs wel gedaan voor het onderdeel 'Uitspraak in context' dat op de laatste cd te vinden is. Voor dat onderdeel is immers authentiek materiaal gebruikt. Op die manier hebben de auteurs 'een kleine staalkaart gemaakt van spreektaal zoals die in het dagelijkse gebruik te horen is' (*Uitspraak Nederlands*, p. 153).

In de bespreking in *NEM XXXVIII*, 3 (2000) heb ik gewezen op een aantal inconsequenties en leemtes in het theoretische deel van *Uitspraak Nederlands*. De auteurs besteden terecht aandacht aan de uitspraak in context, b.v. 'de uitspraak in vlotte babbels' (*Uitspraak Nederlands*, p. 11) maar bieden m.i. te weinig informatie over verschijnselen die typisch zijn voor spreektaal, des te meer omdat men op de cd's verschillende voorbeelden van spreektaalige

verschijnselen te horen krijgt. Dit is o.a. het geval met *t*-deletie. Een tweede voorbeeld betreft de uitspraak van de cluster *schr-* (CD V, 12): de mannelijke stem spreekt de [X] niet uit ([sr-]), terwijl de vrouwelijke stem dat wel doet ([sXr-])! In het theoretische deel wordt met geen enkel woord gerept over de twee mogelijke uitspraken van de cluster *schr-*.

Ondanks de enkele bovengenoemde kanttekeningen bieden de zes cd's bij *Uitspraak Nederlands*, die zowel in klasverband als voor zelfstudie gebruikt kunnen worden, ruim, gevarieerd en interessant oefenmateriaal.

Philippe Hiligsmann (Louvain-la-Neuve)

A. Agnes Sneller, Agnes Verbiest, *Wat woorden doen. Cursusboek genderlinguïstiek*. Uitgeverij Coutinho, Bussum, 169 blz., 2000, f 29,50 ISBN 90 6283 170 2

Genderstudies is op vele universiteiten in de wereld inmiddels een erkend vakgebied. Een onderdeel daarvan vormt de genderlinguïstiek die in dit boek vanuit verscheidene invalshoeken gepresenteerd wordt. Het leeuwendeel van het werk is gedaan door A. Agnes Sneller, hoogleraar neerlandistiek aan de Károli Universiteit te Budapest en Agnes Verbiest, tot voor kort verbonden aan de opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden. Beide wetenschappers hebben verschillende publicaties op hun naam staan op het gebied van genderlinguïstiek. Door bijdragen van onderzoekers als Louise Cornelis, Anneke Smelik, Maaïke Meijer, Iris Bogaers, Carla Petit, Bientje Sterringa, Dora Dolle-Willemsen en Anneke de Vries geeft dit boek nu een veelzijdig overzicht van zowel de theoretische als de pragmatische aspecten van dit nieuwe vak.

Het boek blinkt uit door zijn heldere structuur. Het bestaat uit vier delen: Woorden en beelden, Systemen en structuren in taal en tekst, Taal als proces: mondeling taalgebruik, Taal als product: cultuurteksten - die op hun beurt eerst een theoretische inleiding bevatten en dan concrete analyses van teksten, beelden, reclames, mondeling en schriftelijk taalgebruik. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met opdrachten die het nadenken over en het gebruikmaken van de in het hoofdstuk uitgelegde problemen mogelijk maken. De auteurs zijn steeds op zoek naar (taal)seksisme in tekstuele, mondelinge en visuele uitingen. Zo wordt de lezer attent gemaakt op de seksistische structuur van Vondels *Jeptha* waar de ideale mens identiek is aan de ideale man. Ifis, de dochter van *Jeptha* heeft weliswaar een naam, maar ze speelt verder geen rol en ze heeft geen persoonlijkheid. Ze wordt uitsluitend als afhankelijk van haar vader gepresenteerd. Het hoofdstuk over mondeling taalgebruik toont overtuigend aan dat ook instituties allesbehalve neutrale contexten zijn. Een vergelijking van sollicitatiegesprekken tussen man en vrouw bewijst dat het oproepen van sekse als relevante factor voor vrouwen risicovoller is dan voor mannen. Een mens wordt tot vrouw gemaakt als eenzelfde selecteur de toekomstdroom van een vrouw met huishoudelijke zaken invult en daartegenover die van een man met serieuze

werkplekken binnen de mediawereld. De analyses van visuele representaties als de postbus 51 tv-commercial 'Preventie seksueel geweld' of van de billboard 'Geef uw hart een tweede kans' laten zien dat beeldvorming niet sekseneutraal is. In het zogenaamde 'man-met-de-hond' filmpje wordt de - vanuit genderperspectief - grotendeels succesvolle representatie uiteindelijk door de begeleidende muziek toch nog verknald. Door de geile vrouwenstem van het begeleidende liedje wordt de analogie tussen meestal door mannen gepleegde seksuele intimidatie op de werkplek en het ongecontroleerd hitsige gedrag verbroken en dus verstoord. Het reclamebord wordt aan de kaak gesteld vanwege de identificatie die hier met de man als actief gerepresenteerde partij aangemoedigd wordt, tegenover de vrouw als passief, kijk- en lustobject van de man.

Een van de grootste verdiensten van het boek is dat het zich niet elitair opstelt. Vanuit het perspectief seksisme maakt het geen verschil tussen hoge en lage cultuur. Daarmee staft het de overtuiging van de auteurs dat genderlinguïstiek niet zo maar een wetenschap is voor een kleine kring linguïsten en sociologen, maar veeleer een discipline met bredere toepassing. In die zin is het een wetenschap die beantwoordt aan een maatschappelijk-culturele behoefte: namelijk de eeuwenoude negatieve discriminatie van vrouwen bewust afwijzen, door de vastgeroeste denkpatronen die in ons allen nog levendig aanwezig zijn vanuit een genderbewuste taal en representatie uit de wereld te helpen. Uitgangspunt is de stelling dat niet alleen handelen invloed uitoefent op het denken, en van daaruit op het taalgebruik, maar omgekeerd ook dat het taalgebruik via het denken invloed uitoefent op ons handelen. Woorden kunnen heel veel doen om de denkwijze en in het verlengde daarvan het handelen van mensen in positieve zin te veranderen.

Wat het boek bijzonder maakt voor docenten neerlandistiek in Midden- en Oost-Europa is de boodschap die dit boek uitdraagt in de politiek-maatschappelijke situatie die in deze landen na 1989 ontstaan is. Over het algemeen kan men zeggen dat in deze regio vele positieve veranderingen hebben plaatsgevonden waardoor de aansluiting bij de Europese Unie in zicht komt. Op het gebied van genderbewustheid valt er echter eerder een negatieve dan een positieve verandering te signaleren. Sommige regeringen in deze contreien proberen vrouwen terug te dringen naar de huiselijke haard; de eerste prioriteit is weer het klassieke huisgezin met zo mogelijk meer dan drie kinderen. Het thuisblijven van vrouwen wordt gepromoot ten koste van hun carrière. Deze politiek heeft funeste gevolgen en niet alleen voor vrouwen. Indien vrouwen niet de politieke, maatschappelijke en culturele plaats krijgen die hun toekomst is dat nadelig voor de hele maatschappij. Zolang men op de televisie en de radio en op straat op gigaposters voor 90% vrouwvernederende representaties tegenkomt, is er nog steeds iets wezenlijks mis met onze democratie. Dat juist het vak Nederlands zo'n grensverleggend boek aan de studenten kan aanbieden, verhoogt het prestige van dit vak enorm. Dit geeft hoop op verandering in deze regio.

Judit Gera (Budapest)

Kwestie van beschaving

In ons tweede jaar zitten heel goede en heel aardige studenten van een hoog Nederland-Vlaanderengehalte. Nathalie hoorde in Zutphen de Mattheüs-Passion, Laureen vat een alinea van mijn college samen in het woord ‘gedoogbeleid’, Jules zoekt in de kerstvakantie meteen werk voor de zomer. Françoise schrijft briefjes aan haar oude au-pair-kleuter in Haarlem. De krant met de verlovingfoto's circuleert maximaal.

En juist zij. Civilisation geef ik ze; twee uur per week. Een rampzalig vak. Een moordvak. Een vak om gek van te worden. Een vak om van te houden. De hele week loop je erover te tobben. Hoe komt dat? Ik weet het sinds kort. Het is geen vak.

Kijk, taalkunde en letterkunde hebben we bestudeerd, voor het aanleren van de taal bestaan methodes. Het zijn terreinen waarop wij de weg weten, hoofd- en zijpaden onderscheiden, studenten naar panorama's en langs ravijnen loodsen. We zijn ervoor opgeleid.

Maar voor ‘civilisation’ is niemand opgeleid. En dat merk je. Er bestaan natuurlijk boeken met info over het Concertgebouworkest, de nozems of Erasmus; en u zult zeggen of op z'n minst denken dat een beetje geciviliseerde Nederlander in het buitenland toch een behoorlijk beeld van zijn eigen cultuur moet kunnen ophangen. U bent niet de enige. Extramurale neerlandici hoor je zelden of nooit over dit probleem, de Taalunie heeft andere prioriteiten. Maar u vergist zich. Voor ‘civilisation’ is immers wel informatie te vinden maar daarmee is het geen vak. Wat vertel je buitenlanders en onder welk perspectief bied je het aan? Grote lijnen van de geschiedenis, zegt u; sociale, politieke geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis? Uiteraard een beetje kunstgeschiedenis omdat we daar zo bijzonder in zijn (of erger, omdat we een ‘typisch visuele cultuur’ hebben)? Wie zichzelf respecteert, gelooft toch niet dat hij daarmee wegkomt?

Niemand hoeft zich te schamen omdat hij buiten zijn vak de weg niet weet. Trouwens, de historici bij wie we te rade gaan, zijn ook niet gewend aan een discours over ‘civilisation’. Zij wijzen allemaal op hun eigen belangwekkende invalshoeken: de stem van het water, de democratiseringsbewegingen van de achttiende eeuw, later de spanning tussen individualisme en burgerlijke cultuur. Wezenloos interessant, maar een debat tussen historici en extramurale neerlandici is iets anders.

Onder de laatsten heb ik menig balletje opgegooid; het schijnt een non-probleem te zijn. Een docente met lange extramurale ervaring vond dat nadenken toch niets verandert aan het feit dat de Afsluitdijk in 1932 gereedkwam en 30 km lang is.

Dat was de schaamte voorbij. Onderwijs geven ergens in de brede marge van je echte vak, ter vage stoffering van taal, taalkunde en letterkunde, omdat het er nu eenmaal bijhoort. Leuk op je cultureel besef en je ervaring leunen. Waarom trappen wij erin? Omdat wij denken dat het een verdienste is overal een mening over te hebben. Omdat wij, vervuld van een grenzeloze minachting voor onze cultuur, te belazerd zijn ons daar professioneel op te bezinnen. Maar er komt een dag dat de studenten tegenover ons ons rekenschap vragen.

Hanna Stouten